МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СИДОРЕНКО НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 347.921.1:347.921.5

ДИСЕРТАЦІЯ
ОРГАНИ ТА ОСОБИ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ, У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

08 «Право»
081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **Н. О. Сидоренко**

Науковий керівник: **Боровська Ірина Анатоліївна**, кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Сидоренко Н.О. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2025.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України.

Визначено теоретико-правові й методологічні засади дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України. Встановлено стан наукового розроблення та методологію дослідження проблематики участі в цивільному судочинстві органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Простежено еволюцію правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України. Досліджено інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному законодавстві інших держав.

Встановлено, що інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у своїй еволюції пройшов декілька етапів, серед яких:

1) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у порядку цивільного судочинства в нормах римського приватного права (I ст.–V ст.);

2) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у перших пам’ятках права України й нормах феодального права (V ст.–початок XIX ст.);

3) розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у законодавстві Австро-Угорщини й інших держав (початок XIX ст.–1963 рік);

4) правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нормами цивільного процесуального законодавства УРСР, у межах якого законодавець: визначив перелік органів та осіб, які можуть набути відповідного цивільного процесуального статусу; виокремив форми та підстави участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; диференціював цивільний процесуальний статус визначених законом органів та осіб залежно від їх форми участі в цивільному процесі України (1963–2004);

5) подальший розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах цивільного процесуального законодавства України, що характеризується розширенням переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, деталізацією їхніх цивільних процесуальних прав і встановленням правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (2004–2017)

6) новелізація правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, за наслідками реформування цивільного процесуального законодавства України, що передбачала: змінену класифікацію груп учасників судового процесу та віднесення органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до учасників справи; конкретизацію цивільного процесуального статусу особи, в чиїх інтересах пред'явлено позов, як позивача, у разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, подальшим розширенням кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; регламентацію участі прокурора в окремих категоріях цивільних справ позовного провадження (справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) (2017 рік–донині).

Здійснено загальну характеристику органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України.

Аргументовано, що органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені спеціальною цивільною правосуб'єктністю в цивільному процесі України, у межах якої доцільно виокремлювати спеціальну цивільну процесуальну правоздатність і спеціальну цивільну процесуальну дієздатність. Складовою цивільної процесуальної дієздатності є цивільна процесуальна відповідальність, що передбачає застосування заходів процесуального примусу в разі недобросовісного виконання покладених на учасника справи процесуальних обов'язків (ст. 143–148 Цивільного процесуального кодексу України), а також ужиття інших заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 3, 4 ст. 44 Цивільного процесуального кодексу України).

Визначено види і форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України. Обґрунтовано, що цивільну процесуальну дієздатність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна класифікувати за характером здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків, на безпосередню – у разі участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); шляхом самопредставництва юридичної особи (Національне агентство з питань запобігання корупції, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи) та опосередковану – у разі участі у судовому процесі відповідних органів та осіб через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Національне агентство з питань запобігання корупції, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи).

Сформульовано поняття «цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», «форма

участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб».

Виокремлено такі форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі, як:

1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) у позовному, окремому та наказному провадженні й участь у розгляді справи за їх позовами (заявами);

2) вступ за власною ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб, на будь-якій стадії розгляду справи;

3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, в тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи;

4) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень.

Встановлено, що органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі, наділені загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками, визначеними в ст. 43 Цивільного процесуального кодексу України, та спеціальними цивільними процесуальними правами та обов'язками, визначеними в ст. 49, 56, 57 Цивільного процесуального кодексу України.

Досліджено процесуальні особливості участі в цивільному процесі окремих органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокурора, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (прокурорів Генеральної прокуратури України) у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, Національного агентства з питань запобігання корупції, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб.

Аргументовано, що у випадку відкриття провадження у справі за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави, цивільний процесуальний статус позивача набуває: орган, уповноважений здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, або прокурор за наявності однієї з умов: 1) у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах; 2) у разі

відсутності в органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, повноважень щодо звернення до суду.

Визначено, що участь у цивільному процесі фізичних осіб, які звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, може бути диференційована як участь: 1) законних представників (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 Сімейного кодексу України); 2) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 154, 165, 172, 258, 262 Сімейного кодексу України).

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання розроблених пропозицій та висновків: у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших доктринальних досліджень у сфері цивільного процесуального права; у законотворчій діяльності – у процесі оптимізації цивільного процесуального законодавства України з урахуванням досвіду зарубіжних держав; у правозастосовній діяльності – під час розгляду й вирішення цивільних справ за участю органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; в освітньому процесі – під час викладання навчальної дисципліни «Цивільний процес», підготовки навчально-методичних матеріалів.

Ключові слова: органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; прокурор; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Національне агентство з питань запобігання корупції; орган державної влади; орган місцевого самоврядування; орган опіки та піклування; цивільний процесуальний статус; форми участі у цивільному процесі; цивільне судочинство; учасники справи; учасники судового процесу; справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави; виконавче провадження; висновок Верховного Суду.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*.

2022. № 73 (1). С. 104–111. (Серія «Право»). URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/20.pdf.

2. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 108–114. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/16.pdf.

3. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 133–136. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/31.pdf.

4. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці.* 2025. № 1 (31). С. 564–580. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/315/415.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 111–116.

2. Сидоренко Н. О. Аспекти участі прокурора в справах про відновлення втраченого судового провадження. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в України* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 67–71.

3. Сидоренко Н. О. Проблемні аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 429–434.

4. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти звернення державного чи приватного виконавця до суду в інтересах інших осіб. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*

: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 30–34.

5. Сидоренко Н. О. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: окремі аспекти порушення права власності добросовісних набувачів. *Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Миколаїв, 28 берез. 2024 р.). Миколаїв : МНІІП НУ «ОЮА», 2024. С. 31–35.

6. Сидоренко Н. О. Національне агентство з питань запобігання корупції: участь у цивільному судочинстві в інтересах викривачів. *Цивільне право в сучасних умовах: проблеми та перспективи* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню юриста в Україні (Київ, 8 жовт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 37–41.

7. Сидоренко Н. О Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах. *Захист прав людини і основоположних свобод: глобальні цілі сталого розвитку :* матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню захисту прав людини (Київ, 10 груд. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42–46.

8. Сидоренко Н. О Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів опіки та піклування. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю PROКиїв* (Київ, 3–4 груд. 2024 р.). Київ : КНДУ «Наук.-досл. ін-т соц.-економ. розвитку міста», 2024. С. 708–710.

SUMMARY

Sydorenko N. O. The bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law» – National Academy of Internal Affairs of Ukraine, 2025.

The dissertation is a comprehensive scientific study of the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine.

The theoretical-legal and methodological principles of the study of the participation of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine have been defined. The state of scientific development and the research methodology of the problems of the participation of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others have been determined. The evolution of the legal regulation of the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine is traced. The institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in other countries has been examined.

It has been established that the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine has undergone several studies in its evolution, including:

1) the origin of the legal regulation of the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in the procedure of civil proceedings in the norms of Roman private law (I cent. – V cent.);

2) the origin of the legal regulation of the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in the first monuments of the law of Ukraine and the norms of feudal law (V cent. – beginning of the XIX cent.);

3) the development of legal regulation of the institution of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in the legislation of Austria-Hungary and other states (the beginning of the XIX cent. – 1963);

4) legal regulation of the institution of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, by the norms of civil procedural legislation of the Ukrainian SSR, during which the legislator: defined a list of bodies and persons who may acquire the corresponding civil procedural status; identified the forms and grounds for the participation of the specified bodies and persons in the civil process of Ukraine; differentiated the civil procedural status of legally defined bodies and persons depending on their form of participation in the civil process of Ukraine (1963–2004);

5) further development of legal regulation of the institution of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, in the norms of civil procedural legislation of Ukraine, which is characterized by the expansion of the list of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, detailing their civil procedural rights and establishing the legal consequences of failure by the aforementioned bodies and individuals to fulfill their obligations (2004–2017);

6) amendment of the legal regulation of the institution of bodies and persons who are granted by law the right to apply to court in the interests of other persons as a result of the reform of the civil procedural legislation of Ukraine, which is characterized by: a changed classification of groups of participants in the legal process and the assignment of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others to participants in the case, further expansion of the circle of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, regulation of the prosecutor's participation in certain categories of civil lawsuits (cases on recognition of assets as unfounded and their recovery into state revenue) (2017–present).

The general description of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil procedure of Ukraine is provided.

It is substantiated that the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others have a special status in civil procedure of Ukraine. Within the framework of civil procedural legal personality, it is worth distinguishing civil procedural legal capacity and civil procedural dispositive legal capacity of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others. A component of civil procedural legal capacity is civil procedural liability, which provides for the application of

procedural coercion measures in the event of nonperformance the procedural duties in good faith imposed on a party to the case (Art. 143–148 of the CPC of Ukraine), as well as the adoption of other measures to prevent abuse of procedural rights (parts 3, 4 of Art. 44 of the CPC of Ukraine).

The types and forms of participation of bodies or persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in the civil process of Ukraine are defined. It is substantiated that the civil procedural capacity of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others can be classified by the nature of the exercise of civil procedural rights and the performance of civil procedural duties as direct – in the case of participation in the judicial process of bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others: 1) personally (the Authorised Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine, prosecutor, individuals); through self-representation of a legal entity (the National Agency on Corruption Prevention, state authorities, local governments, legal entities) and indirect – in the case of participation in the legal process of relevant bodies and persons through a representative (the Authorised Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine, the National Agency on Corruption Prevention, state authorities, local governments, legal entities, individuals).

The following forms of participation of bodies or persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil proceedings, as:

1) appeal to the court with a statement of claim (application) in a claim, separate and injunctive proceeding and participation in the consideration of the case for their claims;

2) entry on his own initiative into a case, in which the proceedings are opened based on the claims (statements) of other persons at any stage of the case proceedings;

3) submission of an appeal, a cassation complaint, an application for review of a court decision based on newly discovered or exceptional circumstances, including in a case in which the proceedings were opened based on the claim (application) of another person;

4) participation in the case for the purpose of submitting conclusions for the performance of their powers.

It has been established that the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in civil proceedings are endowed with the general civil

procedural rights and obligations specified in Art. 43 of the Civil Procedural Code of Ukraine, and special civil procedural rights and obligations defined in Art. 43, Art. 56, Art. 57 of the Civil Procedural Code of Ukraine.

The procedural features of the participation in the civil process of certain bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, such as the Authorised Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine, the prosecutor, the prosecutor of the SAP, the prosecutors of the GPU in cases for recognition of assets as unfounded and their recovery into state revenue, the National Agency on Corruption Prevention, state authorities, local governments, legal entities and individuals.

It is argued that in the case of opening proceedings in the case based on the prosecutor's statement of claim in the interests of the state, the civil procedural status of the plaintiff can be acquired by: a body authorized to perform the functions of the state in joint legal relations; the prosecutor in the presence of one of the following conditions: 1) in the absence of a body authorized to perform state functions in disputed legal relations; 2) in the event that the body authorized to perform state functions in disputed legal relations does not have the authority to appeal to the court.

It was determined that the participation of individuals in the interests of others in the civil process can be differentiated as the participation of legal representatives in civil proceedings (Part 4 of Article 256-2, Part 4 of Article 256-6 of the Family Code of Ukraine), as well as the participation of the bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others in the civil process (Art. 154, 165, 172, 258, 262 Family Code of Ukraine).

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of using the developed proposals and conclusions: in research work – during further doctrinal research in the field of civil procedural law; in law-making activity – in the process of optimizing the civil procedural legislation of Ukraine, taking into account the experience of foreign countries; in law enforcement activities – during consideration and resolution of civil cases with the participation of bodies and persons who are granted the right to apply to court in the interests of other persons by law; in the educational process – during the teaching of the educational discipline «Civil Process», preparation of educational and methodical materials.

Keywords: bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others; prosecutor; the Authorised Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine; The National Agency on Corruption Prevention; state authorities; local governments; body of guardianship and care, civil procedural status; forms of participation in the civil process; civil proceedings; participants in the case; participants in the court process; cases of recognition of assets as unfounded and their recovery into state revenue; executive proceedings; counclusion of the Supreme Court.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT ASSOCIATED WITH THE TOPIC OF THE THESIS

Research papers where main research results of the Thesis have been published:

1. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 73 (1). С. 104–111. (Серія «Право»). URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/20.pdf.

2. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 108–114. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/16.pdf.

3. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 133–136. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/31.pdf.

4. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці.* 2025. № 1 (31). С. 564–580. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/315/415.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Сидоренко Н. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Private legal mechanisms for the protection of human rights* : матеріали міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 111–116.

2. Сидоренко Н. О. Аспекти участі прокурора в справах про відновлення втраченого судового провадження. *Regulation of private legal relations in the conditions of martial law in Ukraine* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 67–71.

3. Сидоренко Н. О. Проблемні аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Problems of civil law and process*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 429–434.

4. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти звернення державного чи приватного виконавця до суду в інтересах інших осіб. *Legal sciences: problems and prospects* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 30–34.

5. Сидоренко Н. О. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: окремі аспекти порушення права власності добросовісних набувачів. *International and European standards in the field of civil and criminal justice* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Миколаїв, 28 берез. 2024 р.). Миколаїв : МННІП НУ «ОЮА», 2024. С. 31–35.

6. Сидоренко Н. Національне агентство з питань запобігання корупції: участь у цивільному судочинстві в інтересах викривачів. *Civil law in modern conditions: problems and prospects* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню юриста в Україні (Київ, 8 жовт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 37–41.

7. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування в інтересах інших осіб,

державних чи суспільних інтересах. *Protecting human rights and fundamental freedoms: global sustainable development goals :* матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню захисту прав людини (Київ, 10 груд. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42–46.

8. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів опіки та піклування. *All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation PROKyiv* (Київ, 3–4 груд. 2024 р.). Київ : КНДУ «Наук.-досл. ін-т соц.-економ. розвитку міста», 2024. С. 708–710.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……18

ВСТУП……19

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ, У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукової розробки та методологія дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України……30

1.2. Ґенеза правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України……...44

1.3. Інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі зарубіжних країн……..60

Висновки до розділу 1……73

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ, ЯК УЧАСНИКІВ СПРАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

2.1. Цивільна процесуальна правосуб’єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб……77

2.2. Види і форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України……94

2.3. Цивільні процесуальні права й обов’язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб……..129

Висновки до розділу 2……...145

РОЗДІЛ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ОКРЕМИХ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

3.1. Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини…….151

3.2. Участь у цивільному процесі прокурора……...160

3.3. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції…….177

3.4. Участь у цивільному процесі інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб……...189

Висновки до розділу 3……...212

ВИСНОВКИ……..217

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….228

ДОДАТКИ…….252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
НАЗК	Національне агентство з питань запобігання корупції
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
САП	Спеціалізована антикорупційна прокуратура
ГПУ	Генеральна прокуратура України
СК	Сімейний кодекс
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК	Цивільний кодекс
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У ст. 55 Конституції України проголошено захист прав і свобод людини та громадянина в суді. Згідно із ч. 1 ст. 4 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, а відповідно до ч. 2 цієї статті ЦПК України у випадках, встановлених законом, можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах [212].

Дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України, привертає увагу науковців і практиків, що зумовлено змінами в його правовій регламентації у зв'язку з набуттям чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року №2147-VIII. Серед напрямів модернізації та оптимізації інституту учасників судового процесу, зокрема органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у світлі реалізації правової політики, спрямованої на гармонізацію національного законодавства й законодавства ЄС та приведення його у відповідність до спільних стандартів цивільного процесу ЄС у межах *acquis communautaire*, слід виокремити такі, як розширення переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, зокрема, включенням до нього НАЗК, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що звертаються до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача чи інформатора, деталізацією цивільних процесуальних прав й обов'язків органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, а також форм їх участі в цивільному судочинстві.

Інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі був предметом наукових досліджень

вітчизняних процесуалістів. Зокрема, 2011 року С. С. Бичкова здійснила дисертаційне дослідження «Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження», обґрунтувавши низку фундаментальних для науки цивільного процесуального права концептів розвитку інституту учасників справи. 2012 року дисертаційне дослідження «Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб» здійснила І. П. Тимошевська. Проблематика участі прокурора в цивільному процесі на дисертаційному рівні була предметом наукового пошуку К. А. Гузе в роботі «Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України» (2015).

Крім цього, проблематику інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України, досліджували у своїх працях такі науковці, як: С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, І. А. Боровська, С. В. Васильєв, Н. В. Волкова, О. В. Гетманцев, О. О. Грабовська, К. В. Гусаров, Ю. С. Дацко, А. Л. Калінюк, В. В. Комаров, Л. А. Кондрат'єва, В. М. Кравчук, В. А. Кройтор, Р. Я. Лемик, Д. Д. Луспеник, О. О. Майданник, Н. С. Новик, А. В. Петровський, Ю. Ю. Рябченко, Г. О. Світлична, Д. М. Сібільов, В. І. Тертишніков, Г. А. Терещук, О. І. Угриновська, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан, М. М. Ясинок та ін.

Водночас дослідження окресленої проблематики актуалізується у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким ЦПК України 2004 року було викладено в новій редакції.

Реформування та новелізація інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесуальному законодавстві України зумовлює необхідність системного аналізу й наукового переосмислення низки загальнотеоретичних і практичних положень, пов'язаних з участю в цивільному процесі відповідних учасників справи, моніторингу, дослідження та врахування підходів у сфері правового регулювання процесуальних

правовідносин, які виникають між судом й органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у законодавстві інших держав, а також розроблення наукових концептів з метою вдосконалення моделі вітчизняного цивільного судочинства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на положеннях Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджених Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019, Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021, Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 286-р, Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2022-2024 роки, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 червня 2020 року № 454), річних планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2021–2025 роки.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення теоретичних основ інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, опрацювання обґрунтованих у науковому аспекті пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства України.

Для дослідження зазначеної мети поставлено такі *завдання*:

– проаналізувати стан наукового розроблення і визначити методологію дослідження проблематики інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України;

– простежити ґенезу правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України;

– надати загальну характеристику інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі зарубіжних країн;

– сформулювати поняття та виокремити складові цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

– виокремити та проаналізувати види і форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

– визначити цивільні процесуальні права й обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

– схарактеризувати процесуальні особливості участі в цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

– окреслити процесуальні особливості участі в цивільному процесі прокурора;

– дослідити процесуальні особливості участі у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції;

– виокремити процесуальні особливості участі у цивільному процесі інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

– розробити пропозиції з удосконалення чинного законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини, які виникають у зв'язку з участю в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Предметом дослідження є органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України.

Методи дослідження. Відповідно до мети й завдань основою методології дослідження є загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Для простеження еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі, виокремлення загальних рис окремих етапів ґенези правового регулювання

цього інституту використано історичний та логічний методи *(підрозділ 1.2).* За допомогою порівняльно-правового методу вдалося виокремити загальне й особливе в правовому регулюванні цього інституту в національному законодавстві та законодавстві зарубіжних країн *(підрозділ 1.3).* За допомогою аксіоматичного методу досліджено й удосконалено понятійно-категоріальний апарат інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України *(підрозділи 2.1–2.3, 3.1–3.4).* На підставі методу узагальнення виокремлено види і форми участі відповідних органів та осіб у цивільному процесі України (*підрозділи 2.1, 2.2*); метод аргументації використано для формулювання висновків дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим комплексним дослідженням інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України після набуття чинності Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. За результатами проведеного дослідження сформульовано й обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які винесено на захист, зокрема:

вперше:

визначено, що процесуальною формою участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є сукупність передбачених законом процесуальних дій відповідних учасників справи, які обумовлені особливостями виду цивільного судочинства (позовного, наказного, окремого провадження), в порядку якого розглядаються справи за їх участю, загальних і спеціальних цивільних процесуальних прав та обов’язків таких органів та осіб, що спрямовані на досягнення мети такої участі – ефективного захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів;

аргументовано, що процесуальна форма участі кожного окремого суб'єкта, що входить до складу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, визначається передбаченими законом формами вступу у справу (звернення до суду з позовом (заявою) за власною ініціативою, вступ у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, залучення судом до участі у справі або участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків), а також підставами та повноваженнями такого суб'єкта здійснювати відповідні функції у цивільному процесі;

обґрунтовано, що підстави звернення та процесуальна форма участі прокурора в цивільному судочинстві обумовлюються критерієм «захист інтересу», що диференціюється на «захист інтересів особи», «захист суспільних інтересів» і «захист інтересів держави», останній з яких визначається законодавчо встановленими функціями та повноваженнями прокурора, а також предметом спірних правовідносин (у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави);

доведено, що поняття «неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права» є оціночним, може тлумачитися за аналогією зі зверненням до суду в інтересах інших осіб Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або прокурора, а саме як існування обставин, які свідчать про фізичний стан, немічність, похилий вік, матеріальне становище тощо, що унеможливлюють самостійно здійснювати викривачем захист своїх інтересів у суді;

удосконалено:

науковий погляд, що факультативний вид участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язується з наявністю «тріади» передумов, до яких належать: 1) норми матеріального права; 2) норми цивільного процесуального права; 3) ініціатива відповідних суб'єктів або ініціатива суду у випадках, встановлених законом;

судження про те, що цивільну процесуальну дієздатність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна класифікувати за характером здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків на безпосередню – у разі участі у судовому

процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); 2) шляхом самопредставництва юридичної особи (НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи) та опосередковану – у разі участі у судовому процесі відповідних органів та осіб через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи);

наукове положення про те, що формами участі у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК є: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовною заявою (заявою); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи;

науковий підхід до того, що формами участі у цивільному процесі прокурора є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовами (заявами); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб до початку розгляду справи по суті; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи;

твердження про те, що формами участі у цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за їх позовною заявою (заявою); 2) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень;

судження про те, що участь фізичних та юридичних осіб, на відміну від інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб,

може здійснюватися лише у формі звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участі в розгляді справи за їх позовною заявою (заявою);

наукову позицію, що необхідними умовами звернення прокурора до суду в інтересах держави у цивільному процесі є: 1) встановлення прокурором факту порушення або загрози порушення законних інтересів держави; 2) наявність визначених законом підстав для звернення прокурора до суду в інтересах держави; 3) відсутність органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах; 4) невиконання або неналежним чином виконання органом, уповноваженим здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо захисту інтересів держави, якщо відповідний орган наявний;

наукове положення про те, що НАЗК як орган, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах викривача, виконує субсидіарну (додаткову) функцію у захисті інтересів викривача, а основну функцію в цьому покладено на представників або органи, яким законом надано право захищати права та інтереси викривача, до яких слід відносити: 1) уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції; 2) правоохоронні органи; 3) центри надання безоплатної правничої допомоги;

дістало подальший розвиток:

визначення поняття цивільної процесуальної правосуб’єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що передбачає можливість звернення таких органів та осіб до суду з позовом (заявою) в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах на підставах та в процесуальній формі, визначених законом, набуття ними відповідного цивільного процесуального статусу, що охоплює загальні та спеціальні процесуальні права та обов’язки, а також у випадках, встановлених цивільним процесуальним законодавством України, його зміни на статус позивача та складається з двох елементів – цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності, остання з яких включає цивільну процесуальну відповідальність;

науковий підхід про доцільність мінімізації участі прокурора у цивільному процесуальному статусі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, з метою гармонізації цивільного процесуального законодавства України з правом ЄС в контексті реалізації принципу змагальності сторін у цивільному судочинстві;

судження про те, що у випадку відкриття провадження у справі за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави, цивільний процесуальний статус позивача набуває: орган, уповноважений здійснювати функції держави в спірних правовідносинах або прокурор за наявності однієї з умов: 1) у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах; 2) у разі відсутності в органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, повноважень щодо звернення до суду;

висновок про те, що у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави НАБУ є органом, уповноваженим на виконання функцій держави у спірних правовідносинах, та набуває цивільного процесуального статусу позивача у разі відкриття провадження у справі за позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, пред'явленим прокурором САП (прокурорами ГПУ) як органом та особою, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що обґрунтовується положеннями ч. 2 ст. 48, ч. 4, 5 ст. 56, ч. 1 ст. 290 ЦПК України, ст. 1, п. 10 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»;

твердження про те, що участь у цивільному процесі фізичних осіб, які звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, може бути диференційована як участь: 1) законних представників (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України), 2) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 154, 165, 172, 258, 262 СК України).

На підставі зазначених положень розроблено пропозиції щодо оптимізації цивільного процесуального законодавства України, зокрема запропоновано викласти в новій редакції правові норми, що їх містять: ч. 1 ст. 56 ЦПК України, ч. 2 ст. 56 ЦПК України, ч. 7 ст. 56 ЦПК України, ч. 4 ст. 19 СК України, ч. 4 ст. 341 ЦПК України,

ч. 2 ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року № 1489-III, пункт «й» ч. 1 ст. 20-2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні й можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

– *у науково-дослідній роботі* – під час проведення подальших наукових розвідок у сфері цивільного процесуального права (акт впровадження Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України від 25 березня 2025 року, акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 27 березня 2025 року);

– *у законотворчій діяльності* – в процесі оптимізації цивільного процесуального законодавства України й інших держав;

– *у правозастосовній діяльності* – під час розгляду та вирішення цивільних справ за участю органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (акт впровадження Адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ» від 27 березня 2025 року);

– *в освітньому процесі* – під час викладання навчальної дисципліни «Цивільний процес», а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 27 березня 2025 року).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на восьми науково-практичних конференціях та засіданнях круглого столу: «Приватно-правові механізми захисту прав людини» (м. Київ, 10 грудня 2021 року); «Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану» (м. Київ, 29 вересня 2022 року); «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Вінниця, 19 травня 2023 року); «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 23–24 лютого 2024 року); «Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства» (м. Миколаїв, 28 березня 2024 року); «Цивільне право в сучасних умовах» (м. Київ, 8 жовтня 2024 року); «Захист прав людини і основоположних свобод: глобальні цілі сталого розвитку» (м. Київ,

10 грудня 2024 року); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю PROКиїв (м. Київ, 3–4 грудня 2024 року).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (234 найменування на 23 сторінках) і 2-х додатків (на 8 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінка, із них основного тексту – 209 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ, У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

1.1. Стан наукової розробки та методологія дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України

У статтях 56 і 57 ЦПК України визначено основні положення одного з інститутів цивільного процесуального права – інституту захисту прав, свобод та інтересів інших осіб.

Метою цього інституту є надання допомоги, сприяння в судовому захисті особам, які внаслідок певних причин (стану здоров'я, матеріального стану, похилого віку тощо) не можуть самостійно захистити свої права, свободи чи інтереси. Отже, участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, сприяє виконанню вимог закону про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, а також ухваленню судових рішень, що ґрунтуються на законі [10, с. 289].

Слід зазначити, що інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, через особливу юридичну природу, а також постійну динаміку правового регулювання є об'єктом посиленого інтересу науковців, які досліджують проблеми цивільного процесуального права.

Зокрема, 2011 року в контексті цивільного процесуального статусу осіб, які беруть участь у справі, інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, дослідила С. С. Бичкова в межах дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження» (2011) [10].

У своїй праці С. С. Бичкова дійшла низки концептуальних висновків, серед яких:

1) розуміння органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, як суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які у визначених законом випадках беруть участь у цивільному процесі, сприяючи виконанню вимог закону про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд цивільних справ, а також ухваленню судових рішень, що ґрунтуються на законі;

2) виокремлення форм участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, як-от: звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів, участь у цивільних справах; участь у справі з метою захисту інтересів громадянина або держави на будь-якій стадії цивільного процесу; участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень;

3) висновок про те, що залежно від форми, у якій органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, беруть участь у цивільній справі, законодавець наділив їх певним обсягом цивільної процесуальної правосуб'єктності, а також різним спеціальним цивільним процесуальним правовим статусом. Особливості останнього в такому випадку пов'язані з моментом виникнення цивільного процесуального правового статусу та (або) його змістом;

4) твердження про те, що для того, щоб набути цивільного процесуального правового статусу органу та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, визначені законом органи та особи, які звертаються до суду з позовними заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів і беруть участь у цих справах, повинні мати цивільну процесуальну правосуб'єктність у складі спеціальної цивільної процесуальної правоздатності, а також повної безпосередньої або опосередкованої цивільної процесуальної дієздатності;

5) твердження про те, що у формі подання висновків на виконання своїх повноважень у цивільному процесі можуть брати участь органи державної влади та органи місцевого самоврядування за умови, що їх заінтересованість у процесі виникає

зі службових повноважень, тобто пов’язана з їхньою компетенцією та здійсненням ними визначених законом функцій у певних сферах суспільних відносин, урегульованих нормами права [10, с. 336–339].

Подальшу еволюцію наукової думки в розрізі окресленої проблематики продовжила І. П. Тимошевська в дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб» (2012) [188].

І. П. Тимошевська у межах своєї дисертаційної роботи дослідила проблеми еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у цивільному процесі України; проаналізувала підстави та виокремила форми участі у цивільному процесі відповідних органів та осіб; визначила особливості участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Зокрема, авторка звернула увагу на те, що інститут участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, є гарантією захисту прав, свобод та інтересів суб’єктів права та публічних інтересів правосуддя. Водночас публічне втручання у вирішення приватноправових спорів не повинно суперечити диспозитивності та змагальності цивільного процесу, а також не має виходити за межі принципів правової держави та права сторін на розпорядження та відповідати принципу пропорційності [188, с. 174].

Визначаючи мету участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, І. П. Тимошевська акцентувала на тому, що відповідну мету слід тлумачити ширше, ніж прийнято в науці цивільного процесуального права: крім того, що зазначені суб’єкти звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів, ця категорія осіб втілює публічно-правові засади в цивільному процесі, що є відображенням не лише законодавчої традиції, а й специфіки в типологізації цивільного процесу [188, с. 175].

Щодо форм участі в цивільному процесі суб'єктів, які захищають інтереси інших осіб, сформульовано висновок, що такі форми визначають залежно від завдань, які стоять перед цими органами. За таким критерієм виокремлюють дві форми: звернення до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб і вступ у справу на будь-якій стадії її розгляду [188, с. 176].

Також І. П. Тимошевська зосередила увагу на тому, що участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цивільному процесі визначає соціальну функцію цивільного процесу з позиції реалізації його завдань та функцій у механізмі судового правозастосування та формування судової практики. Функції органів державної влади та органів місцевого самоврядування в матеріально-правових відносинах трансформуються в цивільному процесі шляхом звернення їх до суду із заявою про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи громадських інтересів, а також вступом у розпочатий процес для надання висновків на виконання своїх повноважень [188, с. 176–177].

2018 року дослідження проблем участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, продовжив Ю. Ю. Рябченко у дисертаційній роботі на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук «Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права» (2018) [152].

«Суб'єкт цивільного процесуального права, – зауважує Ю. Ю. Рябченко, – слід розглядати як сукупність правових властивостей людини, що існують об'єктивно і можуть бути реалізовані у цивільних процесуальних правовідносинах. Визначення динамічного аспекту суб'єкта цивільного процесуального права передбачає врахування існування правової можливості набуття статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, у зв'язку з чим виділяються два етапи трансформації статусу суб'єкта: як особи, яка потенційно може вступати у цивільні процесуальні правовідносини, та учасника цивільних процесуальних правовідносин. Побудова конструкції суб'єкта цивільного процесуального права дозволяє врахувати і відтворити у кожному з аспектів (властивостей) суб'єкта цивільного процесуального права специфіку правової природи та соціального призначення кожного з учасників

цивільного процесу, виходячи на вищий рівень правового узагальнення. Застосування системно-функціонального підходу дозволило визначити коло таких властивостей: індивідуалізація; правова воля; сукупність правових відносин та правових зв'язків; правова свідомість; активний характер «творення» і застосування права; соціально-правова цінність; правосуб'єктність» [152, с. 382].

Поряд із науковими дослідженнями, присвяченими безпосередньо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, або суб'єктам цивільного процесуального права загалом, у науковій доктрині здійснено наукові розвідки, предметом яких є окремі органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Серед таких досліджень – «Участь прокурора у цивільному судочинстві України» (2009) Т. О. Дунаса, у якому автор акцентував на тому, що прокурор діє від імені державного органу – прокуратури, на яку законодавством покладено представницькі права й обов'язки. Тому для здійснення представництва в цивільному судочинстві прокурору не потрібно підтверджувати повноважень представника (на підставі довіреності, родинних відносин тощо), оскільки він виконує обов'язки та користується правами, що надані йому безпосередньо законом. Його діяльність може бути віднесена до цивільного процесуального представництва, а серед видів процесуального представництва – до законного представництва з огляду на закріплення в законі підстав та порядку участі прокурора в цивільній справі [45, с. 199].

Ю. С. Дацко в дисертаційній роботі «Участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб» (2014) дослідила загально-теоретичні засади участі органів місцевого самоврядування в цивільному процесі, визначила особливості звернення до суду органів місцевого самоврядування із заявами в порядку статті 45 ЦПК України, а також проаналізувала участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі для подання висновків у справі [37].

Серед концептуальних висновків наукового дослідження Ю. С. Дацко можна виокремити такі положення:

1) встановлення правової природи заінтересованості органів місцевого самоврядування, які беруть участь у цивільному процесі в порядку ст. 45 ЦПК України, є визначальним елементом для визначення їхньої цивільно-процесуальної правосуб'єктності. Унаслідок зіставлення різних поглядів стосовно виду заінтересованості, а саме: наявність у них процесуального, матеріально-правового чи позапроцесуального (службового) інтересу, сформульовано висновок, що ці органи мають у цивільному процесі лише процесуальний інтерес;

2) поняття «орган місцевого самоврядування» має самостійне значення в цивільному процесуальному праві, у зв'язку з відмінністю цивільного процесуального правового статусу цих органів від сторін, представників, експертів, спеціалістів, свідків, третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, а також невідповідністю їхньому правовому статусу таких термінів, як «особливі учасники процесу», «функціонери», «позивачі в процесуальному розумінні» або «процесуальні позивачі» тощо, які пропонували в науковій літературі;

3) суд не може направити висновок органу місцевого самоврядування в цивільному процесі на додаткове доопрацювання, оскільки це суперечило б автономності цих органів і виходило б за межі повноважень суду, призводило б до безпідставного затягування судового розгляду справи. У випадку необґрунтованості чи невмотивованості висновку органу суд може не погодитися з ним у своєму рішенні, і така незгода повинна бути мотивованою;

4) висновок органу державної влади та органу місцевого самоврядування відповідає ознакам письмового доказу, що передбачений у переліку засобів доказування, визначеному в ч. 2 ст. 57 ЦПК України, а тому має доказове значення в цивільному процесі та не потребує визнання його самостійним засобом доказування [37, с. 190–192].

Проблемні аспекти участі прокурора в цивільному процесі України дослідив К. А. Гузе в дисертації «Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України» (2015) [32]. Зокрема, автор здійснив теоретичний аналіз, узагальнив та вирішив завдання щодо формулювання аспектів реалізації прокурором конституційної функції захисту інтересів особи або держави у

цивільному судочинстві через призму засад змагальності та міжнародних стандартів функціонування прокуратури у цивільному судочинстві.

Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді автор визначив як самостійний процесуальний інститут, який утворюють взаємопов'язані норми цивільного процесуального права, а також адміністративного процесуального й господарського процесуального права, що регулюють однорідну групу суспільних відносин, що виникають між судом і прокурором, де останній, реалізуючи публічні (соціальні) основи судочинства, вчиняє процесуальні дії, спрямовані на захист прав, свобод, інтересів громадянина, інтересів держави у випадках, визначених законом [32, с. 200].

Також К. А. Гузе зауважує, що процесуальний статус прокурора в суді зумовлений, по-перше, публічними (соціальними) засадами судочинства, проголошеними ст. 55 Конституції України, де кожному гарантується судовий захист його прав і свобод; по-друге, – необхідністю дотримання «справедливого балансу» між сторонами, тобто принципу рівності процесуальних можливостей (принципу рівності сторін), за яким кожній стороні гарантується право представляти свою позицію у справі на таких умовах, які не ставили б її у менш сприятливе становище, порівняно з опонентом. Тобто, участь прокурора в цивільному процесі може бути зумовлена лише необхідністю прирівняти сторони у реалізації права на судовий захист, оскільки одна з них не в змозі самостійно це право реалізувати. Така інтерпретація процесуального статусу дала підстави для висновку, що процесуальні повноваження прокурора, пов'язані з розпорядженням матеріальним об'єктом спору (право відмовитися від позову, визнати позов, змінити розмір позовних вимог, укласти мирову угоду, звернутися до суду із заявою про забезпечення позову), у разі представництва інтересів громадянина можуть бути ініційовані прокурором лише за згодою відповідного громадянина або його законного представника, якщо громадянин не має процесуальної дієздатності. У разі захисту прокурором інтересів держави реалізація зазначених розпорядчих прав у суді допускається органами державної влади чи прокурором лише за їх взаємною згодою [32, с. 200–201].

Правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини дослідила Л. О. Лазарєва в межах наукової розвідки «Становлення інституту омбудсмена в Україні в контексті зарубіжного досвіду» (2015) [67].

2016 року Н. С. Новик виокремила особливості участі органів опіки та піклування у цивільному процесі України, здійснивши дисертаційне дослідження «Участь органів опіки та піклування у цивільному процесі України» (2016) [78].

У контексті зазначеної проблематики визначено загальну мету участі органів опіки та піклування в цивільному процесі – захист і сприяння захисту прав, свобод та інтересів осіб, які через поважні причини не можуть здійснити захист самостійно, а також надання суду відомостей про факти, що мають юридичне значення, необхідні для з'ясування всіх обставин справи та для ухвалення законного, обґрунтованого і справедливого рішення [78, с. 178].

Також Н. С. Новик обґрунтувала низку наукових положень щодо участі органів опіки та піклування у цивільному процесі України, серед яких:

1) положення про те, що в нормах сімейного та цивільного процесуального законодавства зазначено про обов'язковість участі органів опіки та піклування, але про конкретну форму їх участі не зазначено. З огляду на ч. 3 ст. 45 ЦПК України сформульовано висновок, що законодавець, використовуючи положення «участь органів опіки та піклування є обов'язковою», мав на увазі участь у справі цих органів саме у формі надання висновків;

2) висновок про те, що у разі, якщо органи опіки та піклування не можуть надати обґрунтований висновок без урахування доводів учасників процесу, то вони можуть надати усні висновки у судовому засіданні. Гарантією об'єктивності висновку може слугувати можливість відводу представника органу опіки та піклування;

3) судження про те, якщо після дослідження доказів та з'ясування всіх обставин справи, але до оголошення висновку органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судовому засіданні стали відомі факти, що ставлять під сумнів обґрунтованість наданого раніше висновку, представник цих органів, який бере участь у справі, може заявити клопотання про відкладення розгляду справи чи змінити зміст висновку самостійно. Повноваження представника органів державної

влади та органів місцевого самоврядування на зміну висновку в судовому засіданні повинні бути належним чином оформлені [78, с. 181–185].

Аналізуючи наукову доктрину в розрізі дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, слід зауважити, що, крім спеціальних досліджень зазначеного процесуального інституту, чимало науковців проводили відповідні наукові розвідки в контексті загальних досліджень у галузі цивільного процесуального права, серед них: В. І. Бобрик, К. В. Гусаров, О. С. Захарова, Я. П. Зейкан, А .Л. Калінюк, В. В. Комаров, В. М. Кравчук, В. А. Кройтор, Р. Я. Лемик, Д. Д. Луспеник, А. В. Петровський, Ю. Д. Притика, Ю. Ю. Рябченко, В. І. Тертишніков, С. Я. Фурса, О. І. Угриновська, Є. О. Харитонов, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан та ін.

Водночас, попри наявність низки як спеціальних, так і загальних досліджень інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, слід зауважити, що зазначена проблематика й донині залишається актуальною, і це зумовлює необхідність її подальших наукових розвідок у контексті новелізації цивільного процесуального законодавства України, а також з огляду на наявність комплексу доктринальних проблем зазначеного процесуального інституту, серед яких: визначення цивільного процесуального статусу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; виокремлення процесуальних форм участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; визначення процесуальних особливостей участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у певних категоріях цивільних справ тощо.

Зазначене вище обумовлює актуальність обраної проблематики, необхідність та доцільність її подальшого наукового дослідження.

Вивчення наукових проблем тісно пов’язано з методологією його здійснення. Отже, далі в межах цього підрозділу дисертаційної роботи визначимося з методологією проведення дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Поняття «методологія» має два основні значення: по-перше, це система певних правил, принципів та операцій, які застосовують у певній сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо); по-друге, це вчення про цю систему, загальну теорію методу [153, с. 15].

Сформовано методологічні уявлення та концепції різного ступеня розробленості й конструктивності, різного рівня та широти охоплення (методологія на рівні філософської рефлексії, загальнонаукова методологія і методологія науки міждисциплінарного рівня, методологія окремих засобів діяльності в різних галузях науки, її теорії та практики) [153, с. 16].

Також у науковій доктрині методологію розглядають як:

1) сукупність філософських методів пізнання, що охоплює індуктивний метод Ф. Бекона, раціоналістичний метод Р. Декарта, діалектичний метод Сократа, Г. Гегеля, феноменологічний метод Е. Гуссерля, системний метод Л. Берталанфі, У. Ешбі, Т. Парсонсата тощо. Методологія у цьому ракурсі зводиться до вершин філософської методології, з неї виключено значний пласт конкретних методів і прийомів;

2) система методів пізнання, зокрема й конкретних. Це певний арсенал методів діяльності. Недолік такого полягає в тому, що методологія, з одного боку, звужується до розуміння тільки методів пізнання. Водночас виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигм. Методологія в цій транскрипції стосується тільки пізнавальної діяльності. Насправді діяльність передбачає принаймні три різновиди: пізнавальна, практична й оціночна, які взаємодоповнюють одна одну в реальному житті. Важливо й те, що навіть якщо методологію зводити до системи методів, то підлягає сумніву застосування щодо неї терміна «система» [153, с. 17];

3) загальна теорія методів пізнання. Вона частково збігається з теорією пізнання й одночасно виявляється ширше за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, а й методи інших форм людської діяльності;

4) сукупність принципів діяльності, які є способом регулювання останньої, що видається доволі переконливим, проте викликає заперечення стосовно обмеження методології лише однією складовою – принципами;

5) специфічна діяльнісна система, яка охоплює принципи, парадигми, методи, теорії та категорії, що характеризуються особливим цільовим призначенням. Така система є способом діяльності та організації діяльнісної системи. Вказаний підхід привертає увагу, беручи до уваги те, що він поєднує всі структурні елементи методології;

6) система, що об'єднує відповідно до основних видів діяльності методологію пізнання, оцінювання і практичної діяльності. Такий підхід дає змогу широко трактувати методологію в аспекті діяльності загалом, проте він залишає відкритим питання про структуру кожного діяльнісного різновиду методології;

7) багаторівнева споруда, на верхніх поверхах якої розміщуються філософська методологія, далі – загальнонаукова методологія, а на найнижчих поверхах – методологія галузевих видів науки. Ця ієрархія має системний характер, оскільки всі її поверхи утворюють цілісний методологічний організм. Галузеву методологію мають постійно підтримувати філософська й загальнонаукова методології;

8) самостійна регулятивно-діяльнісна система як спосіб наукової діяльності, вчення про структуру, логічну організацію та засоби діяльності, що зорієнтовані на здійснення діяльності [153, с. 17–18].

Ми розглядаємо методологію як систему методів наукового пізнання.

Метод (з грец. *Metodos*) у широкому розумінні слова – «шлях до чогось», шлях дослідження, шлях пізнання, теорія, вчення, свідомий спосіб досягнення певного результату, здійснення певної діяльності, розв'язання певних задач. Він є системою приписів, принципів, вимог, що орієнтують суб'єкта в розв'язанні конкретної задачі, досягненні певного результату в певній сфері діяльності [153, с. 19].

У цьому аспекті значення методології наукового пізнання полягає в тому, що вона надає можливість систематизувати весь обсяг наукового знання і створити умови для розроблення подальших ефективних напрямів дослідження. Головним завданням методології наукового пізнання є синтез накопичених наукових знань, що дає змогу забезпечити використання досягнень розвитку науки з практичною метою [153, с. 16].

Отже, під час дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ми використовуватимемо такі методи

наукового пізнання, як: аксіоматичний метод, історичний та логічний методи, методи аргументації та узагальнення.

Аксіоматичний метод – це метод теоретичного дослідження та побудови наукової теорії, за яким деякі твердження обирають як вихідні аксіоми, а решту положень виводять з них шляхом міркування за певними логічними правилами [51, с. 51].

До системи знань, яка будується на основі аксіоматичного методу, застосовують такі вимоги: несуперечливості, згідно з яким у системі аксіом не може бути однозначно виведено будь-яке положення разом з його запереченням; вимога повноти, за якою будь-яке положення, що можливо сформулювати в цій системі аксіом, можна або довести, або заперечити в цій системі; вимога незалежності аксіом, за якою будь-яка аксіома не має бути виведена з інших аксіом системи [51, с. 51].

Цікавою та складною є проблема істинності аксіоматично побудованого знання. Необхідною умовою його істинності є внутрішня несуперечливість. Однак вона свідчить лише про те, що теорія правильно побудована, а не про те, що вона істинна. Аксіоматично побудована теорія може бути істинною лише в тому випадку, коли істинні аксіоми й ті правила, за допомогою яких одержано решту положень теорії [51, с. 51].

Аксіоматичний метод сприяє: точному визначенню наукових понять і відповідному їх використанню; точному й чіткому міркуванню; упорядкуванню знання, виключенню з нього зайвих елементів, усуненню двозначностей та суперечностей [51, с. 51].

За допомогою аксіоматичного методу в межах дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ми будемо формулювати визначення таких понять, як: органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, цивільна процесуальна правосуб’єктність, форми участі в цивільному процесі тощо.

Історичний метод – це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. Історичний метод з одного боку передбачає розгляд об’єктивного процесу розвитку об’єкта, реальної

його історії з усіма її поворотами, особливостями; а з другого – це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності [51, с. 52].

Історичний метод у дослідженні інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, слугуватиме засобом простеження еволюції правового регулювання відповідного процесуального інституту.

Логічний метод – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, системі понять. За допомогою логічного методу відображують основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни, акцентують на основній тенденції процесу історичного розвитку. Логічний метод визначає основний принцип для всебічного вивчення історичного розвитку об'єкта, а коли вивчення ґрунтується на знанні сутності, то стають зрозумілими й різноманітні історичні подробиці, випадковості, відхилення [51, с. 52].

Завданням історичного дослідження є висвітлення конкретних умов розвитку певних явищ. Завданням логічного дослідження є окреслення ролі, яку окремі елементи системи відіграють у складі розвитку цілого. Діалектика логічного й історичного є одним з основних принципів сучасної філософії та методології науки [51, с. 53].

Проблема взаємозв'язку логічного й історичного методів не обмежується взаємовідношенням предмета і його історії. Логічне відображає не лише історію самого предмета, а й історію його пізнання. Щоб висвітлити сутність предмета, необхідно теоретично відтворити реальний історичний процес його розвитку, однак це можливо лише тоді, коли нам відома сутність цього предмета. Наприклад, пізнання сутності держави передбачає не тільки знання історії її виникнення та розвитку, а й знання її сутності як суспільного явища. У протилежному випадку з державою можна ототожнити й родоплемінну організацію, і сільську общину тощо [51, с. 53].

За допомогою логічного методу ми будемо здійснювати виокремлення етапів еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Аргументація – суто логічний процес, зміст якого обумовлений істиною судження, яку необхідно довести [51, с. 53].

Переконливість аргументації має відповідати таким вимогам: до аргументів відносять лише ті твердження, істинність яких доведена, тому вони виконують роль фундаменту, на якому будується вся доказовість; аргументи мають бути доведені незалежно від висунутої тези, адже в протилежному випадку аргументи потребують доведення; аргументи не можуть самі собі суперечити, а тому мають бути самодостатніми [51, с. 53].

Метод аргументації слугуватиме загальним засобом формулювання висновків дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Узагальнення – це такий прийом мислення, унаслідок якого встановлюють загальні властивості й ознаки об’єктів. Операцію узагальнення здійснюють як перехід від часткового поняття або думки до загального. Наприклад, таке поняття, як «податок», є первинним, від якого можна перейти до загальнішого поняття «державні доходи» та «бюджет» [51, с. 56].

У процесі дослідження часто доводиться на підставі вже наявних знань доходити висновків про невідоме. Під час переходу від відомого до невідомого, можна або використовувати знання про окремі факти, виявляючи загальні принципи, або, навпаки, спираючись на загальні принципи, доходити висновків про часткові явища [51, с. 56].

За допомогою методу узагальнення ми виокремимо ознаки інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, а також види й форми участі відповідних органів та осіб у цивільному процесі України.

1.2. Ґенеза правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України

Розвиток цивільного процесу нового часу, зазначає В. В. Комаров, відбувається впродовж двох останніх століть усередині різних правових культур. Наразі здійснюється інтенсивний пошук сучасного розуміння цивільного процесу, таких його істотних ознак, які характеризують природу, потенційні можливості й ефективність. Ідеться про моделі цивільного процесу, які відображають рівень правової культури, що є вкрай важливим і з погляду законодавчих тенденцій, і з позицій концептуальних принципів теорії процесуального права. Нині чітко вираженою є тенденція конвергенції різних національних і континентальних культур цивільного процесу, активізація пошуку механізмів ефективного судочинства у зв'язку із сучасними викликами забезпечення доступності правосуддя [57, с. 5–6].

Наявна в Україні модель цивільного процесу має відповідні історико-правові передумови, що стали основою виникнення та розвитку всіх інститутів цивільного процесуального права, зокрема інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Слід зазначити, що зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відбулося ще за часів римського приватного права.

Так, у Стародавньому Римі особливим засобом захисту суб'єктивного права було втручання преторів у судовий процес. Претор брав активну участь у виникненні та розвитку судового процесу на підставі своєї *iurisdiction*, яка була надзвичайно широкою. Крім того, він мав право видавати значну кількість юридично важливих актів. Це був вияв адміністративної влади преторів. Користуючись владою, що їм належала, претори здійснювали захист суб'єктивних прав громадян спеціальними юридичними засобами для поліпшення, доповнення та усунення недоліків цивільного процесу. Претор здійснював ці юридичні акти за допомогою стислого розгляду обставин справи (*cognition*), щоб гарантувати законну процедуру ведення судового

процесу або щоб розглянути можливість запобігти судовому процесу в майбутньому. Претор такі дії здійснював самостійно, не перекладаючи цю справу на суддю [52, с. 100–101].

Серед засобів преторського захисту в Стародавньому Римі слід виокремити:

1) інтердикти – це стислі вказівки, які претори направляли особам за вимогами заінтересованих осіб з метою створити нові, зберегти старі або відновити порушені фактичні обставини.

Поширеними були кілька груп інтердиктів: 1) інтердикти, якими забороняли будь-які насильницькі порушення; 2) інтердикти, якими наказували відновити порушений стан; 3) інтердикти, за допомогою яких створювали нові відношення; 4) інтердикти, видання яких мало на меті відновлення стану володіння;

2) стипуляцію – публічну обіцянку сплатити певну суму або зробити щось. У Стародавньому Римі було передбачено стипуляцію для регулювання правильного проведення спору та стипуляцію для забезпечення безперешкодного проведення судового процесу;

3) реституцію – це повернення, відновлення попереднього стану. В особливо важливих випадках претор дозволяв знищувати юридичні наслідки, які наставали у зв’язку з тим, що він визнавав несправедливим застосування в подібних випадках загальних норм права. За допомогою цього правового засобу претори усували збиток, завданий особою, яка виконувала обов’язки;

4) введення у володіння, яке здійснювали за розпорядженням претора для збереження певного майна або для виконання певних дій [53, с. 33–34].

На території України зародження та розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відбулося за часів Київської Русі і пов’язано з появою такої пам’ятки права, як «Руська правда».

Слід зауважити, що формування та розвиток української правової системи мають глибокі й давні корені і традиції. Вони започатковані системою норм усного звичаєвого права, а з утворенням і розвитком Київської держави центральне місце серед джерел права посіла «Руська правда». Її появу історики пов’язують з початком

князювання Ярослава Мудрого. Вона кодифікувала статті його «ряду» з новгородським вічем, яке підтримало його в боротьбі за великокнязівський «стіл», а також норми звичаєвого права, окремі законодавчі установлення київських князів [101, с. 6].

У «Руській правді» щодо судочинства діяв звичай, зведений у форму закону. У цьому джерелі права було визнано самоправність і самосуд з установленням їхніх меж: право помсти – тільки скривдженому або найближчим родичам. Згідно з цим джерелом права, процес ініціювали й вели безпосередньо сторони, які формували звинувачення (або спростування їх), подавали відповідні докази, на підставі чого суд виносив рішення. Повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони прямо не було передбачено, однак припускалося, що скарги на неправильні дії судової влади безпосередньо подавали князю, який переглядав повторно справу по суті [226, с. 14–15].

Главою правосуддя в ті часи вважали князя, а князівський двір – місцем суду. Государ доручав свою владу тіунам і отрокам, а чиновників, які мали вирішувати кримінальні справи, називали вирниками, і кожен суддя мав помічника або отрока, метельника або писаря. Вони брали запас від громадян і мито з кожної справи. Для об'їзду своєї волості кожному вирнику або його писарю давали коней. Для вирішення судової справи позивач мав іти з відповідачем на взвод перед 12 громадянами, тобто присяжними, які розбирали обставини справи «по совісті», а суддя визначав міру покарання. Важливу роль відігравали свідки. Згідно із законом Ярослава, «будь-який кримінальний донос вимагає свідків і присяги семи чоловік, але варяг і чужоземець зобов'язується представляти тільки двох». Отже, помітним є заступництво щодо іноземців. Далі в законі зазначено, що свідки мають бути завжди громадянами вільними й тільки «за потреби і в малому позові дозволено послатися на тіуна боярського або закабаленого слугу» [226].

Наступний етап еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язаний з дією на території України норм феодального права, серед яких – Литовські статути 1529, 1566, 1588 років – зводи законів Великого князівства Литовського, укладені на

основі місцевого литовського, білоруського та українського (зокрема так званого, руського) права та відповідної останньому судової практики. Джерелами статутів також були положення «Руської правди», німецьких і польських судебників та певні норми римського права.

Литовські статути вперше регламентували прототип інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, – інститут інстигатора, а також передбачали участь у цивільному процесі прокурора.

У цей період судочинство чіткого розмежування на цивільне й кримінальне не мало, а процес проходив у порядку позовного (обвинувачувального) провадження. Інстигатору надавали доволі широкі повноваження в суді, зокрема, подання позовів в інтересах корони й суспільства (громади міст), стягнення судових штрафів, забезпечення явки учасників судового процесу та ведення реєстру судових рішень. Згодом до його компетенції ввійшли питання контролю за відрахуванням до скарбниці королівських податків і зборів (від торгівлі), а також подання позовів за їх несплату та приховування доходів. Наприклад, на інстигатора, який діяв при Українському трибуналі, було покладено нагляд за чинністю подання позовів до трибунальських судів (Генерального міського та Генерального земського) [33, с. 13].

Водночас правом звернення до суду в інтересах фізичних осіб інстигатора наділено не було. Вказані функції, за Статутом Великого князівства Литовського 1566 року, було покладено на прокуратора (судового представника), якого призначав суд «убогім сиротам й вдовам немаєтним», а також тим, хто за станом здоров'я не міг захистити себе в суді (розділ IV, арт. 35 Статуту). Крім зазначеного, на інстигатора в суді покладали функцію переслідування осіб, які вчинили кримінальний злочин проти держави (убивство, фальшування монет, військові злочини тощо), де він виступав як сторона процесу [32, с. 14].

Подальша еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язана з такими нормативно-правовими актами як Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року, а також Статут цивільного судочинства Російської імперії 1864 року, які діяли в той час на українських землях.

Австрійський цивільний процесуальний кодекс було прийнято 1 серпня 1895 року як «закон про судовий процес у цивільних справах» і введено в дію 1 січня 1898 року. Норми цього Кодексу діяли з незначними змінами й доповненнями до розпаду Австро-Угорської монархії. Документ мав два розділи і 602 статті. Перший розділ містив загальні положення про цивільний процес, а другий – регламентував проходження справ у судах першої інстанції. Саме Кодекс 1895 року закріпив основні принципи цивільного судочинства: усності, гласності, відкритості, безпосередності й вільного подання доказів. Доповненням до Австрійського цивільного процесуального кодексу стало Положення про екзикуції від 27 травня 1896 року, у якому було детально врегульовано порядок виконання судових рішень за цивільними справами й судових вироків у кримінальних справах у частині примусового стягнення грошових штрафів і судових витрат [65, с. 88].

Д. В. Слинько виокремлює такі найважливіші характеристики нової моделі цивільного процесу, яку було запроваджено в Австрійському цивільному процесуальному кодексі 1895 року: а) заперечення ролі попереднього захисту; б) провідна роль судді щодо ведення справи, який *ex officio* забезпечує стислі строки виконання різноманітних процесуальних дій та має важливі повноваження щодо розслідування фактів справи; в) розподіл процесу на письмову підготовчу стадію та усний основний етап, який необхідно, якщо це можливо, проводити в межах одного судового засідання, г) суворе дотримання так званого принципу преклюзії, тобто визнання того, що конкретні процедурні кроки не можна вчиняти після закінчення встановленого періоду часу та (або) повідомлення *ex officio* протилежній стороні про певні процедурні документи, представлені суду [175, с. 32].

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року не містив спеціальних принципів та норм, а отже, суб’єктами цивільних процесуальних відносин цього періоду були сторони, треті особи та їхні представники.

Поряд з Австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 року, який діяв на території Австро-Угорщини, основним нормативним актом, що регулював цивільне судочинство на українських землях, які знаходилися під владою Російської

імперії, став Статут цивільного судочинства 1864 року. Він перейняв принципи кодифікації цивільного процесу у Франції і фактично ґрунтувався на Цивільному процесуальному кодексі Французької Республіки 1806 року. Статут цивільного судочинства містив чотири книги: книга перша «Порядок провадження в мирових судових установах»; книга друга «Порядок провадження в загальних судових містах»; книга третя «Винятки із загального порядку цивільного судочинства»; книга четверта «Судочинство охоронне» [57, с. 13].

Статут цивільного судочинства 1864 року закріпив демократичні ідеї та принципи побудови судового процесу, що були сформульовані в основних положеннях, і ліквідував численні станові суди, запроваджуючи чіткішу систему судових органів. У межах цієї системи одночасно діяли суди загальні (окружні суди – перша інстанція; судові палати цивільних і кримінальних справ – друга інстанція) та мирові (мирові суди – перша інстанція; з'їзд мирових суддів – друга інстанція). Функції єдиної касаційної інстанції щодо цивільних справ було покладено на Цивільний касаційний департамент Сенату [32, с. 16].

Поряд із судоустроєм і судочинством трансформацію пройшла губернська прокуратура. Втілюючи ключові засади Основних положень, законодавець позбавив прокуратуру функції загального нагляду, обмеживши її юрисдикційні повноваження виключно судовою сферою (ст. 135 Статуту цивільного судочинства 1864 року) [32, с. 16].

Одним із аспектів такої діяльності стала участь прокурора в цивільному процесі, у порядку якого він переважно виступав з висновком, висловлюючи власну думку з приводу кінцевого рішення, а також інших питань, які, на його погляд, мали значення для правильного вирішення справи та потребували «окремого урядового піклування». Зокрема, виступ прокурора з висновком у загальних судах було передбачено в таких категоріях цивільних справ: справи за участю казенних управлінь, земських установ, міських і селищних товариств, осіб, які не досягли повноліття, безвісно відсутніх, глухонімих та позбавлених розуму; про визначення підсудності, про суперечки та відвід суддів; про підробку документів або коли в цивільній справі виявляються обставини, які підлягають розгляду в порядку

кримінального судочинства; шлюбні і про законність народження; про видачу свідоцтва на право бідності (ст. 343 Статуту цивільного судочинства 1864 року) [32, с. 16].

У зазначених категоріях справ висновок прокурор надавав усно перед постановленням судом рішення (ст. 345 Статуту цивільного судочинства 1864 року). Після цього сторони могли лише вказувати суду на фактичні помилки, яких, на їх погляд, припустився прокурор (ст. 347 Статуту цивільного судочинства 1864 року). За схожим колом цивільних справ (за винятком справ охоронного провадження) прокурор надавав висновки і в мирових судах на з'їздах мирових суддів (ст. 179 Статуту цивільного судочинства 1864 року) [32, с. 16–17].

Можливість ініціювання процесу в порядку позовного провадження серед повноважень прокуратури в Статуті не було передбачено, і лише у справах охоронного провадження (регламентовано в Статуті з 1866 року) щодо визнання осіб безвісно відсутніми прокурор не лише надавав висновки, а й мав право порушити їх. У такому разі для обґрунтування своїх вимог на прокурора було покладено обов'язок збирання доказів (ст. 1451, 1914 Статуту цивільного судочинства 1864 року) [32, с. 17].

Аналогічний обов'язок з метою спростування неправомірних вимог позивача було покладено на прокурора також у справах шлюбних (спори про особисті та пов'язані зі шлюбом майнові права подружжя) і про законність народження, у яких відповідач був відсутній (ст. 1344 Статуту цивільного судочинства 1864 року). У цьому разі прокурор займав процесуальне становище відповідача з правом оскарження судового рішення на загальних підставах (ст. 1345 Статуту цивільного судочинства 1864 року) [32, с. 17].

Крім спорів, що виникали із шлюбних відносин, звернутися зі скаргою до вищої інстанції прокурор міг лише у справах казенного управління (ст. 1294 Статуту), а згодом – з питань узаконення позашлюбних дітей (ст. 1460-6 Статуту) й усиновлення (ст. 1460-11 Статуту цивільного судочинства 1864 року).

Унаслідок впровадження Статуту цивільного судочинства 1864 року, слушно зауважує К. А. Гузе, діяльність прокуратури в цивільному процесі набула

прогресивного (демократичного) характеру. Обмеживши прокурорський нагляд судовою сферою та конкретизувавши правові засади функціонування прокурора в суді (підстави участі, коло процесуальних повноважень, перелік справ, у яких його участь була обов'язковою тощо), упорядники Статуту ставили перед собою завдання підвищити ефективність цього інституту й узгодити його із змагальними засадами побудови цивільного процесу [32, с. 17].

Тож можна стверджувати, що Статут цивільного судочинства 1864 року заклав основи правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Водночас відповідним процесуальним статусом у цивільному процесі було наділено лише прокурора, який брав участь у певних категоріях справ позовного провадження або у справах за участю визначених у законі категорій осіб для надання висновку або мав право порушити провадження у справах охоронного провадження про визнання осіб безвісно відсутніми [161, с. 571].

Подальша еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відбувалася за часів СРСР і пов'язана з ухваленням низки кодифікованих нормативно-правових актів, першими з яких були ЦПК УРСР 1924 року та ЦПК УРСР 1929 року.

Зокрема, ЦПК УРСР 1924 року та ЦПК УРСР 1929 року передбачали участь у цивільному процесуальному статусі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, дві категорії осіб:

1) державних органів або підприємств, а саме: якщо під час провадження справи виявиться, що в результатах її розгляду зацікавлена державна установа або підприємство, що не бере участі в справі, суд зобов'язаний сповістити про справу, що знаходиться в його провадженні, державну установу або державне підприємство, а також прокурорський нагляд;

2) прокурора, який мав право за власною ініціативою як розпочати справу, так і вступити в справу в будь-якій стадії процесу, якщо цього потребує охорона інтересів держави або трудящих.

Підстави такої охорони в процесуальному законодавстві детально не було визначено, що надавало можливість прокурору в кожному конкретному випадку на

власний розсуд вирішувати питання про необхідність участі в розгляді цивільної справи, а також визначати форми такої участі. Потреба в охороні прокуратурою інтересів держави або трудящих, згідно зі ст. 12 ЦПК УРСР 1924 року, могла бути визнана й судом. Суд мав право самостійно визначити форму участі прокурора в процесі, залучивши його до справи для надання висновку як сторону або взагалі зобов'язати прокурора подати новий позов, що випливав з правовідносин сторін спору, проте позивачем не був пред'явлений [32, с. 22].

У касаційному порядку та порядку нагляду прокурор був уповноважений надавати висновки у справі (ст. 244, 252 ЦПК УРСР 1924 року), а також опротестовувати судові рішення (ст. 254 ЦПК УРСР 1924 року). Відмітно, що на цих стадіях процесу приватний інтерес сторін також мав другорядне значення.

Аналіз підстав участі прокурора в цивільному процесі згідно з положеннями ЦПК УРСР 1924 року дає підстави стверджувати про визначальну роль прокурора та суду у цивільному судочинстві.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. в Радянському Союзі й союзних республіках проводилися широкомасштабні законодавчі роботи. Їх результатом, зокрема, стало прийняття Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік. На їх базі Верховні Ради союзних республік приймали цивільні процесуальні кодекси. Цивільний процесуальний кодекс УРСР було прийнято 18 липня 1963 року і введено в дію з 1 січня 1964 року. Порівняно з ЦПК УРСР 1924 року та 1929 року, ЦПК УРСР 1963 року був досконалішим законодавчим актом як з погляду юридичної техніки, так і за змістом його інститутів й окремих норм [57, с. 23].

З-поміж основних рис ЦПК УРСР 1963 року слід виокремити такі: формування судових інстанцій відповідно до трирівневої системи судів, що повторює адміністративно-територіальний устрій; створення єдиного процесу в першій інстанції; запровадження інституту народних засідателів; активна участь прокурора в цивільному процесі; перенесення на другорядний план діяльності адвоката; надмірна активність суду і недостатність права сторін на розпорядження; поширення принципу розгляду цивільних справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини);

створення одноступеневої системи оскарження; запровадження інституту протесту на предмет законності судових рішень [57, с. 25].

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ЦПК УРСР 1963 року передбачав участь у цивільному процесі у відповідному процесуальному статусі таких суб'єктів, як:

1) прокурора, наділеного правом звернутися до суду з заявою на захист прав і законних інтересів громадян та державних інтересів (ст. 118 ЦПК УРСР 1963 року).

Прокурор був учасником розгляду цивільних справ у суді й користувався:

а) загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі, зокрема: правом ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, одержувати копії рішень, ухвал, постанов й інших документів, що є у справі, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у їх дослідженні, заявляти клопотання та відводи, давати усні і письмові пояснення суду, подавати власні доводи, міркування та заперечення, оскаржувати рішення і ухвали суду, а також користуватися іншими процесуальними правами, наданими їм законом. Також прокурор був зобов'язаний добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами (ст. 99, ч. 1 ст. 120 ЦПК УРСР 1963 року);

б) спеціальними цивільними процесуальними правами: підтримувати або змінювати заяви, з якими він звернувся до суду на захист прав і законних інтересів громадян та державних інтересів, чи відмовлятися від них; вносити касаційні або окремі подання відповідно на рішення або ухвали й постанови суду першої інстанції у справах чи з питань, розглянутих за участю прокурора. Відмова прокурора від поданої ним заяви або зміна заявлених ним вимог не позбавляла особу, на захист прав і законних інтересів якої цю заяву було подано, права вимагати від суду розгляду справи по суті. Судові витрати в такому разі оплачували на загальних підставах (ч. 2 ст. 120 ЦПК УРСР 1963 року);

2) органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їх об'єднання, інші громадські організації або окремих громадян, яких було наділено правом звернутися

до суду із заявою на захист прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб (ч. 1 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 року).

Також органи державного управління в передбачених законом випадках могли бути залучені судом до участі в процесі або вступити в процес за власною ініціативою для дачі висновку в справі з метою здійснення покладених на них обов'язків і для захисту прав громадян та інтересів держави. Участь зазначених органів державного управління в процесі для дачі висновків у справі була обов'язковою, коли суд визнає це за необхідне (ч. 2 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 року).

Органи державного управління, профспілки, державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їх об'єднання, інші громадські організації та окремі громадяни зверталися до суду із заявою на захист прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб, вони користувалися процесуальними правами і несли процесуальні обов'язки сторони, за винятком права закінчувати справу мировою угодою. Відмова зазначених органів і громадян від поданої ними заяви або зміна заявлених ними вимог не позбавляла особу, на захист прав й охоронюваних законом інтересів якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи по суті. Судові витрати в такому разі оплачували на загальних підставах (ст. 122 ЦПК УРСР 1963 року) [161, с. 573-574].

Проаналізувавши зазначені вище норми ЦПК УРСР 1963 року, ми поділяємо твердження І. П. Тимошевської, що в ЦПК УРСР 1963 року було остаточно оформлено інститут участі в цивільному процесі органів та осіб, які захищали інтереси інших осіб. Законодавець диференційовано підійшов до реалізації правового положення прокурора й органів, що захищають права або інтереси інших осіб. Суттєва різниця полягала в тому, що закон передбачав різні підстави та форми участі прокурора й органів та осіб, які захищають права інших осіб [188, с. 28–29].

Згодом Законом України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року було уніфіковано завдання, форми участі, а також права прокурора, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та осіб, яким за законом надано право захищати права і свободи інших осіб, у цивільному процесі України.

Зокрема, було регламентовано дві форми участі прокурора, а також визначених законом органів та осіб у цивільному процесі:

1) звернення до суду із заявами на захист прав і свобод інших осіб (ч. 1 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року);

2) участь у справі для надання висновків з метою здійснення покладених на них обов'язків (ч. 2 ст. 121 ЦПК УРСР 1963 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року).

Залежно від форми участі в цивільній справі ЦПК УРСР 1963 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року наділяв прокурора, а також зазначених у законі органів та осіб різним процесуальним статусом. Зокрема, якщо прокурор, а також інші визначені законом органи та особи зверталися до суду із заявами на захист прав і свобод інших осіб, вони користувалися процесуальними правами й несли процесуальні обов'язки сторони, за винятком права на укладення мирової угоди (ч. 1 ст. 122 ЦПК УРСР 1963 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року). Водночас, якщо прокурор, а також інші визначені законом органи та особи брали участь у справі для надання висновків з метою здійснення покладених на них обов'язків, вони наділялися загальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі (ст. 99 ЦПК УРСР 1963 року в редакції Закону від 21 червня 2001 року) [161, с. 575].

Наступний етап новелізації цивільного процесуального законодавства України пов'язаний з прийняттям 18 березня 2004 року ЦПК України, який було введено в дію з 1 січня 2005 року. Загалом ЦПК України 2004 року відрізнявся від попереднього не лише за змістом, новими інститутами, але й концептуально, тобто моделлю та структурою цивільного судочинства.

Щодо інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ЦПК України 2004 року в правовій нормі, регламентованій ст. 45, встановлював форми участі визначених законом органів та осіб у цивільному процесі України, як-то:

1) звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах (Уповноважений

Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи);

2) представництво інтересів громадянина або держави на будь-якій стадії цивільного процесу (прокурор);

3) участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень (органи державної влади та органи місцевого самоврядування).

Залежно від форми участі в цивільній справі ЦПК України 2004 року в ст. 46 наділяв прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб диференційованим цивільним процесуальним статусом [161, с. 576].

Якщо порівняти ЦПК України 2004 року з ЦПК УРСР 1963 р. в редакції Закону від 21 червня 2001 року у досліджуваному контексті, можна дійти загального висновку, що законодавець у ЦПК України 2004 року розширив коло органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, додавши до нього Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також деталізував цивільний процесуальний статус зазначених органів та осіб залежно від їх форми участі в цивільному процесі України.

Остання новелізація цивільного процесуального законодавства пов’язана з прийняттям 3 жовтня 2017 року Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким ЦПК України 2004 року було викладено в новій редакції [161, с. 576].

Системний аналіз положень ст. 56–57 ЦПК України, дає підстави стверджувати, що порівняно із попередніми редакціями цього Кодексу до його реформування, удосконалено механізм правового регулювання участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що характеризується:

1) встановленням обов’язку органів державної влади, органів місцевого самоврядування надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених

законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 56 ЦПК України);

2) встановленням обов'язку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обґрунтувати суду неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів (ч. 2 ст. 56 ЦПК України);

3) встановленням обов'язку прокурора, який звертається до суду в інтересах держави, у позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтувати, у чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначити орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах (ч. 4 ст. 56 ЦПК України);

4) визначенням цивільного процесуального статусу прокурора як позивача у разі відкриття провадження у справі за позовною заявою прокурора в інтересах держави у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, або у разі відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду (ч. 5 ст. 56 ЦПК України);

5) деталізацією процесуальних прав органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, а також встановлення правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (ч. 1, 2, 4 ст. 56, ст. 57 ЦПК України).

Водночас варто звернути увагу на новели інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, які запроваджені у цивільному процесуальному законодавстві шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», якими є:

1) змінена класифікація груп учасників судового процесу (диференціація учасників судового процесу на три групи: учасники справи, представники, інші учасники судового процесу (ст. 42, 58–60, 65 ЦПК України) та віднесення інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до учасників справи (ч. 4 ст. 42 ЦПК України);

2) конкретизація цивільного процесуального статусу особи, в чиїх інтересах подано позов, як позивача, у разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (крім прокурора) (ч. 5 ст. 56 ЦПК України);

3) розширення кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, шляхом введення до нього нового суб'єкта – НАЗК, наділеного повноваженнями здійснювати захист прав викривача у судовому порядку (ч. 7 ст. 56 ЦПК України).

У контексті подальшої новелізації та розвитку інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, слід зауважити, що 2024 року Верховна Рада України прийняла Закон України від 25 лютого 2024 року № 3585-IX «Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення державного регулювання та нагляду на ринках капіталу та організованих товарних ринках» [108], яким було доповнено ст. 56 ЦПК України частиною 8. Згідно із цією нормою розширено коло органів та осіб, визначених ст. 56 ЦПК України, і додано до нього Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку, що має право звертатися до суду з позовною заявою (заявою) в інтересах інформатора. Зазначені зміни до ЦПК України набудуть чинності із 1 січня 2028 року [161, с. 577].

Таким чином, у межах цього підрозділу дисертаційної роботи ми проаналізували еволюцію правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України. На підставі викладеного вище, з урахуванням динаміки розвитку цивільного процесуального законодавства та державності на території України, можемо виокремити такі етапи еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України:

1) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах римського

приватного права, що передбачало правову регламентацію суміжних правових інститутів, зокрема інституту преторського захисту (I ст. – V ст.);

2) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у перших пам'ятках права України й нормах феодального права, особливістю якого стала правова регламентація процесуального статусу окремих посадових осіб, яким законом було надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді (інстигаторів і прокураторів) (V ст. – початок XIX ст.);

3) розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у законодавстві Австро-Угорщини та інших держав, що характеризувався визначенням підстав, форм участі та правового статусу прокурора як відповідного органу та особи (початок XIX ст. – 1963 рік);

4) правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нормами цивільного процесуального законодавства УРСР, відмітна особливість якого полягала у встановленні законодавцем переліку органів та осіб, які можуть набути відповідного цивільного процесуального статусу; виокремленні форм та підстав участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; диференціацією цивільного процесуального статусу визначених законом органів та осіб залежно від їх форми участі в цивільному процесі України (1963 – 2004);

5) подальший розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах цивільного процесуального законодавства України, що передбачав розширення переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, деталізацію їхніх цивільних процесуальних прав і встановлення правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (2004 – 2017);

6) новелізація правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб за наслідками

реформування цивільного процесуального законодавства України, що характеризується: зміненою класифікацією груп учасників судового процесу й віднесенням органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до учасників справи; конкретизацією цивільного процесуального статусу особи, в інтересах якої пред'явлено позов, як позивача, у разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; подальшим розширенням кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; регламентацією участі прокурора в окремих категоріях цивільних справ позовного провадження (справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) (2017 рік – донині).

1.3. Інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі зарубіжних країн

Під час дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі слід проаналізувати досвід зарубіжних країн у контексті правової регламентації правового статусу, функцій та повноважень суб'єктів цього інституту. Адже розроблення концептів подальшого розвитку науки цивільного процесуального права та правотворчої діяльності, спрямованої на становлення і розвиток інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному судочинстві обумовлює необхідність дослідження досвіду не лише України, а й зарубіжних країн. Це надасть можливість визначити реалії сьогодення, а також спрогнозувати подальший вектор розвитку інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Отже, окреслений напрям дослідження є актуальним з позиції пізнання схожих за сферою регулювання правовідносин в інших державах, запозичення ефективного правового досвіду, удосконалення чинних і створення нових нормативно-правових актів, формування правового світогляду у відповідній сфері.

З огляду на аналіз правової регламентації участі прокурора в суді іноземних держав, нескладно дійти висновку, що вона вирізняється своєрідними рисами й суттєвими відмінностями, що можна пояснити особливостями правової системи, у межах якої функціонує цей правовий інститут, історичними традиціями використання різноманітних засобів захисту цивільних прав, свобод та законних інтересів, правовою культурою населення, рухом правової реформи, економічними можливостями країни тощо [32, с. 51–52].

У всіх державах прерогативою органів прокуратури є представництво інтересів держави в кримінальному судочинстві, проте в низці країн компетенція прокурорів поширюється, зокрема, і на захист інтересів держави, фізичних та юридичних осіб у цивільному судочинстві.

Компетенція органів прокуратури поширюється на сферу цивільного судочинства у таких країнах, як Австрія, Болгарія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Молдова, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія. Натомість у прокурорів немає повноважень діяти в інтересах інших осіб у цивільному процесі в Данії, Естонії, Ірландії, Німеччині, Фінляндії, Швейцарії, Швеції [199].

Слушно зазначає К. А. Гузе, що прокуратуру Франції слід вважати однією з родоначальниць інституту прокуратури загалом і прокуратури України зокрема [32, с. 42]. Згідно з нормами ЦПК Франції (ст. 421–429, 431, 443) прокурор бере участь у справі у двох процесуальних формах: по-перше, шляхом порушення цивільної справи, пред’явивши позов як самостійна сторона (*partie principale*); по-друге, шляхом вступу в процес для дачі висновку по справі як «примикаюча сторона» (*partie jointe*) [32, с. 43].

Прокурор може ініціювати процес у виняткових випадках, зокрема, у справах про оголошення особи померлою (ст. 90 ЦК Франції); визнання її безвісно відсутньою (ст. 122, 123, 124, 127 ЦК Франції); про громадянство (ст. 129 ЦК Франції); про розірвання шлюбу, укладеного без вільної згоди подружжя (ст. 180 ЦК Франції); про визнання шлюбу недійсним і присудження у зв’язку із цим штрафу (ст. 184, 191, 199, 200 ЦК Франції); про передачу дітей на виховання одному з подружжя в разі

розірвання шлюбу (ст. 302 ЦК Франції); про застосування виховних заходів (ст. 375 ЦК Франції) [32, с. 43–44].

Участь прокурора в другій формі як «примикаючої сторони», що надає висновок у справі, може бути як за власною ініціативою, так і за ініціативою суду. Водночас процесуальне законодавство закріплює перелік справ, у яких участь прокурора є обов'язковою. До них віднесено справи з таких питань: про встановлення походження дитини, встановлення опіки над неповнолітнім і піклування над повнолітнім, поновлення платоспроможності й ліквідації підприємств, відповідальності їх керівників, застосування санкцій щодо неплатоспроможних комерсантів тощо (ст. 425 ЦПК Франції) [32, с. 44–45].

Участь прокурора в цивільному судочинстві Чеської Республіки має конституційну природу відповідно до ст. 80 Конституції Чехії [61]. Формами участі прокурора у цивільному процесі є: 1) відкриття провадження у справі за власною ініціативою на підставі відповідної заяви; 2) вступ у вже розпочате провадження у випадках, передбачених законом (§ 5 Закону Чехії «Про державну прокуратуру») [113].

Участь прокурора в першій формі (ініціювання судового процесу) можлива в таких визначених законом випадках: 1) встановлення опіки над неповнолітніми особами в судовому порядку, встановлення інституційного догляду та виховання дитини, призупинення, обмеження чи позбавлення батьківських прав; 2) у справах про захист від домашнього насильства; 3) у справах про оголошення особи померлою чи встановлення дати смерті тощо (ч. 2 § 8 Закону Чехії «Про спеціальне судове провадження») [136].

Вступити у вже розпочате провадження в цивільному судочинстві прокурор може, крім зазначених вище випадків, також у разі розгляду справ про усиновлення, про визнання допустимості утримання особи в закладі охорони здоров'я або соціального обслуговування, з окремих питань діяльності юридичних осіб тощо (ч. 1 § 8 Закону Чехії «Про спеціальне судове провадження») [136].

У ст. 7 ЦПК Республіки Польща закріплено право прокурора вимагати порушення справи, а також брати участь у будь-якому незавершеному провадженні в

разі, якщо це, на його думку, необхідно для захисту законності, прав громадян або суспільних інтересів. У немайнових справах у галузі сімейного права прокурор може подавати позов тільки у випадках, визначених у Законі [211]. У Кодексі про сім'ю та опіку Республіки Польща містяться норми, які закріплюють право прокурора звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним (ст. 22); із позовом про встановлення чи скасування материнства, якщо це необхідно для захисту інтересів дитини чи суспільних інтересів (ст. 61-16); з позовом про встановлення або скасування батьківства, якщо це необхідно для захисту інтересів дитини чи суспільних інтересів (ст. 86); із позовом про скасування усиновлення (ст. 127) [55]. Звертаючись до суду з позовною заявою в інтересах інших осіб, прокурор повинен зазначити про це, за винятком немайнових справ у галузі сімейного права, якщо інше не передбачено спеціальними положеннями. Суд повідомляє особу, від імені якої подано позов, і вручає копію позовної заяви. Така особа може вступити у справу як позивач. Закон наділяє рівними процесуальними правами й обов'язками прокурора та позивача, проте забороняє прокурору розпоряджатися предметом спору (ст. 55, 56 ЦПК Польщі) [211].

У ст. 60 ЦПК Республіки Польща встановлено й другу форму участі прокурора у цивільному процесі – вступ у справу на будь-якому етапі судового провадження. Водночас прокурор наділений правом подавати заяви, висновки, які вважає доцільними, наводити факти та подавати докази, які обґрунтовують його позицію. З моменту його вступу в справу прокурору мають бути надані всі процесуальні документи в справі та повідомлено дати судових засідань. Прокурор має право оскаржити будь-яке судове рішення, однак строки оскарження, які встановлені для сторін, обов'язкові й для прокурора [211]. Слід зауважити, що в разі касаційного оскарження рішення суду згідно із положеннями ст. 398-1 ЦПК Республіки Польща правом звертатися до Верховного Суду з касаційною скаргою наділений Генеральний прокурор [211].

Крім того, у ст. 301 ЦПК Республіки Польща закріплено норму, згідно з якою особа, в інтересах якої прокурор подав позов, має бути заслухана в суді як сторона,

навіть якщо вона не вступала в справу [211], що, на нашу думку, відображає застосування принципу диспозитивності цивільного судочинства.

Повноваження прокурора в цивільному судочинстві Австрійської Республіки поширюються на справи про встановлення батьківства, визнання шлюбу недійсним, встановлення факту смерті особи, яка вважалася безвісно відсутньою. Участь прокурора в цивільному провадженні становить лише один відсоток від обсягу його діяльності. Переважно в цивільному процесі інтереси держави представляє не прокурор, а фінансова прокуратура як адвокат уряду або іншої державної установи [31, с. 18]. Досить цікавим для дослідження щодо ролі й повноважень прокурора в цивільному процесі в Австрії є положення ч. 2 § 17 Консолідованого федерального закону «Про прокуратуру», згідно з яким у разі, якщо прокурор не може самостійно провести необхідні розслідування через географічну відстань або з інших причин до початку цивільної справи, він може вимагати цього від голови місцевого компетентного суду [227].

На основі синтезу англійських і континентальних традицій у США склалася аторнейська служба – типовий для цієї країни інститут державної влади, що не має точного аналогу в правових системах інших країн. Відмінність аторнейських служб США від європейських прокурорських органів полягає в тому, що вони не мають наглядових за законністю функцій…. Не мають суворої ієрархічної підпорядкованості: місцеві аторнейські органи не підлеглі органам штатів, штатні не підлеглі федеральним [77, с. 343].

У цивільному судочинстві США аторнеї можуть брати участь з метою захисту інтересів держави (Федерації, штатів) як сторони – позивач і відповідач, а також для надання висновку про конституційність закону. Прокурор у суді має право як порушити цивільну справу, так і вступити в процес з метою захисту інтересів урядових організацій (міністерств, агентств тощо) або прав громадян, порушених дискримінаційними діями, вчиненими проти них [220, с. 129]. Аторнейська служба США у своєму складі має дві самостійні системи: федеральну і службу штатів. Федеральна служба аторнеїв є централізованим органом, керівництво яким здійснює Генеральний аторней США [32, с. 47].

До повноважень аторнейської служби належать: «представництво інтересів держави (Президента США, федерального уряду, адміністрації штатів) у суді, що реалізується у формі звернення до суду з позовом (як позивач), або участі у справі як відповідача в разі пред'явлення позову до зазначених вище державних інституцій» [44, с. 112]. До компетенції аторнейської служби штатів належить захист прав та інтересів фізичних осіб, інтересів держави в суді [44, с. 47].

Д. П. Лотюк зауважує, що, на відміну від повноважень прокурора в Україні, який може представляти інтереси громадянина або держави в суді, заявляючи позов, або вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження, федеральний прокурор США може бути представником як позивача, так і відповідача. Наприклад, на стороні відповідача федеральний прокурор виступає в ролі представника у справах, коли заявлено позов проти податкових органів або інших федеральних органів. На стороні позивача – у справах про відшкодування збитків, стягнення штрафів, конфіскації за порушення податкового законодавства [70, с. 222].

Загалом порівнюючи правовий статус, обсяг повноважень у цивільному судочинстві прокурора в Україні та в зарубіжних країнах, слід ураховувати, що національна модель прокуратури є історичним надбанням радянської моделі прокуратури, яка відображає правові традиції та цінності тих часів. Однак широкий обсяг повноважень прокурора в цивільному процесі суперечить європейським стандартам і демократичним цінностям, а тому «роль прокурора в захисті прав і свобод людини й громадянина має обмежуватися конкретними та чітко й вузько визначеними випадками» [19, с. 108], а «загальний захист прав людини не є належною сферою діяльності для органів прокуратури; краще, коли цим займається не прокуратура, а омбудсман» [19, с. 108]. Отже, пріоритетним вектором розвитку національної правової системи має стати вдосконалення механізму захисту інтересів особи в суді іншими органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, посилення їх ролі та повноважень у цивільному судочинстві. Водночас, з огляду на реалії сьогодення, запровадження воєнного стану на території України, потенційне зростання обсягу справ, пов'язаних із захистом

інтересів держави та осіб, які не спроможні «самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права» [132], захист прокурором інтересів держави, фізичних осіб у цивільному процесі залишається актуальним, а роль прокурора – такою ж вагомою.

У системі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі, важливе місце посідає омбудсман. Вважається, що інститут омбудсмана було запроваджено в XIX столітті у Швеції. Хоча з початку XX століття посади омбудсманів почали з'являтися й в інших країнах, однак ця державно-правова інституція стала поширеною після Другої світової війни, коли питання захисту прав людини вперше в історії набуло неабиякого міжнародного звучання [73].

Загалом у світовій практиці відомі три функціональні моделі інституту омбудсмана, які різняться його місцем у системі державної влади, порядком призначення, підзвітністю, обсягом повноважень [24, с. 200], серед яких виокремлюють модель виконавчого омбудсмана, що входить у систему органів виконавчої влади – призначається президентом або урядом (Франція, Казахстан, окремі штати США); модель незалежного омбудсмана, що є окремою гілкою влади, незалежною від інших (Нідерланди, Португалія, Намібія); модель парламентського омбудсмана – перебуває в системі законодавчої гілки влади (Швеція, Фінляндія, Німеччина, Україна).

Повноваження омбудсмана в Чеській Республіці, переважно, релевантні із повноваженнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Зокрема, омбудсман Чехії наділений правом систематично відвідувати місця позбавлення волі, лікарні, будинки для осіб похилого віку, дитячі будинки з метою захисту осіб від жорстокого поводження, а також здійснює захист осіб у разі дискримінації за ознаками раси, етнічного походження чи національності, статі, віку, інвалідності, релігійних переконань чи світогляду, здійснює контроль за дотриманням прав осіб з інвалідністю, контролює дотримання прав і свобод іноземців, які підлягають депортації з Чехії тощо [229]. Водночас Закон Чехії «Про громадського захисника прав» не регламентує участі омбудсмана в цивільному судочинстві з метою захисту прав і свобод особи.

У Республіці Польща Уповноважений з прав людини може впливати на правоохоронні й судові органи. Посилену увагу зосереджено на його участі в судових процесах. У цивільних справах (сімейних, трудових і пов'язаних із соціальним страхуванням) Уповноважений може подати позов до суду, а потім брати в ньому участь як сторона (п. 4 ст. 14 Закону Республіки Польща «Про Уповноваженого з прав людини») [231]. Крім того, у п. 8 ст. 14 цього Закону визначено, що він може звертатися до суду з касаційною скаргою або «надзвичайною» скаргою на рішення, що набрало законної сили, у порядку, визначеному окремими положеннями [138].

Із системного аналізу норм ЦПК Республіки Польща можна дійти висновку, що кодекс не регламентує порядку та підстав звернення Уповноваженого з прав людини до суду з позовною заявою в цивільному процесі, проте у ст. 398-1 ЦПК Республіки Польща встановлено право Уповноваженого з прав людини або Уповноваженого з прав дитини Республіки Польща звертатися до Верховного Суду з касаційною скаргою на рішення суду [211].

У ст. 14-1 Закону Грузії «Про народного захисника Грузії» закріплено право омбудсмана для виконання своїх функцій відповідно до Цивільного процесуального кодексу Грузії звертатися до суду як позивач із заявою, якщо юридична особа, інше організаційне утворення, об'єднання осіб без створення юридичної особи або суб'єкт підприємницької діяльності залишили його подання без відповіді або не схвалили відповідне подання, а також є достатні докази, які підтверджують дискримінацію [125].

У низці країн діють як місцеві або регіональні омбудсмани, так і омбудсмани з певних питань, зокрема: омбудсман юстиції, споживачів, з питань економічної свободи, у справах преси – Швеція; з питань оборони – ФРН, Данія; з питань юстиції, рівності прав чоловіків і жінок, захисту прав споживачів та контролю за конкуренцією – Фінляндія тощо [54, с. 27–28].

В Республіці Австрія виокремлюють посади омбудсмана з питань інвалідності, омбудсмана з питань цінностей і культурних конфліктів, Офіс омбудсмана з інспекції праці, Офіс омбудсмана для студентів, Офіс омбудсмана із захисту прав некурців, Офіс омбудсмана із захисту тварин окремих федеральних земель, Офіс інтернет-

омбудсмана, Офіс судового омбудсмана, Офіс податкового омбудсмана, Офіс омбудсмана з питань виплати кредиту та ін. [230].

В Австрії омбудсман не здійснює перевірку заяви, якщо це матиме наслідком втручання в незавершений судовий процес або якщо метою цього буде поновлення процесу чи зміна прийнятого рішення [5, с. 117].

У Республіці Польща регламентовано право муніципального омбудсмана з питань захисту прав споживачів звертатися до суду з позовною заявою від імені споживачів, брати участь від їх імені в розгляді цих справ, вступати у справи на будь-якій стадії. Муніципальний омбудсман з питань захисту прав споживачів керується положеннями, які регламентують участь прокурора у цивільному процесі (ст. 63-3, 63-4 ЦПК Республіки Польща) [211].

Поряд із інститутом омбудсмана в окремих зарубіжних країнах функціонують інші правові інституції, діяльність яких спрямована на захист прав людини, зокрема в судовому порядку. Наприклад, в Ірландії та Шотландії Комісії по захисту прав людини є незалежними статутними органами, до завдань яких належать: підвищення рівня обізнаності про важливість дотримання прав людини, розгляд чинного законодавства й практики та надання рекомендацій владі стосовно заходів, які повинні бути прийняті для захисту прав людини, сприяють заохоченню рівноправності, боротьбі проти дискримінації, забезпеченню кожному справедливої можливості брати участь у житті суспільства. Вони можуть також проводити розслідування, надавати окремим особам допомогу в порушенні судових справ та і порушувати судові справи за власною ініціативою [5, с. 57].

У ст. 8 ЦПК Республіки Польща міститься норма, яка регламентує право громадських організацій з метою захисту прав громадян у випадках, визначених законом, порушувати провадження у справі та брати участь у ньому. Зокрема, у справах щодо аліментів, охорони навколишнього природного середовища, захисту прав споживачів, захисту права промислової власності, захисту в разі дискримінації та порушення права рівності за письмової згоди особи громадські організації мають право звернутися до суду з позовною заявою (ст. 61 ЦПК Республіки Польща). Крім того, кодекс регламентує участь громадських організацій у цивільному процесі у

формі вступу у провадження, відкрите за позовом особи, але за наявності письмової згоди цієї особи, а також, на нашу думку, у формі надання висновку у справі, що випливає з положень ст. 63 ЦПК Республіки Польща. Ця норма встановлює право громадських організацій, які не беруть участі у справі, викласти в заяві чи резолюції свою позицію щодо окресленого питання у справі [211].

За цивільним процесуальним законодавством Республіки Польща до суб'єктів, які мають право звертатися до суду в інтересах інших осіб (окрім прокурора, омбудсмана, омбудсмана з прав дитини, муніципального омбудсмана з питань захисту прав споживачів, громадських організацій), належать також інспектори праці. Згідно зі ст. 63-1 ЦПК Республіки Польща з метою встановлення факту наявності трудових відносин інспектори праці можуть звертатися до суду з позовною заявою в інтересах громадян, за письмовою згодою позивача вступати у справу на будь-якій стадії судового провадження та брати в ній участь [211].

У цій площині також слід розглянути діяльність державних органів і недержавних інституцій зарубіжних країн, які здійснюють захист прав споживачів, звертаючись до суду з позовними заявами «із використанням інституту колективного (масового, групового позову)» [13, с. 296]. Запровадження цього інституту, слушно зазначає Ю. В. Білоусов, безпосередньо пов'язане з процесом приведення українського законодавства у сфері захисту прав споживачів до європейських стандартів, зокрема в межах узгодження законодавства із *acquis communautaire*. На рівні Європейського Союзу прийнято Директиву 98/27/ЄС Європейського парламенту та Ради від 19 травня 1998 року про судові заборони для захисту інтересів споживачів (Directive 98/27/EC of the European Parliament and the Council on injunctions of consumers' interests), яка надає право подання групового позову асоціаціями споживачів, Європейською комісією розроблено Споживчу стратегію на 2007–2013 роки (EU Consumer Policy Strategy 2007–2013), у якій акцентовано на важливості розроблення ефективного механізму для отримання компенсації та зазначено, що буде зосереджено увагу також на механізмах колективної компенсації для споживачів [13, с. 296].

Для європейських країн, які традиційно належать до континентальної системи права, судовий захист колективних інтересів можуть здійснювати за заявами громадських організацій, асоціацій. Така форма захисту типова для різних країн Європи (Німеччина, Франція, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія). Наприклад, у Франції групові інтереси можуть захищати організації різного типу: профспілки, асоціації. Законом Португалії № 83/95 від 31 серпня 1995 року передбачено можливість пред'явлення групового позову асоціаціям споживачів, організаціям із захисту навколишнього природного середовища надано право подавати представницькі позови («народні» чи «публічні» позови) про захист публічного (суспільного) інтересу [13, с. 299].

2020 року Європейський парламент схвалив нову Директиву 2020/1828/ЄС про представницькі дії щодо захисту колективних інтересів споживачів [84, с. 290]. Представництво інтересів споживачів зможуть здійснювати «кваліфіковані представницькі організації», такі як споживчі організації та деякі незалежні органи, призначені державами – членами ЄС, які повинні бути некомерційними та не мати фінансових угод з юридичними компаніями [84, с. 292].

У ЦПК України не закріплено категорію «груповий позов», а також особливості розгляду та вирішення цивільних справ, провадження в яких відкрито внаслідок їх пред'явлення, але, з огляду на положення ст. 50 ЦПК України, відповідно до якої позов може бути пред'явлений спільно кількома позивачами, слід констатувати існування такого виду «масових» позовів [212]. Своєю чергою національне законодавство містить фрагментарне категоріальне закріплення, регламентацію та наслідки пред'явлення позовів про захист прав невизначеного кола осіб. Зокрема, відповідно до положень п. 6 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, за заявленою вимогою про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів, може бути видано судовий наказ [212].

Отже, перспективним вектором розвитку правової регламентації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, зокрема в інтересах невизначеного кола осіб, має стати вдосконалення норм

національного законодавства, уведення в нормативно-правову площину поняття «масовий або груповий позов», формування та закріплення в законі підстав звернення з таким позовом, визначення правового статусу суб'єктів, уповноважених звертатися з масовим (груповим) позовом у цивільному процесі, тощо.

Ми вважаємо, що в межах здійснюваного дослідження необхідно проаналізувати норми, які регламентують захист прав викривачів корупції в зарубіжних країнах, оскільки для України інститут захисту викривачів є порівняно новим, проте перспективним з погляду впровадження в національне законодавство правового досвіду іноземних держав.

До країн, які ухвалили спеціальні закони щодо захисту прав викривачів, належать Канада (Public Servants Disclosure Protection Act), Австралія (The Commonwealth Public Interest Disclosure Act, 2013), Нова Зеландія (Protection Disclosures Act, 2000), США (The Whistleblower Protection Act, 1989, The Intelligence Community Whistleblower Protection Act of 1998, The Sarbanes Oxley Act of 2002, The Whistleblower Protection Enhancement Act of 2012), Японія (Whistleblower Protection Act (Act № 122 of 2004)), Південна Африка (Protection Disclosure Act, 2000), Румунія (Romanian Whistleblower's Law, 2004), Велика Британія (Public Interest Disclosure Act, 1998) [102, с. 6].

У Португалії прийнято Закон «Про нові заходи боротьби з корупцією» від 21 квітня 2008 року № 19/2008, яким закріплено такий захист прав викривачів: особи, які повідомляють відомості про корупцію, які стали відомі їм під час виконання службових обов'язків, не повинні зазнавати негативних наслідків, зокрема, переведення на інше місце роботи; за відсутності доказів щодо корупції застосування дисциплінарних санкцій до викривачів упродовж року після повідомлення про корупцію вважають невиправданим; заінтересовані особи (викривачі) мають право на анонімність, доки підозрюваний у корупції не буде офіційно обвинувачений, переведення на інше місце роботи, щойно особі, підозрюваній у корупції, не буде пред'явлено офіційне обвинувачення [232].

В Албанії прийнято Закон «Про правовий імунітет» від 2006 року, у якому закріплено «імунітет» викривачів від адміністративних, цивільних і кримінальних

проваджень навіть у разі, якщо повідомлення виявилося необґрунтованим; викривачі мають право на анонімність [232].

2019 року ЄС прийняв Директиву ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу», у якій було закріплено поняття «викривач», встановлено низку заходів, спрямованих на захист прав осіб, які повідомляють про корупційні правопорушення, від переслідувань, репресій та інших негативних наслідків.

Данія однією з перших серед країн ЄС імплементувала цю Директиву в національне законодавство, прийнявши 2021 року Закон «Про захист викривачів» (Lov om beskyttelse af whistleblower).

Викривачі мають право повідомляти про порушення законодавства ЄС і національного законодавства, проте не лише у сфері виявлення корупційних правопорушень, а й у разі виявлення випадків хабарництва, домагань, тобто Закон охоплює ширшу сферу, ніж Директива ЄС 2019/1937 «Про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу». Щодо захисту прав викривачів можна зауважити, що Закон передбачає їх захист від «помсти», якою вважають несправедливе поводження, якого може зазнавати викривач унаслідок повідомлення. Водночас, тягар доказування відсутності вини щодо несправедливого поводження лежить на роботодавцеві [228].

Слід акцентувати, що у Законі Данії «Про захист викривачів» безпосередньо не визначено орган, уповноважений на здійснення захисту прав викривачів у судовому порядку.

Республіка Польща імплементувала Директиву ЄС 2019/1937 порівняно нещодавно. Зокрема, 14 червня 2024 року Сейм прийняв закон «Про захист викривачів» (Ustawa o ochronie sygnalistów).

Закон забороняє застосовувати проти викривача будь-які заходи помсти, до прикладу: відмову у встановленні трудових відносин, неукладення строкового або безстрокового трудового договору після припинення трудових відносин, зменшення розміру винагороди за працю; переведення на нижчу посаду; відсторонення від виконання службових повноважень, негативну оцінку результату праці, залякування

чи відсторонення, застосування дисциплінарних санкцій тощо (ст. 12 Закону). Викривачі за цим Законом мають право на безкоштовну правову допомогу, юридичні консультації [233].

Слід зауважити, що Закон не містить положень щодо повноважень уповноважених органів здійснювати захист прав та інтересів викривачів у судовому порядку, обмежуючись лише встановленням права Уповноваженого з прав людини Республіки Польща надавати юридичні консультації таким особам.

У Нідерландах діє Палата викривачів, яка має Консультативний та Слідчий відділи. Відповідно до § 3a Закону «Про захист інформаторів», завданням Консультативного відділу, поміж іншого, є передача справи органам чи організаціям, які можуть надавати юридичну чи психосоціальну підтримку особі. Завданням Слідчого відділу є розслідування справ, пов'язаних із зловживаннями, а також щодо поводження роботодавця з викривачем після повідомлення відомостей про наявність зловживань [120]. Водночас у Законі «Про захист інформаторів» серед повноважень Палати викривачів не передбачено право цього компетентного органу звертатися до суду з метою захисту прав викривачів, як це передбачено для НАЗК відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII.

Висновки до розділу 1

Під час дослідження теоретико-правових та методологічних засад участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України ми дійшли таких висновків:

1. У межах дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, буде використано аксіоматичний, історичний та логічний методи, а також аргументації та узагальнення.

2. Етапами еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України є:

1) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах римського приватного права, що передбачало правову регламентацією суміжних правових інститутів, зокрема інституту преторського захисту (I ст. – V ст.);

2) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у перших пам'ятках права України й нормах феодального права, особливістю якого стала правова регламентація процесуального статусу окремих посадових осіб, яким законом було надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді (інстигаторів і прокураторів) (V ст. – початок XIX ст.);

3) розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у законодавстві Австро-Угорщини та інших держав, що характеризувався визначенням підстав, форм участі та правового статусу прокурора як відповідного органу та особи (початок XIX ст. – 1963 рік);

4) правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нормами цивільного процесуального законодавства УРСР, відмітна особливість якого полягала у встановленні законодавцем переліку органів та осіб, які можуть набути відповідного цивільного процесуального статусу; виокремленні форм та підстав участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; диференціації цивільного процесуального статусу визначених законом органів та осіб залежно від їх форми участі в цивільному процесі України (1963 – 2004);

5) подальший розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах цивільного процесуального законодавства України, що передбачав розширення переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, деталізацію їхніх цивільних процесуальних прав та встановлення правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (2004 – 2017);

6) новелізація правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб за наслідками реформування цивільного процесуального законодавства України, що характеризується: зміненою класифікацією груп учасників судового процесу та віднесенням органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до учасників справи, конкретизацією цивільного процесуального статусу особи, в інтересах якої пред'явлено позов, як позивача, у разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; подальшим розширенням кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; регламентацією участі прокурора в окремих категоріях цивільних справ позовного провадження (справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) (2017 рік – донині).

3. Методологічну основу дослідження інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, становлять такі методи наукового пізнання: аксіоматичний, за допомогою якого буде здійснено формулювання дефініцій таких понять, як «цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», «процесуальна форма участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб»; історичний метод, за допомогою якого буде простежено еволюцію правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; логічний метод, на підставі якого буде виокремлено етапи еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; порівняльно-правовий метод, що стане основою для порівняння відповідного процесуального інституту з аналогічним інститутом у зарубіжних країнах; метод узагальнення, за допомогою якого ми виокремимо види та форми участі відповідних органів та осіб у цивільному процесі України; метод аргументації, який слугуватиме загальним засобом формулювання висновків дослідження.

4. Правова регламентація інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у країнах континентального та загального права передбачає: визначення мети участі відповідного процесуального інституту як захист прав і законних інтересів осіб, державних чи суспільних інтересів; встановлення процесуальних прав та обов'язків органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; визначення видів та процесуальних форм участі в цивільному процесі відповідних органів та осіб тощо.

5. У контексті правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесуальному законодавстві України й доцільності запозичення окремих правових норм із законодавства інших держав слід акцентувати на таких аспектах: концептуально правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, за законодавством України та країн ЄС і США є схожим і характеризується застосуванням аналогічних засад правового регулювання; у контексті оптимізації цивільного процесуального законодавства України та його гармонізації із законодавством зарубіжних держав деталізації потребує правове регулювання захисту інтересів невизначеного кола осіб, захисту інтересів викривача (інформатора).

РОЗДІЛ 2
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ ЯК УЧАСНИКІВ СПРАВИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

2.1. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Щодо дефініції «правосуб'єктність» слід зауважити, що науковці не мають єдиного підходу до визначення цієї правової категорії та її складових.

О. Ф. Скакун вважала, що правосуб'єктність – одна з обов'язкових передумов правовідносин, а складовими правосуб'єктності є правоздатність, дієздатність і деліктоздатність [174, с. 356].

М. В. Жушман зауважував, що в загальній теорії права правосуб'єктність традиційно поділяють на два основні елементи: здатність володіти правами й нести обов'язки (правоздатність) і спроможність до самостійного здійснення прав та обов'язків (дієздатність) [48, с. 136].

М. Й. Штефан зазначає, що цивільна процесуальна правосуб'єктність передбачає право й обов'язок бути конкретним суб'єктом процесуальних відносин і здійснювати закріплену за таким суб'єктом дозволену та обов'язкову поведінку. Вона визначається сукупністю процесуальних прав та обов'язків на участь у цивільному процесі різних категорій суб'єктів [219, с. 92], що дає підстави для висновку, що вчений виокремлював у складі цивільної процесуальної правосуб'єктності два елементи – цивільну процесуальну правоздатність та цивільну процесуальну дієздатність.

Л. В. Діденко доводить, що цивільна процесуальна правосуб'єктність є можливістю та здатністю особи бути суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин [41, с. 180], проте вчена пропонує виокремлювати у складі цивільної процесуальної правосуб'єктності процесуальну правоздатність, дієздатність і

деліктоздатність. К. В. Гусаров визначає цивільну процесуальну правосуб'єктність як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що обумовлює правовий статус кожного учасника процесу та наділяє останнього конкретними правами й обов'язками [36, с. 59], а єдиними елементами правосуб'єктності є цивільна процесуальна правоздатність, цивільна процесуальна дієздатність і конкретні цивільні процесуальні суб'єктивні права й обов'язки [35, с. 55].

С. С. Бичкова пропонує таке визначення поняття цивільної процесуальної правосуб'єктності: «це невід'ємна юридична властивість суб'єкта, яка, структурно складаючись із цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності, виявляється в здатності суб'єкта бути учасником цивільного процесу, набуваючи відповідного цивільного процесуального правового статусу» [9, с. 14].

На нашу думку, цивільну процесуальну правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, доцільно розглядати як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що передбачає можливість звернення таких органів та осіб до суду з позовом (заявою) в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах на підставах і в процесуальній формі, визначених законом, набуття ними відповідного цивільного процесуального статусу, що охоплює загальні та спеціальні процесуальні права та обов'язки, а також у випадках, встановлених цивільним процесуальним законодавством України, його зміни на статус позивача та складається з двох елементів – цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності, остання з яких включає цивільну процесуальну відповідальність.

Слушною видається позиція В. В. Комарова [66, с. 400], К. В. Гусарова [35, с. 55], які виокремлюють у структурі цивільної процесуальної правосуб'єктності два основоположні елементи – цивільну процесуальну правоздатність і цивільну процесуальну дієздатність. Додатково аргументуючи таку думку, слід констатувати, що в науці цивільного процесуального права немає усталеного підходу до визначення сутності цивільної процесуальної відповідальності [152, с.75], на відміну від деліктоздатності як складової цивільної дієздатності, що безпосередньо виводиться зі змісту ст. 30 ЦК України.

Водночас, констатуючи відмінності між законодавчим поняттям цивільної дієздатності (ст. 30 ЦК України) і цивільної процесуальної дієздатності (ст. 47 ЦПК України), за аналогією можна дійти висновку, що цивільна процесуальна відповідальність є елементом цивільної процесуальної дієздатності.

У ч. 1 ст. 47 ЦПК України міститься загальне визначення цивільної процесуальної дієздатності як здатності особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність), яку мають фізичні особи, що досягли повноліття, а також юридичні особи. Своєю чергою недобросовісне виконання своїх процесуальних обов'язків є підставою для застосування до учасника справи заходів процесуального примусу (ст. 143 – 148 ЦПК України), а також інших заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 3, 4 ст. 44 ЦПК України) як міри цивільної процесуальної відповідальності.

Отже, розглядаючи поняття цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, слід акцентувати на таких його складових, як цивільна процесуальна правоздатність та цивільна процесуальна дієздатність.

Законодавець визначає цивільну процесуальну правоздатність як здатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (ч.1 ст. 46 ЦПК України) [212]. Відсутність у цій нормі вказівки на органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, засвідчує їх особливий статус. Саме тому йдеться про наявність у цих органів та осіб, коло яких визначено у ст. 56 ЦПК України, спеціальної цивільної процесуальної правоздатності [171, с. 111].

У цій площині слушним є твердження В. В. Комарова, який стверджував, що оскільки правоздатність у складі правосуб'єктності інших учасників процесу, крім сторін і третіх осіб, має спеціальний, а не загальний характер, і не відображає загальних властивостей усіх суб'єктів цивільного процесуального права, то й формулювати її зміст у спеціальних статтях закону було б зайвим з позиції юридичної техніки [16, с. 55].

Слід зауважити, що правоздатність як здатність особи бути носієм цивільних прав та обов'язків є абстрактною категорією та необхідною умовою вступу особи до процесу [151, с. 73].

У загальній теорії права правоздатність розглядають як абстрактну здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Правоздатність поділяють на загальну і спеціальну. Загальна правоздатність – це здатність володіти будь-якими з передбачених чинним законодавством прав і обов'язків. Спеціальна правоздатність – це здатність, пов'язана з певними особливостями суб'єкта, або така, що потребує спеціальних знань [49, с. 340–341].

У цьому аспекті С. С. Бичкова визначає спеціальну цивільну процесуальну правоздатність суб'єктів, коло яких визначено в ст. 56 ЦПК України, як здатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки органу та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, що виникає з моменту виникнення у визначених органів та осіб відповідної компетенції або передбачених законом повноважень, а також за умови, що їх звернення до суду з позовною заявою або участь у цивільних справах відбувається у випадках, встановлених законом [11, с. 269].

Спеціальна цивільна процесуальна правоздатність виникає тільки в тих суб'єктів, які відповідають встановленим у законі вимогам, з моменту, коли такі вимоги можна вважати дотриманими [11, с. 60].

Одна із особливостей цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, полягає у відсутності особистого інтересу під час реалізації покладених на таких суб'єктів функцій та виконання визначених законом повноважень, на відміну від інших учасників справи.

В Академічному тлумачному словнику української мови поняття «інтерес» визначено як увага до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось. Поняття «в інтересах» визначено як: «а) (чиїх, кого) на користь кого-небудь; б) (чого) з метою, заради чого-небудь» [1].

У п. 3.1 Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року у справі № 1-10/2004 щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) визначено, що етимологічний зміст слова «інтерес» охоплює: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; г) прагнення, потреби; д) те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск [146].

Отже, закріплена в ч. 2 ст. 4 ЦПК України норма щодо звернення до суду органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду *в інтересах* інших осіб, державних чи суспільних інтересах, передбачає, що таке звернення відбувається на користь особи чи з певною метою, заради чого-небудь. Очевидно, що метою звернення до суду визначеного в ст. 56 ЦПК України кола осіб є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Проте у зв'язку з певними об'єктивними та/або суб'єктивними чинниками й обставинами особа, яка потребує «захисту», не має змоги особисто звернутися до суду або виконати відповідні процесуальні дії для цього, тому у випадках, передбачених законом, таке звернення чи участь у цивільній справі здійснюють органи й особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Отже, інтерес органів та осіб, визначених у ст. 56 ЦПК України, у цивільному процесі має службовий, професійний, суспільно та державно важливий характер, пов'язаний переважно з виконанням функціональних обов'язків.

Зокрема, на думку І. В. Білоусова, органи та особи, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб, належать до осіб, які беруть участь у справі та мають юридичну заінтересованість. Характер їхньої заінтересованості не особистий, а здебільшого, службовий, посадовий, отже, вони не мають матеріально-правової заінтересованості [206, с. 68].

С. С. Бичкова слушно зазначає, що «заінтересованість цих органів та осіб має державно-правовий, суспільний або соціальний характер і випливає з обов'язків,

визначених їх компетенцією або покладеними на них функціональними повноваженнями» [11, с. 267].

До прикладу, аналіз ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII дає підстави для висновку про те, що прокуратура здійснює функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства й держави, тобто захист інтересів осіб і держави прокурором полягає в здійсненні встановлених Конституцією України функцій. Здійснення визначених законом функцій прокурором позбавлене будь-якого особистого інтересу, проте має професійний характер, зумовлений його повноваженнями та статусом [132].

Згідно з ч. 13 ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII НАЗК здійснює правовий та інший захист викривачів [118], що реалізується, зокрема, шляхом звернення «до суду з позовом (заявою) про захист прав і свобод викривачів» [118], участі в судовому розгляді справ тощо, що вказує на наявність службового інтересу відповідного державного органу в здійсненні захисту прав викривачів.

Специфічною з позиції характеру інтересу є участь фізичних осіб, які входять до кола осіб, визначених у ст. 56 ЦПК України.

У цій площині необхідно зазначити, що участь фізичних осіб як осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, відповідно до ст. 56 ЦПК України, у доктрині цивільного процесу розглядають неоднозначно. На думку одних науковців, таку участь слід вважати законним представництвом [208], на переконання інших – представництвом *sui generis* [6]. І. П. Тимошевська доводить, що в сучасних умовах участь у цивільному процесі фізичних і юридичних осіб у порядку ст. 56 ЦПК України не відповідає меті участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, а тому вони повинні бути виключені із суб'єктів ст. 56 ЦПК України [190, с. 213].

На нашу думку, участь фізичних осіб у цивільному процесі відповідно до ч. 1 ст. 56 ЦПК України є виправданою, з огляду на те, що захист ними прав, свобод чи інтересів інших осіб забезпечує додаткові гарантії реалізації права на доступ до правосуддя як складової верховенства права. Адже доволі часто звернення до суду

фізичних осіб, які мають кровне споріднення, родинні зв'язки чи спільне проживання однією сім'єю з особами, що потребують захисту, у порядку ст. 56 ЦПК України створюють додаткові гарантії своєчасного захисту й досягнення мети цивільного судочинства, визначеної в ч. 1 ст. 2 ЦПК України.

Порівнюючи інститут законних представників та інститут органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, ми дійшли висновку, що для законних представників у цивільному процесі України (ст. 59 ЦПК України) передбачено виникнення цивільних процесуальних правовідносин, пов'язаних із захистом прав, свобод та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, недієздатних фізичних осіб, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, за зверненням окресленого кола фізичних осіб – батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, інших осіб, визначених законом. Однак норма ст. 59 ЦПК України не встановлює підстав захисту законними представниками інтересів повнолітніх осіб, які не визнані недієздатними у встановленому законом порядку, чи особами, цивільна дієздатність яких обмежена, проте потребують захисту у зв'язку із похилим віком, немічністю, незадовільним станом здоров'я, скрутним матеріальним становищем.

З огляду на викладене вище, ми вважаємо, що суб'єкти, коло яких визначене у ст. 56 ЦПК України, наділені службовим інтересом, а у випадку звернення до суду фізичних та в окремих випадках юридичних осіб – інтересом особливого виду, з огляду на особливий правовий статус суб'єктів, які здійснюють такий захист.

Виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини пов'язано з моментом його призначення на посаду парламентом. Спеціальна цивільна процесуальна правоздатність в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, слушно зазначає С. С. Бичкова, виникає тільки у визначених законом випадках, а саме якщо він звертається до суду з позовною заявою про захист прав і свобод людини й громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно [11, с. 270], а також бере участь у судовому процесі особисто або через представника.

Підстави для звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до суду з метою захисту прав та інтересів особи визначені, зокрема, п. 10 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР, що закріплює право омбудсмана або його представника звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)) [137].

Принагідно зауважимо, що, крім цього, у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року №5207-VI закріплено право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини звертатися до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів особисто або через свого представника та брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом [119].

У прокурора виникнення цивільної процесуальної правоздатності пов’язано з моментом призначення його на посаду. Законодавець встановив, що Генеральний прокурор призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України (ст. 40 Закону України «Про прокуратуру»). Призначення на адміністративні посади першого заступника Генерального прокурора, заступника Генерального прокурора, керівника обласної прокуратури, першого заступника керівника обласної прокуратури, заступника керівника обласної прокуратури, керівника окружної прокуратури здійснюється Генеральним прокурором за рекомендацією Ради прокурорів України (ч. 4 ст. 39 цього Закону) [132].

Щодо призначення на посаду прокурора САП, який наділений правом звертатися до суду з позовами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, то згідно зі ст. 29-1 Закону України «Про прокуратуру» призначення здійснює заступник Генерального прокурора – керівник САП за результатами відкритого конкурсу, який проводить конкурсна комісія [132].

С. С. Бичкова зазначає, що виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності прокурора пов’язано не лише з моментом його призначення на посаду, а й «за умови, що прокурор звертається до суду із відповідною заявою або бере участь у цивільній справі у випадках, встановлених законом» [11, с. 270], акцентуючи на тому, що «прямої вказівки закону недостатньо. Необхідним є волевиявлення прокурора, тобто його ініціатива» [11, с. 271].

У цьому аспекті слушною видається позиція К. А. Гузе, який вважав, що «наявність підстав для представництва хоч і визначається прокурором самостійно, проте вони повинні збігатися з випадками, які безпосередньо закріплені в правових нормах» [33, с. 126]. Автор доходить цього висновку, зокрема, і шляхом аналізу ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», відповідно до якої однією із функцій прокуратури є представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу ІІІ Цивільного процесуального кодексу України [212].

Крім цього, К. А. Гузе, позицію якого ми поділяємо, зауважує, що в процесуальній теорії доцільно виокремлювати правові підстави прокурорського представництва, пов’язуючи їх з нормами закону, які регламентують право прокурора бути учасником судочинства [33, с. 126]. Така інтерпретація підстав участі прокурора в суді дала змогу їх класифікувати на: підстави, що регламентують право прокурора бути учасником процесу, і підстави, що конкретизують випадки реалізації прокурором представництва інтересів громадянина або держави в суді [33, с. 126].

На нашу думку, такий поділ підстав можна застосувати й щодо інших суб’єктів, коло яких визначено в ст. 56 ЦПК України (підстави, що регламентують право відповідного суб’єкта бути учасником процесу, та підстави, що конкретизують визначені законом випадки реалізації відповідними суб’єктами здійснення захисту інтересів осіб, державних чи суспільних інтересів). Підставами участі в судовому процесі, зокрема, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК є ті, що регламентують їх право бути учасниками судового процесу, а саме захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої

права та свободи, що передбачено ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [137], і захист НАЗК у випадках, якщо викривач неспроможний самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси викривача, не здійснюють або неналежним чином здійснюють його захист [118] – згідно із ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» [118]; положення ст. 56 ЦПК України.

У випадку звернення до суду органів державної влади та органів місцевого самоврядування в інтересах інших осіб, виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності пов'язують з моментом створення таких органів, набуттям ними відповідної компетенції та повноважень, їх державною реєстрацією. Крім цього, зауважує С. С. Бичкова, необхідною умовою виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності органів державної влади та органів місцевого самоврядування є те, що їх звернення до суду із позовною заявою або участь у цивільних справах буде відбуватися лише у випадках, встановлених законом [11, с. 276].

Виникнення цивільної процесуальної правоздатності юридичних осіб пов'язано із моментом їх державної реєстрації.

У ст. 1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV визначено, що державна реєстрація юридичної особи – офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи [114].

Вбачається, що засвідчення державою такого факту пов'язано із внесенням відповідних відомостей до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Відповідно до ч. 3 ст. 13 цього Закону відомості із зазначеного реєстру про державну реєстрацію створення юридичної особи є підставою для взяття її на облік в органах державної статистики, податкових органах та/або вчинення інших дій відповідно до законодавства [114].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 199/1478/17 зазначено, що Велика Палата залишила скаргу Громадської організації

«Дніпропетровська незалежна правозахисна громадська організація», яка не має статусу юридичної особи та подала скаргу в інтересах її члена – ОСОБА_3, – без розгляду, оскільки погодилася з аргументом скаржника (Державна казначейська служба України) про те, що «ГО «ДНПГО» не має статусу юридичної особи, не має процесуальної дієздатності та не може бути представником позивача в суді» [86].

Підставами звернення до суду юридичних осіб як органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб є, до прикладу, п. «ж» ч. 1 ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII, що регламентує право громадських природоохоронних організацій на звернення із позовною заявою до суду [131], ст. 29 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР, що передбачає право громадських об'єднань та об'єднання підприємств у галузі реклами на звернення до суду та участь у справах [135].

Згідно з ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року №1023-XII об'єднання споживачів мають право звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій тощо [122].

Відповідно до ст. 19 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV закріплено право профспілок, їх об'єднань представляти інтереси своїх членів під час звернення до суду [133].

Згідно з ч. 1 ст. 165 СК України право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [173].

І. П. Тимошевська вважає, що «фізичні та юридичні особи також можуть звертатися до суду із заявами про захист прав інших осіб. Так, згідно зі ст. 165 СК України мають право звертатися до суду з позовом про позбавлення батьківських

прав один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває» [189, с. 40]. С. С. Бичкова також відносить до юридичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому перебуває дитина (ст. 165 СК України) [11, с. 266].

Однак, на нашу думку, необхідно розмежовувати в досліджуваному контексті захист інтересів інших осіб, що здійснюють фізичні особи, і захист інтересів інших осіб, що здійснюють юридичні особи.

Законодавець у ч. 1 ст. 245 СК України визначив, що функції опікуна та піклувальника покладаються на адміністрацію закладу, у якому дитина постійно проживає.

Відповідно до ч. 1 ст. 245 СК України якщо дитина постійно проживає в закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функції опікуна та піклувальника щодо неї покладаються на адміністрацію цих закладів [173].

Слід зосередити увагу на розмежуванні поняття «законні представники» в матеріальному та процесуальному праві. У ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 року № 2235-III до «законних представників» відносено батьків, усиновлювачів, батьків-вихователів, прийомних батьків, опікунів, піклувальників, представників закладів, які виконують обов'язки опікунів і піклувальників» [112].

У Законі України «Про безоплатну правничу допомогу» від 2 червня 2011 року № 3460-VI законні представники – це «батьки, усиновителі, батьки-вихователі, прийомні батьки, опікуни, піклувальники, помічники, зареєстровані органом опіки і піклування, дієздатних фізичних осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, та інші особи, визначені законом, представники закладів, які виконують функції опікунів і піклувальників» [105].

Відповідно до ст. 59 ЦПК України права, свободи й інтереси малолітніх, неповнолітніх, недієздатних осіб або осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати в суді, зокрема, опікуни, піклувальники чи інші особи, передбачені

законом, що визначені у цивільному процесуальному законодавстві як законні представники [212].

Зазначене дає підстави для висновку про те, що заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому перебуває дитина, звертаючись до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, набуває статусу законного (процесуального) представника дитини як опікун та піклувальник і не може бути віднесений до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Проте у випадку звернення до суду в інтересах дитини особи, у сім'ї якої проживає дитина, процесуальний статус такої особи лишається невизначеним, оскільки ми не можемо віднести її до категорії законних представників, коло яких визначено у ст. 59 ЦПК України. У ст. 59 ЦПК України до законних представників, окрім батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, законодавець відносить у тому числі «інших осіб, визначених законом». Слушно зауважує І. П. Тимошевська: «конкретні випадки права фізичних осіб на звернення до суду в інтересах інших осіб повинні бути передбачені в іншому законодавстві» (вбачається, авторка має на увазі законодавство, яке регулює матеріально-правові відносини) [189, с. 206]. Прикладами таких норм можна розглядати положення ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України, які передбачають, що «прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники»; «батьки-вихователі є законними представниками дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники» [173]. Отже, законодавець чітко визначив статус прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу як законних представників, що в процесуальному вимірі релевантно категорії «інші особи, визначені законом» як законні (процесуальні) представники відповідно до ст. 59 ЦПК України.

Визначаючи процесуальний статус «*особи, в сім'ї якої проживає дитина*» (ст. 165 СК України), ми можемо дійти обґрунтованого висновку про те, що законодавець не визначає статусу цієї особи як законного (процесуального) представника. У ст. 261 СК України визначено, що «*особа, яка взяла у свою сім'ю*

дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського виховання, має права та обов'язки щодо виховання та захисту відповідно до положень статей 249 і 262 цього Кодексу [173], що передбачає право цієї особи звернутися до суду без спеціальних на те повноважень. Проте, варто зауважити, що категорії «*особа, в сім'ї якої проживає дитина*» (ст. 165 СК України) та «*особа, яка взяла у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського виховання*» (ст. 261 СК України) не є тотожними. Крім цього, законодавець не наділяє таких осіб статусом «законного представника», як це передбачено у ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України.

На нашу думку, в контексті аналізу ст. 165 СК України «особа, в сім'ї якої проживає дитина», має процесуальний статус в суді як фізична особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, на підставі ч. 1 ст. 56 ЦПК України.

У цьому аспекті слушну думку висловлює Н. Ю. Голубєва, що єдиною умовою здійснення процесуальних повноважень фізичною особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є пряма вказівка в законі. Закон визначає як коло таких осіб, так і конкретні випадки (категорії справ), у яких такі особи вправі здійснювати свої процесуальні повноваження (наприклад, положення ст. 165 СК України наділяють особу, в сім'ї якої проживає дитина, правом на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав). Тобто, на відміну від законного представника, фізична особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, захищає в суді інтереси іншої особи не в усіх справах, а лише в конкретних, прямо визначених законом випадках [25].

Виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності фізичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до прикладу, у випадку передбаченому ст. 165 СК України, пов'язано з набуттям такими особами відповідного правового статусу та «за умови їх звернення до суду з визначеними законом позовними вимогами» [11, с. 279].

Досліджуючи питання іншого елемента цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в

інтересах інших осіб, – цивільної процесуальної дієздатності, ми розпочнемо з визначення цієї правової категорії.

У загальній теорії права дієздатність тлумачать як здатність суб'єкта правовідносин своїми діями приймати на себе обов'язки й використовувати свої права. Тобто, це можливість реалізовувати правоздатність [49, с. 341].

У законодавстві цивільну процесуальну дієздатність визначено як здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, яку мають фізичні особи, що досягли повноліття, а також юридичні особи (ч. 1 ст. 47 ЦПК України) [212].

Законодавець пов'язує виникнення цивільної процесуальної дієздатності фізичної особи з досягненням нею повноліття.

Цивільна процесуальна дієздатність юридичних осіб виникає і припиняється одночасно з цивільною процесуальною правоздатністю, тобто відповідно з моменту їх створення або з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про їх припинення [8, с. 123]

Відповідно до ч. 3 ст. 58 ЦПК України юридична особа бере участь у справі через свого керівника або члена виконавчого органу, уповноваженого діяти від її імені відповідно до статуту, положення (самопредставництво юридичної особи), або через представника [212].

С. С. Бичкова в аспекті цивільної процесуальної дієздатності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, виокремлює повну цивільну процесуальну дієздатність за «обсягом здатностей, які до неї входять» [11, с. 279], а також за процесуальною формою – такі види, як безпосередню цивільну процесуальну дієздатність (передбачає особисте здійснення прав і виконання обов'язків органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб), так і опосередковану цивільну процесуальну дієздатність (здійснення процесуальних прав і виконання обов'язків у суді відповідних органу та особи через представника) [11, с. 279–280].

Такий поділ цивільної процесуальної дієздатності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, на безпосередню та

опосередковану видається доцільним. Цивільну процесуальну дієздатність можна класифікувати за характером здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків на безпосередню – у разі участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); 2) шляхом самопредставництва юридичної особи (НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи) та опосередковану – у разі участі у судовому процесі відповідних органів та осіб через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи).

Законодавець передбачив можливість Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини звертатися до суду в інтересах інших осіб особисто або через свого представника (ч. 2 ст. 56 ЦПК України, ч. 1 ст. 10 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини). НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи як суб'єкти, визначені в ст. 56 ЦПК України, здійснюють захист прав, свобод та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів через уповноважених представників.

У випадку звернення відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб до суду через представників останні зобов'язані підтвердити свої повноваження, надавши до суду довіреність від імені юридичної особи за підписом уповноваженої законом або установчими документами посадової особи.

Згідно із положеннями ч. 3 ст. 58 ЦПК України юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи), або через представника [212].

Відповідно до ч. 3 ст. 62 ЦПК України довіреність від імені юридичної особи видається за підписом (кваліфікованим електронним підписом) посадової особи, уповноваженої на це законом, установчими документами [212].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор звертаються до суду та беруть участь у розгляді справи в суді безпосередньо, оскільки наділені безпосередньою цивільною процесуальною дієздатністю. Однак ці особи також зобов'язані підтвердити документально наявність у них відповідних повноважень для звернення до суду у визначеному законом порядку. Фізичні особи як особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можуть звертатися до суду як особисто, так і через представника.

Відповідно до ч. 1 ст. 58 ЦПК України сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника [212].

Отже, виникнення спеціальної цивільної процесуальної правосуб'єктності пов'язано з набуттям правового статусу відповідними органами та особами, обумовленого призначенням на посаду та (або) обсягом повноважень, визначених законодавством України, а також наявністю законодавчих підстав звернення до суду та набуття процесуального статусу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, із позовними заявами (заявами) відповідно до вимог цивільного процесуального законодавства. Реалізація органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, прав на звернення до суду може здійснюватися: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); 2) шляхом самопредставництва (НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи); 3) через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи).

2.2. Види та форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України

І. С. Андрієнко за ступенем обов'язковості виокремлює такі види участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як обов'язкова (у випадках, визначених законом, або за вказівкою суду) і факультативна (за власною ініціативою, на підставах, визначених законом) [2].

Т. О. Дунас зауважує, що характером волевиявлення прокурора на участь у цивільному процесі у справі – способу вступу в процес визначається вид такої участі – факультативна (необов'язкова) й імперативна (обов'язкова) [45, с. 64–65].

Поділяючи позицію Т. О. Дунаса щодо виокремлення такого критерію поділу участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як характер волевиявлення, вважаємо слушним додатково розмежувати обов'язкову й факультативну участь відповідних органів та осіб у цивільному процесі.

Із системного аналізу положень ст. 56 ЦПК України можна дійти висновку, що законодавець переважно регламентує участь органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як факультативний вид участі.

Зокрема, з метою захисту прав, свобод та інтересів осіб, державних чи суспільних інтересів органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами та брати участь у цих справах (ч. 1 ст. 56 ЦПК України); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини особисто чи через представника може звертатися до суду, брати участь у розгляді справ за його позовом (заявою), а також вступати у справу на будь-якій стадії розгляду, звертатися до суду з апеляційною, касаційною скаргою, заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами (ч. 2 ст. 56 ЦПК України); органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за власною ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України); НАЗК за зверненням викривача може звертатися до суду з позовом (заявою)

в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну чи касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, зокрема, у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача (ч. 7 ст. 56 ЦПК України) [212].

Щодо виду участі прокурора в цивільному процесі зі змісту ч. 3 ст. 56 ЦПК України можна дійти висновку, що участь прокурора також може бути визначена як факультативна, тобто за власною ініціативою, у випадках, визначених законом, так і обов'язкова.

Передусім, розглянемо норми, які визначають підстави факультативної участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

У ч. 3 ст. 56 ЦПК України зазначено, що прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами, а також може вступити у справу за власною ініціативою в разі, якщо провадження у справі відкрито за позовом іншої особи до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну та касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами [212].

У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави захист інтересів держави в суді здійснюють прокурори Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а у випадках, визначених законом, – прокурори Офісу Генерального прокурора в порядку, визначеному цивільним процесуальним законодавством (ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

Відповідно до ч. 4 ст. 290 ЦПК України позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави може бути пред'явлено до особи, яка, будучи особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, набула у власність активи, визначені в цьому Кодексі, та/або до іншої фізичної чи юридичної особи [212].

Використання законодавцем словосполучення «може бути пред'явлено» визначає участь прокурора як факультативну та залежить від волевиявлення

прокурора й наявності передбачених законом підстав для звернення до суду, тобто конкретно встановлених норм у законі.

До прикладу, участь прокурора в цивільному процесі є факультативною під час розгляду спорів, які виникають із сімейних правовідносин, зокрема, про визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України), про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 42 СК України *право* на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним *мають* дружина або чоловік, інші особи, права яких порушені у зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, *прокурор,* орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права й інтереси дитини, особи, яка визнана недієздатною, або особи, дієздатність якої обмежена [173].

У ч. 1 ст. 165 СК України закріплено, що «*право* на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває, *орган опіки та піклування*, *прокурор*, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [173].

Відповідно до ч. 2 ст. 170 СК України, у виняткових випадках, коли вникає безпосередня загроза для життя або здоров'я дитини, орган опіки та піклування або прокурор мають право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків. У цьому разі орган опіки та піклування зобов'язаний негайно повідомити прокурора й у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом про позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав. З таким позовом до суду *має право звернутися прокурор* [173].

Згідно з ч. 1 ст. 240 СК України *право* на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним мають батьки, усиновлювач,

опікун, піклувальник, *орган опіки та піклування*, *прокурор*, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років [173].

З аналізу норм ст. 42, 165, 240 СК України можна дійти обґрунтованого висновку про те, що участь органу опіки та піклування в цих справах визначена як факультативна, проте в ст. 170 СК України законодавець визначив участь органу опіки та піклування як обов'язкову, зазначивши, що «у цьому разі орган опіки та піклування зобов'язаний… у семиденний строк після постановлення рішення звернутися до суду з позовом» [173].

Як приклад факультативної участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування можна навести положення ст. 64 Кодексу України про надра, введеного в дію постановою Верховної Ради України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР, яким закріплено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр *(Державна служба геології та надр України)*; центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці *(Державна інспекція України з питань праці)*; центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів *(Державна екологічна інспекція України)* та їх територіальних органів звертатися до суду з позовом до особи (юридичної особи) про стягнення коштів та відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про надра.

У ч. 9 ст. 27 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР закріплено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів (*Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів*), звертатися до суду з позовом щодо протиправних дій рекламодавців, виробників і розповсюджувачів реклами.

У п. 6 ч. 1 ст. 28 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII закріплено, що органи місцевого самоврядування з метою

захисту прав споживачів мають право створювати при їх виконавчих органах структурні підрозділи з питань захисту прав споживачів, які вправі подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів [122].

Прикладом факультативного виду участі юридичних осіб як осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є п. «ж» ч. 1 ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII, що передбачає право громадських природоохоронних організацій подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в тому числі здоров'ю громадян і майну громадських організацій [131].

Відповідно до ст. 29 Закону України «Про рекламу» громадські об'єднання та об'єднання підприємств у галузі реклами мають право звертатися з позовом до суду про захист порушених прав, свобод та інтересів своїх членів, рекламодавців, виробників та розповсюджувачів реклами, брати участь у розгляді таких справ у суді [135].

Отже, із цих положень законодавства вбачається, що участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК у випадках, визначених законом, є факультативною, тобто залежить від волевиявлення, ініціативи відповідних органів та осіб.

С. А. Чванкін зазначає, що такий захист здійснюється з власної ініціативи цих осіб, жодного доручення чи прохання зацікавленої особи не вимагається, право на пред'явлення позову надано цим особам не стороною спірного матеріально-правового відношення, а насамперед законом [215, с. 175].

М. М. Руденко вважає, що прокурор за наявності приводів і підстав на власний розсуд визначає, чи є порушення (загроза порушення) прав, свобод, інтересів громадянина, та вирішує питання щодо реалізації диспозитивного права на звернення до суду [150, с. 10].

За позицією Т. О. Дунаса, прийняття прокурором рішення щодо необхідності представницької діяльності в кожному конкретному випадку є його спеціальним правом [45, с. 26].

Прокурор самостійно, своєю правосвідомістю, розумінням власних прокурорських обов'язків, правильним розумінням того, чого потребують інтереси особи й держави, повинен визначити, чи слід ініціювати відкриття провадження у справі [11, с. 271]; прокурор сам вирішує, звертатися йому до суду чи ні [66, с. 331]. На думку С. С. Бичкової, наявність відповідних норм закону як підстава ініціювання прокурором провадження у цивільній справі має необов'язковий, факультативний характер. Для відкриття провадження у справі прямої вказівки закону недостатньо. Необхідним є волевиявлення прокурора, тобто його ініціатива, бажання брати участь у справі шляхом пред'явлення позову [11, с. 271].

Обґрунтованою, на нашу думку, є позиція К. А. Гузе щодо того, що власна ініціатива прокурора, так само як ініціатива суду, як убачається, не може виступати підставою для його участі у справі. Закріплення в процесуальному законодавстві положень про «самостійність» визначення прокурором підстав представництва інтересів держави зовсім не означає, що такою є його власна ініціатива. Наявність підстав для представництва хоч і визначається прокурором самостійно, проте вони повинні збігатися з випадками, які безпосередньо закріплені в правових нормах [33, с. 125–126].

Наведене дозволяє дійти висновку, що без відповідної підстави, визначеної в законодавстві, ініціатива органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, для звернення до суду чи вступу в уже розпочату справу, така дія буде позбавлена правового змісту. Зокрема, у ст. 56 ЦПК України безпосередньо вказано на наявність випадків, встановлених законом, що є передумовою виникнення права в органів державної влади, органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб, прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

На переконання С. А. Чванкіна, «підставами для участі в процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування та осіб, яким законом надано право захищати права і свободи інших осіб, є відповідні норми матеріального права, а також ініціатива цих органів» [215, с. 105].

Ми поділяємо позицію С. А. Чванкіна, проте вважаємо, що, крім норми матеріального права, волевиявлення (ініціативи) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як підстави їх участі у судовому процесі, слід зазначити також і про наявність відповідної норми процесуального права, що у своїй сукупності створюють передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин за участю органів та осіб, визначених у ст. 56 ЦПК України.

Отже, досліджуючи факультативний вид участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, має йтися про так звану тріаду передумов, до яких належать: 1) норми матеріального права; 2) норми процесуального права; 3) ініціатива відповідних суб'єктів або ініціатива суду у випадках, встановлених законом.

Щодо обов'язкового виду участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, законодавець виокремлює такі випадки.

Відповідно до ч. 1 ст. 303 ЦПК України участь органу опіки та піклування є обов'язковою в справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності [212]. Згідно із цією нормою ЦПК України справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності суд розглядає за участю заявника, одного або обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а також представників органів опіки та піклування. Участь представників органів опіки та піклування в розгляді справи є обов'язковою [212].

Слід зауважити, що законодавець не визначає форму участі органу опіки та піклування під час розгляду справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Проте в ч. 6 ст. 56 ЦПК України визначено обов'язковою участь органу опіки та піклування для подання висновків на виконання своїх повноважень у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне. Органи

державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне. Отже, з аналізу цих норм можна дійти висновку, що участь органу опіки та піклування на підставі ст. 303 ЦПК України є обов'язковою та здійснюється у формі подання висновку.

Ми поділяємо позицію І. Ю. Татулич, яка вказує, що до учасників справ окремого провадження належать органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56, 57 ЦПК України). Наприклад, участь органу опіки та піклування у формі подання висновків на виконання своїх повноважень є обов'язковою (незалежно від того, хто був ініціатором відкриття провадження у відповідній справі) під час розгляду судом справ про усиновлення для надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 312 ЦПК України) [180, с. 107].

Згідно з ч. 2 ст. 341 ЦПК України участь прокурора, лікаря-психіатра, представника закладу з надання психіатричної допомоги обов'язкова у разі розгляду справ за заявою про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про госпіталізацію особи в примусовому порядку або про припинення надання особі амбулаторної психіатричної допомоги [212].

У ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року № 1045-XIV визнано обов'язковою участь прокурора під час розгляду справ про надання особі в примусовому порядку психіатричної допомоги [134].

У ч. 4 ст. 19 СК України встановлено вимоги щодо обов'язкової участі органу опіки та піклування в разі розгляду спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначення місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення

суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним [173]. У ч. 5 ст. 19 СК України передбачено, що орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору. Висновок ґрунтується на підставі систематизованих органом опіки та піклування відомостей, які отримано в результаті обстеження умов проживання дитини, батьків чи інших осіб, дослідження інших документів, які стосуються конкретної справи [173].

Слід акцентувати на тому, що законодавець не включає до переліку справ, наведеного в ч. 4 ст. 19 СК України, справи про усиновлення, де участь органу опіки та піклування має бути обов'язковою. Ця норма СК України встановлює, що суд розглядає справи про скасування усиновлення або визнання його недійсним за обов'язкової участі органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою.

На противагу зазначеному положенню СК України, у ст. 313 ЦПК України законодавець закріпив норму про обов'язковість участі органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади в справах про усиновлення дитини. Отже, із метою гармонізації законодавства вбачається за доцільне внести зміни до ч. 4 ст. 19 СК України, закріпивши у цьому переліку справ, де участь органу опіки та піклування є обов'язковою, також справи про усиновлення.

Крім того, слід акцентувати на неузгодженості нормативних приписів щодо обов'язковості висновку органу опіки та піклування. У ч. 5 ст. 19 СК України визначено, що орган опіки та піклування на підставі одержаних відомостей подає до суду письмовий висновок щодо розв'язання спору. Ця норма передбачає, що участь органу опіки та піклування для подання висновку є обов'язковою.

Водночас зазначена норма кореспондується із нормою, закріпленою в ч. 6 ст. 56 ЦПК України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне [212].

Слушно зауважує С. С. Бичкова, що у випадку участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування на підставі положень закону та якщо «суд визнав за необхідне участь у цивільній справі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень» [11, с. 302], участь відповідних органів є обов'язковою. У разі вступу органів державної влади та органів місцевого самоврядування за своєю ініціативою у справу для надання висновків, участь відповідних органів є факультативною.

Також законодавець у ч. 6 ст. 19 СК України закріпив положення про те, що в разі, якщо висновок органу опіки та піклування є не достатньо обґрунтованим, суд може не погодитися із ним. Така позиція є коректною й узгоджується з ч. 1 і 2 ст. 89 ЦПК України про те, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням та жодні докази не мають для суду наперед встановленої сили [212].

На нашу думку, цікавим для дослідження є питання юридичної природи висновку органу державної влади та органу місцевого самоврядування в контексті аналізу поняття «докази». Відповідно до ст. 76 ЦПК України доказами вважають будь-які дані, що встановлюють такими засобами: письмовими, речовими й електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків (ч. 2 ст. 76 ЦПК України) [212]. Висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування не можна вважати висновком експерта. Отже, зі змісту ст. 95 ЦПК України доходимо висновку, що він належить до письмових доказів, а тому його не можна надавати в усній формі.

С. В. Васильєв також стверджує, що такий висновок може бути, за наявності підстав, письмовим доказом у справі стосовно тих обставин, які стали підставою для кінцевого судження [18, с. 82]. Таку ж саму думку обстоює і Ю. С. Дацко, зауважуючи, що висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідає ознакам письмового доказу, що передбачений у переліку засобів доказування [38, с. 11].

Ураховуючи акти судової практики (постанова Верховного Суду від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19 [98]), за якими в деяких випадках неможливо провести обстеження місця проживання дитини й скласти висновок у справі,

вважаємо за доцільне зазначити щодо такої новели ЦПК України в процесі доказування, як здійснення письмового опитування учасників справи як свідків (ст. 93 ЦПК України).

Відповідно до цієї норми орган опіки та піклування як учасник справи з метою виконання покладених на цей орган завдань може поставити в першій заяві по суті справи, яку він подає до суду, не більше, ніж десять запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи [212].

Крім цього, відповідно до ст. 93 ЦПК України здійснення письмового опитування учасників справи як свідків дає змогу поставити запитання в першій заяві по суті органу опіки та піклування як учаснику справи. Відповідно до ч. 2 ст. 93 ЦПК України на запитання до учасника справи, який є юридичною особою, відповіді надає її керівник або інша посадова особа за його дорученням [212].

Водночас законодавець закріпив у нормі ст. 93 ЦПК України суперечливі нормативні положення, передбачивши право поставити в першій *заяві по суті справи*, яку він подає до суду, не більше, ніж десять запитань іншому учаснику справи» [212]. Категорія «заяви по суті справи» виокремлена законодавцем у позовному провадженні й охоплює «позовну заяву, відзив на позовну заяву (відзив); відповідь на відзив; заперечення; пояснення третьої особи щодо позову або відзиву» [212]. Крім того, право здійснити опитування учасника справи як свідка встановлено для учасників справи, до яких належать, зокрема, заявник та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження, заявник і боржник під час розгляду вимог у наказному провадженні (ст. 42 ЦПК України) [212]. У зв'язку з викладеним постає питання щодо можливості здійснення органом опіки та піклування письмового опитування учасника справи як свідка в разі розгляду справи про усиновлення в окремому провадженні (ст. 313 ЦПК України). Також слід визначити, як співвідноситься мета участі у судовому процесі органу опіки та піклування, яка визначена у ч. 6 ст. 56 ЦПК України як подання висновку на виконання своїх повноважень, із можливістю здійснювати письмове опитування учасника справи як свідка. Вбачається, що орган опіки та піклування як учасник справи має право здійснювати визначене ст. 93 ЦПК України право, проте невирішеним залишається

питання реалізації такого права, з огляду на відсутність заяв по суті справи в окремому провадженні, що вимагає законодавчого врегулювання.

На думку Л. М. Сапейко, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, «не можуть письмово опитуватися як свідки, оскільки вони не є суб'єктами матеріальних правовідносин» [156, с. 168]. Ця позиція видається аргументованою, оскільки органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені спеціальною цивільною процесуальною правосуб'єктністю та «не мають матеріально-правової заінтересованості» [206, с. 68], метою їх участі в судовому процесі є захист прав та інтересів інших осіб, суспільних та державних інтересів.

Із системного аналізу актів судової практики (справа № 214/10865/24 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, треті особи – Виконавчий комітет Саксаганської районної у місті Кривому Розі ради, Виконавчий комітет Довгинцівської районної у місті Кривому Розі ради про позбавлення батьківських прав; справа № 474/1308/24 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа – Орган опіки та піклування Врадіївської селищної ради Первомайського району Миколаївської області щодо участі одного з батьків у вихованні дитини; в ухвалі Вінницького міського суду Вінницької області від 17 січня 2025 року у справі № 127/473/25 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про визначення місця проживання дитини суд зазначив: «З урахуванням вимог ст. 19 СК України та відповідно до ч. 3 ст. 53, ч. 6 ст. 56 ЦПК України суд також вважає за необхідне залучити до участі в справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, Службу у справах дітей Вінницької міської ради») можна дійти висновку, що у справах, визначених ч. 4 ст. 19 СК України, орган опіки та піклування, який подає до суду висновок щодо розв'язання спору, виступає в судовому процесі не в процесуальному статусі органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як це визначено в ч. 6 ст. 56 ЦПК України, а в статусі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Проблемним аспектом цього є набуття органом опіки та піклування відповідного обсягу цивільних процесуальних прав та обов'язків третьої особи, яка

не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, який є значно вужчим, порівняно з органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб відповідно до ст. 56 ЦПК України для «подання висновків на виконання своїх повноважень». В останньому випадку Н. В. Волкова зазначає: «Органи опіки та піклування мають тільки загальні процесуальні права й обов'язки, встановлені ст. 43 ЦПК України, а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті (ч. 6 ст. 57 ЦПК України)» [22, с. 135]. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, у цивільному процесі наділені цивільними процесуальними правами й обов'язками відповідно до ст. 43 ЦПК України як учасники справи. Крім того, зі змісту ч. 1 ст. 53 ЦПК України випливає, що треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити в справу в разі, якщо «рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін» [212]. Однак рішення суду не може впливати на права та обов'язки органу опіки та піклування у справах, визначених у ч. 4 ст. 19 СК України, а тому суперечливою є позиція, відповідно до якої процесуальний статус органу опіки та піклування визначено як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Ми вважаємо, що орган опіки та піклування, реалізуючи в справі повноваження із подання висновку у справі на виконання своїх повноважень набуває статусу органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, на підставі ч. 6 ст. 56 ЦПК України.

С. С. Бичкова слушно зазначає, що «Вести мову про те, що орган опіки та піклування у справах з питань виховання дитини не захищає власних суб'єктивних прав, свобод та інтересів, немає сенсу, оскільки це і так не викликає сумнівів… Тому вважаємо практику залучення відповідного органу як третьої особи в таких справах помилковою» [7, с. 82].

Досліджуючи питання форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України, ми зосередимо увагу на дефініції цього поняття.

У філософії поняття «форма» трактують через зовнішнє вираження якого-небудь змісту, а також внутрішню структуру, встановлений порядок предмета чи порядок перебігу процесу [50, с. 127].

О. О. Грабовська зазначає, що категорії «форма» та «спосіб» у діяльнісному контексті – синоніми, тому використання їх обох для позначення одного й того самого правового явища видається правильним по суті [29, с. 29].

М. М. Стефанчук також вважає, що двома взаємозалежними категоріями є «форма» та «спосіб» [177, с. 190].

Цивільна процесуальна форма регламентує порядок здійснення судочинства в цивільних справах шляхом встановлення процесуального порядку вчинення судом та іншими учасниками процесу процесуальних дій в процесі розгляду і вирішення цивільної справи, а також фіксація та оформлення таких дій спеціальними засобами. Це є основою для функціонування цивільних процесуальних правовідносин, рух цивільного судочинства стадіями в межах судового провадження [182, с. 59].

Для юрисдикційного процесу, зокрема судочинства, зауважує Т. О. Дунас, властиве високе організаційне забезпечення процесуальної діяльності всіх учасників цивільного процесу, яке необхідне для правильного вирішення справи. Тому процесуальна форма наявна тоді, коли законодавство послідовно, усебічно, в єдиному режимі регулює перебіг і умови розгляду справи, починаючи від її відкриття і закінчуючи виконавчим провадженням [45, с. 53].

М. Й. Штефан визначає, що процесуальні форми участі прокурора в цивільному процесі – це закріплена у процесуальному законі можливість впливу його діяльності на розвиток цивільного провадження – на відкриття провадження цивільної справи в суді чи вступ в уже розпочатий іншими особами цивільний процес у справі [220, с. 127].

На думку К. А. Гузе, формою участі прокурора в суді слід вважати закріплену в законодавстві можливість його впливу на виникнення цивільного (адміністративного, господарського) процесу та його розвиток [33, с. 136].

Отже, процесуальною формою участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є сукупність передбачених законом

процесуальних дій відповідних учасників справи, які обумовлені особливостями виду цивільного судочинства (позовного, наказного, окремого провадження), в порядку якого розглядаються справи за їх участю, загальних і спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків таких органів та осіб, що спрямовані на досягнення мети такої участі – ефективного захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

З цього приводу С. А. Чванкін зазначає: «У доктрині цивільного процесу немає однозначного розуміння щодо критеріїв класифікації форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. І хоча цивільне процесуальне законодавство України зазнало значних змін у регламентації інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, тим не менш основоположні права (обов'язки), закріплені у ст. 56 ЦПК України, й сьогодні розцінюються саме як «форми участі у цивільному процесі» [113, с. 127].

М. М. Стефанчук, аналізуючи доктринальні підходи до виокремлення критеріїв класифікації форм участі прокурора в цивільному процесі, стверджує, що умовно їх можна розділити на два напрями. Представники першого напряму, до яких дослідниця відносить М. В. Косюту [62, с. 12], О. Р. Севрук [159, с. 89], критерієм класифікації форм представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді визначають характер, зміст діяльності прокурора щодо стадій відповідного процесу [177, с. 195]. Представники другого напряму критерієм класифікації форм представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді визначають механізм відкриття провадження у справі. До представників другого напряму, за позицією М. М. Стефанчук, належать Т. О. Дунас, М. В. Руденко [46, с. 63]. На думку цих вчених, форма представництва прокурором інтересів громадянина або держави в суді залежить від порядку вступу його до процесу. Це дає змогу виокремлювати такі форми участі прокурора у цивільному процесі, як відкриття цивільної справи, яким необхідно вважати звернення прокурора до відповідного суду з позовами, скаргами й заявами щодо захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах (як в позовному, так і в інших провадженнях); вступ прокурора в порушену справу [177, с. 195–196].

Т. О. Дунас зауважує, що «в основу визначення процесуальної форми участі прокурора в цивільному процесі нами покладений не зміст представлених його завдань, пов'язаних з характером і завданнями стадій процесу, а механізм у порушенні цивільного провадження по справі» [45, с. 60]. На думку вченого, форма участі прокурора у цивільному процесі залежить від порядку його вступу до процесу.

У доктрині цивільного процесуального права значною є кількість підходів щодо виокремлення форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

На думку Г. А. Терещук, яка досліджувала участь прокурора в захисті інтересів дітей у цивільному судочинстві, можна виокремити такі форми представництва прокуратурою інтересів дітей у суді: досудове провадження (збір матеріалів, направлення заяв у суд); звернення до суду з позовом про захист порушених, невизнаних чи оспорених прав, свобод та інтересів дітей; участь у розгляді справ судами (як у випадку безпосереднього звернення прокурора з позовом, так і під час вступу в справу за власною ініціативою чи залученні його до справи за ініціативою суду); ініціювання та участь у перегляді незаконних судових рішень, що стосуються інтересів дітей; захист прав дітей під час виконання судових рішень» [183, с. 11].

Т. О. Дунас, досліджуючи участь прокурора в цивільному процесі, виокремлює дві форми. Перша процесуальна форма – це звернення прокурора до відповідного суду з позовами, скаргами та заявами щодо захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах. Розгляд справ передбачений у позовному, наказному та окремому провадженнях. Оскільки новий ЦПК не регулює процедуру розгляду справ за захистом невизначеного кола осіб, то прокурор такі позови повинен пред'являти на захист інтересів суспільства [45, с. 61].

Друга процесуальна форма – здійснення прокурором *представництва* інтересів громадянина або держави в порядку, встановленому ЦПК та іншими законами на будь-якій стадії цивільного процесу, тобто коли його участь визнається обов'язковою як за його зверненням, так і за зверненням до суду інших осіб [45, с. 62].

Слід констатувати, що у науці цивільного процесуального права немає єдиного погляду щодо визначення форм участі, зокрема, прокурора як «представництва».

Застосування в цьому контексті терміна «представництво» є дискусійним, оскільки органи та особи, яким законом надано право звертитися до суду в інтересах інших осіб, не є представниками в розумінні цивільного процесу.

Деякі вчені визначають участь органів прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів державної влади та органів місцевого самоврядування як «процесуальне представництво» [68] або участь прокурора у цивільному процесі, як «представництво особливого роду» або «офіційне представництво» [149], «представництво нового типу» [34], або визначають роль прокурора у цивільному процесі як «представника держави» [83].

У п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» законодавець також закріплює функцію «представництва» прокурором інтересів громадян і держави в суді у випадках, визначених цим Законом, та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України [132]. У ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» законодавець визначає як «представництво» здійснення НАЗК захисту інтересів викривача у випадках, визначених законом [133].

Водночас С. А. Чванкін зазначає, що участь прокурора – це самостійний інститут цивільного процесуального права, який має власний предмет регулювання, суб'єктний склад, а також мету, відмінні від таких в інституті представництва [226, с. 181]; Л. А. Кондрат'єва слушно визначає представництво прокурором у судах інтересів громадян чи держави у випадках, передбачених законом, самостійною формою діяльності, що здійснюється особливим органом, який не має особистого інтересу, виступає від імені держави в інтересах громадянина, держави, суспільства [203, с. 174].

Виваженою є позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 3 червня 2024 року у справі № 183/8338/21 за позовом ОСОБА_1 до Новомосковської районної державної адміністрації, Головного управління Держгеокадастру у Дніпропетровській області, Губиниської селищної ради Новомосковського району Дніпропетровської області про визнання права власності на земельну частку (пай), що «представництво інтересів прокурором в цивільному судочинстві слід відрізняти від інституту представництва, тому прокурора не можна розглядати як представника в

контексті ситуації, описаної в запиті, він є самостійним суб'єктом і діє на підставі ст. 56, 57 ЦПК України» [96].

Участь представників у цивільному процесі визначається положеннями § 2 глави 4 «Учасники судового процесу» ЦПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 60 ЦПК України представником у суді може бути адвокат або законний представник, а «під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у статті 61 цього Кодексу» [212].

Повертаючись до виокремлення форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, принагідно зауважимо, що В. І. Тертишніков, досліджуючи питання форм участі, зокрема прокурора, до таких відносив: «1) звернення до суду з позовними заявами і заявами про захист прав, свобод і інтересів іншої особи, державних або суспільних інтересів; 2) участь у розгляді справ, порушених як прокурором, так і іншими особами; 3) внесення апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд рішення ВС, заяви про перегляд рішення у зв'язку із нововиявленими обставинами і участь у даних переглядах, незалежно від того, чи брав участь прокурор у розгляді даної справи в суді першої інстанції» [184, с. 83].

І. П. Тимошевська зазначала про наявність двох форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: звернення із заявою щодо відкриття провадження у справі (подання позовної заяви, заяви в справах наказного й окремого провадження, апеляційної чи касаційної скарги, звернення до суду з приводу перегляду судових рішень Верховним Судом та у зв'язку з нововиявленими обставинами, звернення із заявою щодо примусового виконання судового рішення) (перша форма) і вступ у розпочатий процес для представництва інтересів громадянина і держави прокурора, а органів державної влади та органів місцевого самоврядування для надання висновків на виконання своїх повноважень (друга форма) [189, с. 81].

Т. В. Степаненко зазначає про виокремлення двох процесуальних форм участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: «1) порушення процесу від свого імені на захист прав та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цих справах (ч. 1–4, 7 ст. 56 ЦПК України); 2) вступ до вже розпочатого процесу для подання висновків у справі (ч. 6 ст. 56 ЦПК України)» [176, с. 118].

За позицією Л. А. Кондрат'євої, із системного аналізу норми ст. 56 ЦПК України можна стверджувати про наявність трьох форм участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Такими формами є:

1) звернення до суду із заявою про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участь у цивільних справах (так зване ініціювання процесу);

2) представництво інтересів громадян чи держави на будь-якій стадії цивільного процесу;

3) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень [203, с. 268–269].

Системний аналіз ст. 56 ЦПК України дає підстави виокремлювати такі форми участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі, як:

1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) у позовному, окремому та наказному провадженні та участь у розгляді справи за їх позовами (заявами);

2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи;

3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи;

4) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень.

Водночас для кожного із суб'єктів, які належать відповідно до ст. 56 ЦПК України до кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в

інтересах інших осіб, притаманні не всі вищенаведені форми участі. Залежно від специфіки правового регулювання такої участі, а також законодавчо визначених повноважень і підстав звернення таких органів та осіб, у законодавстві конкретизовано окремі форми участі у цивільному судочинстві.

Формами участі в цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовною заявою (заявою); 2) вступ за власною ініціативою в справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи (ч. 2 ст. 56 ЦПК України) [1].

Відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини «особисто або через представника звертається до суду та бере участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями); може вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі в судовому провадженні перегляд судових рішень» [137].

У цьому контексті слід акцентувати на неузгодженості положень ч. 2 ст. 56 ЦПК України та п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Згідно із цією нормою законодавець закріпив можливість відкриття провадження у справі за клопотаннями (поданнями) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що суперечить ст. 187 ЦПК України, норма якої встановлює, що «суд відкриває провадження у справі протягом п’яти днів з дня надходження позовної заяви або заяви про усунення недоліків, поданої в порядку, передбаченому ст. 185 цього Кодексу» [212]. Із системного аналізу норм розділу ІІ «Наказне провадження» та розділу ІV «Окреме провадження» можна дійти висновку, що суд розглядає цивільні справи в порядку наказного та окремого провадження за

заявами осіб. У розрізі положень ст. 182 ЦПК України клопотання є формою заяв із процесуальних питань і не можуть бути підставою для відкриття провадження в справі. Застосування законодавцем у цій площині поняття «подання» видається суперечливим.

Слід зосередити увагу на тому, що законодавець визначив: звертаючись до суду з позовною заявою (заявою), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен обґрунтувати неможливість особи самостійно здійснювати захист власних інтересів у суді. Невиконання цієї норми може бути підставою для повернення судом заяви або ж залишення її без руху відповідно до ст. 185 ЦПК України.

У ЦПК України не висвітлено зміст поняття «неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів у суді», проте в ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» деталізовано, як слід розуміти неможливість особи самостійно звернутися до суду або брати участь у розгляді справи. Це стан особи, зумовлений фізичними вадами чи особливостями, похилим віком, недосягненням повноліття, недієздатністю або обмеженою дієздатністю. У постанові Верховного Суду від 7 листопада 2022 року у справі № 318/623/19 розтлумачено зміст поняття «немічність». Зокрема, суд вважає немічною особу, «яка в силу свого похилого віку, тяжкої хвороби або каліцтва, не може самостійно забезпечувати умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування» [97].

Слушно зазначає І. П. Тимошевська, громадяни вправі звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини із заявами щодо захисту їхніх прав та інтересів у судах. Однак одночасно з поданням такої заяви громадяни мають надати Уповноваженому з прав людини документи (оригінали або належним чином засвідчені копії), які підтверджують їхню неспроможність самостійно захищати свої інтереси в суді. За відсутності документів на підтвердження цієї обставини Уповноважений з прав людини не буде допущений судом до участі в судовому процесі [187, с. 58].

Таким чином, реалізація Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини такої форми участі в цивільному процесі як ініціювання судового процесу

залежить від виконання ним встановленого законом обов'язку обґрунтувати неможливість особи самостійно здійснювати захист інтересів у суді, надавши до суду відповідні докази (посвідчення особи з інвалідністю, рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною чи обмеження цивільної дієздатності фізичної особи тощо).

Друга і третя процесуальні форми участі в цивільному процесі передбачають право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб, а також подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи (ч. 2, 7 ст. 56 ЦПК України, п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

Слід зауважити, що законодавець передбачив право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини вступати у справу *на будь-якій стадії розгляду* (ч. 2 ст. 56 ЦПК України). Для прокурора законодавець регламентує вступ у справу за його ініціативою *до початку розгляду справи по суті* (ч. 3 ст. 56 ЦПК України).

Вбачається, що законодавець обґрунтовано визначив момент вступу прокурора у справу, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи, – до початку розгляду справи по суті, адже на стадії розгляду справи по суті учасник позбавлений можливості подавати заяви по суті справи (ст. 174 ЦПК України) та заяви з процесуальних питань (ст. 182 ЦПК України), надавати відповідні докази по справі, збільшувати чи зменшувати позовні вимоги та вчиняти інші процесуальні дії, що можливі виключно на стадії підготовчого провадження. Крім того, згідно із положеннями ст. 209 ЦПК України «завданням розгляду справи по суті є розгляд та вирішення спору на підставі зібраних у підготовчому провадженні матеріалів, що дає підстави стверджувати про те, що вступ прокурора за своєю ініціативою можливий виключно під час підготовчого провадження» [167, с. 85].

З огляду на це, слід змінити норму ч. 2 ст. 56 ЦПК України, у якій передбачити право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини вступати у справу до

початку розгляду справи по суті, додавши словосполучення «до початку розгляду справи по суті» після слів «провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб».

І. П. Тимошевська зазначає, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може надавати висновок у справі [187, с. 57], що випливає з аналізу змісту листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 лютого 2015 року № 9-199/0/4-15 «Щодо необхідності отримання судами висновків Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах про дискримінацію». У п. 3 цього Листа зазначено, що повноваження суду щодо звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для отримання висновку в справах про дискримінацію може бути реалізоване як за ініціативою суду, так і за клопотанням сторони у справі [221]. Відповідно до п. 2 цього Листа «з метою забезпечення належного використання встановлених законодавством заходів запобігання та протидії дискримінації суддям, за наявності ознак обмеження особи у визнанні, реалізації або користуванні її правами та свободами в будь-якій формі, що охоплюються поняттям «дискримінація»… доцільно реалізувати повноваження зі звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для отримання відповідного висновку» [221].

Про реалізацію учасниками справи права на звернення з відповідним клопотанням до суду для отримання висновку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини свідчить судова практика. Зокрема, відповідно до ухвали Берегівського районного суду Закарпатської області від 26 липня 2018 року у справі № 297/377/18 суд відмовив у задоволенні *клопотання позивача про звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для отримання висновку про його дискримінацію*. У мотивувальній частині ухвали суду зазначено про те, що позивач не обґрунтував наявність дискримінації щодо нього з боку директора ДП «Берегівський лісгосп» згідно з визначеними законом ознаками дискримінації, що закріплені у п. 2 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI [195].

Проте в іншій справі № 932/1452/23 суд задовольнив заяву позивача про забезпечення доказів, залучивши до справи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для подання висновку про дискримінацію на виконання своїх повноважень (ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 1 серпня 2023 року у справі № 932/1452/23 за заявою про забезпечення доказів у справі за позовом ОСОБА_1 до Департаменту соціальної політики Дніпровської міської ради, Дніпровської міської ради про визнання протиправними дій, які становлять пряму дискримінацію через ознаки інвалідності, соціального статусу, пособництво в дискримінації, утиск та відшкодування моральної шкоди) [194].

Відповідно до ухвали Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 січня 2021 року у справі № 308/2645/20 за позовом ОСОБА_1 до Комунального підприємства «Виробниче управління водопровідно-каналізаційного господарства міста Ужгорода» про визнання недійсним договору суд постановив залучити до участі у справі «Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для подання у тридцятиденний строк з моменту отримання копії ухвали суду висновку у справі про дискримінацію на виконання своїх повноважень» [198].

Водночас, аналіз цих ухвал дає підстави для висновку, що суди, мотивуючи свою позицію щодо залучення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для надання висновку у справі, посилаються на норми, які передбачають право органів державної влади та органів місцевого самоврядування подавати висновки у справі на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України) та їх право висловлювати власну думку щодо вирішення справи по суті (ч. 7 ст. 57 ЦПК України). Вважаємо, що ці норми не можуть бути застосовані щодо регламентації повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, оскільки стосуються повноважень інших суб’єктів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен запобігати будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод [137]. Дієвим способом протидії дискримінації може бути надання його висновку як компетентної посадової особи у справах про дискримінацію.

У зв'язку із цим доцільно передбачити право Уповноваженого Верховної Ради України у справах про дискримінацію надавати висновок у справі, яку розглядають у суді, доповнивши норму ч. 2 ст. 56 ЦПК України положенням: «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право надавати висновок у справах про дискримінацію у випадках, визначених Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Участь прокурора в цивільному процесі визначена в трьох процесуальних формах участі: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовами (заявами); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб до початку розгляду справи по суті; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи (ч. 3 ст. 56 ЦПК України) [212].

У ч. 3 та ч. 4 ст. 56 ЦПК України передбачено: «У визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами. Прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, в позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтовує, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах. Невиконання цих вимог має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 цього Кодексу» [212].

У ч. 6 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» визначено право прокурора звертатися до суду з позовом (заявою, поданням) і брати участь у розгляді справи; вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження; ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи [132].

Водночас у ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» визначено, що прокурор здійснює захист інтересів особи в суді «у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист». Наявність підстав для здійснення захисту інтересів особи повинна бути підтверджена прокурором. Крім того, на прокурора законом покладено обов'язок «попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень» [132].

У ч. 1 ст. 290 ЦПК України передбачено право прокурорів САП звертатися з позовами про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави щодо активів працівника НАБУ, прокурора САП чи активів, набутих іншими особами в передбачених цією статтею випадках, звернення до суду та представництво держави в суді здійснюють прокурори ГПУ за дорученням Генерального прокурора [212].

Відповідно до ч. 4 ст. 42 ЦПК України у справах можуть брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [212]. Звернення прокурора до суду з позовними заявами (заявами) може здійснюватися в порядку позовного та наказного провадження. Зокрема, у ст. 160 ЦПК України закріплено право органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, звернутися із заявою про видачу судового наказу. Системний аналіз глав 10–12 розділу IV ЦПК України, яким передбачений порядок розгляду й вирішення деяких категорій справ окремого провадження, дає підстави для висновку, що прокурор не входить до кола заявників, що, з огляду на особливості відповідного виду цивільного судочинства, є чітко визначеним. У ст. 341 ЦПК України передбачено обов'язкову участь прокурора у справах окремого провадження про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку. Водночас законодавець не відносить до кола заявників у відповідній категорії справ прокурора, що випливає зі змісту ч. 1

ст. 339 ЦПК України. Право звернення до суду з відповідними заявами згідно з положеннями цієї статті надано виключно лікарю-психіатру та представнику психіатричного закладу.

Прокурор у цивільному процесі має право на звернення до суду з апеляційною скаргою (ст. 352, 364 ЦПК України), касаційною скаргою (ст. 389, 398 ЦПК України), заявою про перегляд справи за нововиявленими чи виключними обставинами (ст. 423, 424 ЦПК України).

У разі оскарження судових рішень правом на подання апеляційної чи касаційної скарги в справах, провадження в яких відкрито за позовом іншої особи, наділені прокурори вищого рівня: Генеральний прокурор, його перший заступник і заступник, керівники обласних, окружних прокуратур, перші заступники та заступники керівників обласних прокуратур, керівник, заступник керівника та керівники підрозділів САП [132] (ч. 3 ст. 24 Закону України «Про прокуратуру»).

Під час оскарження прокурором судових рішень у справах, провадження в яких відкрито за позовами інших осіб, звернення із заявами про перегляд рішень за нововиявленими чи виключними обставинами актуальним є питання поновлення процесуального строку.

Верховний Суд, направляючи справу на новий розгляд, у постанові від 26 жовтня 2022 року у справі № 554/9193/19 за позовом ОСОБА_1 до керуючого санацією державного комунального житлово-експлуатаційного підприємства «Будівельник» за апеляційною скаргою заступника керівника Полтавської обласної прокуратури в інтересах держави в особі Полтавської міської ради та державного комунального житлово-експлуатаційного підприємства «Будівельник» зауважив, що апеляційний суд не врахував, що апеляційну скаргу подано зі спливом одного року, і «не навів належного обґрунтування поновлення такого строку з урахуванням положень частини другої статті 358 ЦПК України» [92]. Водночас у цій постанові було акцентовано на необхідності врахування судами рішень ЄСПЛ, зокрема, про те, що «одним із основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, яка передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна зі сторін не має права домагатися

перегляду остаточного й обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами» (USTIMENKO v. UKRAINE, № 32053/13, § 46, ЄСПЛ, від 29 жовтня 2015 року) [92]. Таку позицію варто вважати правильною, оскільки вона відповідає принципу правової визначеності, а отже, принципу верховенства права [193, с. 74].

Цікавою для дослідження є позиція деяких науковців щодо права прокурора висловлювати свою думку у справі у визначених законом випадках. І. П. Тимошевська зазначає, що прокурор у випадках, передбачених законом, може вступати в процес для висловлення своєї думки з приводу вирішення справи [189, с. 83], а С. Я. Фурса вважає, що прокурор, вступаючи у справу, не надає по справі висновків, він лише в усній формі висловлює свою думку з приводу вирішення справи [200, с. 225].

Така позиція зумовлена положеннями ч. 2 ст. 341 ЦПК України та ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу», що встановлюють обов'язкову участь прокурора в разі розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, про госпіталізацію особи до закладу із надання психіатричної допомоги в примусовому порядку або про припинення надання особі амбулаторної психіатричної допомоги.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» обов'язковою є участь прокурора під час розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, а в ст. 341 ЦПК України визначено обов'язкову участь прокурора під час розгляду справ за заявами про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, про госпіталізацію особи до психіатричного закладу в примусовому порядку.

Не дає змоги дійти однозначного висновку щодо визначення форми участі в цій категорії справ і аналіз норми п. 3 наказу Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді» від 21 серпня 2020 року № 389, у якій визначено такі форми «представницької діяльності» [129] прокурора: «пред'явлення позовів (подання заяв); вступу у справи,

провадження в яких відкрито за позовами (заявами) інших осіб; ініціювання перегляду судових рішень, у тому числі у справах, провадження в яких відкрито за позовом (заявою) іншої особи; участі у розгляді справ судами; участі у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справах, у яких прокурором здійснювалося представництво інтересів держави» [129].

На підставі положення ч. 1 ст. 339 ЦПК України доходимо висновку, що законодавець наділяє правом звернутися до суду із заявою про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку лікаря-психіатра, а із заявою про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та заявою про продовження такої госпіталізації – представника закладу з надання психіатричної допомоги [212].

У ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» передбачено, що лікар-психіатр має право звернутися до суду із заявою про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, про продовження надання особі амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку [212], а представник закладу з надання психіатричної допомоги – із заявою про продовження госпіталізації в примусовому порядку [134]. Як у ч. 2 ст. 341 ЦПК України, так і в ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу», законодавець визначає обов'язковою участь прокурора під час розгляду таких справ.

На думку Н. В. Волкової, у ч. 2 ст. 341 ЦПК України передбачено вступ прокурора в цивільний процес для дачі висновку в справі, хоча безпосередньо ст. 56 ЦПК України такої форми участі прокурора в цивільному процесі взагалі не передбачає» [22, с. 272].

Така позиція видається дискусійною, оскільки не є визначеною суть висновку прокурора в такій категорії справ, а саме яких питань стосуватиметься відповідний висновок, на противагу поданню органами опіки та піклування висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини у справах про усиновлення (ч. 2, 3 ст. 312 ЦПК України), що обумовлено їх компетенцією та повноваженнями.

Водночас, з огляду на особливий характер такої категорії справ, що пов’язані з примусовим характером надання психіатричної допомоги особам, участь прокурора обґрунтована, адже обумовлена такою метою, як моніторинг дотримання прав і законних інтересів особи під час судового розгляду. Участь прокурора як учасника справи передбачає надання правової оцінки обставинам справи, висловлення позиції у справі, що підтверджує аналіз актів судової практики. Зокрема, у постанові Одеського апеляційного суду у справі № 522/16903/23 від 13 червня 2024 року прокурор надає оцінку обставинам справи та висловлює свою позицію щодо таких обставин [100]. Це узгоджено із нормами ст. 42, 43 ЦПК України, що визначають право учасників справи, до яких належать органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, зокрема: «подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб» [212].

І хоча «висловлення позиції» або надання оцінки обставинам справи прокурором у справі не належить до засобів доказування відповідно до ст. 76 ЦПК України, наведення доводів, міркувань прокурора мають бути враховані судом.

Участь НАЗК у цивільному процесі, як і у випадку участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокурора, визначена законодавцем у трьох процесуальних формах: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовною заявою (заявою); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, в тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи (ч. 7 ст. 56 ЦПК України) [212].

Участь НАЗК у визначених формах у цивільному процесі регламентована нормами ч. 7 ст. 56 ЦПК України, ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції».

Відповідно до ч. 7 ст. 56 ЦПК України із метою захисту прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції», НАЗК за зверненням викривача може звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), а також *на будь-якій стадії розгляду* вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, зокрема у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача» [212].

Слід акцентувати на положеннях ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до яких НАЗК «в разі звернення викривача: 1) здійснює представництво в суді інтересів викривача у випадках, якщо викривач неспроможний самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси викривача, не здійснюють або неналежним чином здійснюють його захист; 2) має право бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди викривача, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим; 3) має право звертатися до суду з позовом (заявою) про захист прав і свобод викривачів, брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями); 4) має право вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) викривачів, *на будь-якій стадії* їх судового розгляду; 5) має право ініціювати незалежно від участі Національного агентства у судовому провадженні перегляд судових рішень у порядку, встановленому законом» [133].

Необхідно зауважити, що як і для Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, так і для НАЗК законодавець передбачив право вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, на будь-якій стадії розгляду. Принагідно зазначимо, що це дає підстави для висновку про необхідність внести зміни до ч. 7 ст. 56 ЦПК України щодо права НАЗК вступати у справу,

провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів до початку розгляду справи по суті.

Тож пропонуємо внести зміни до ч. 7 ст. 56 ЦПК України, а саме доповнити словосполученням «до початку розгляду справи по суті» після слів «вступити у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів».

Формами участі в цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за їх позовною заявою (заявою); 2) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень – для органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Це випливає з аналізу положень ч. 1 ст. 56 ЦПК України, відповідно до яких участь у цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб реалізується у формі звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів, участі у цих справах.

На переконання О. О. Грабовської, «у цивільній процесуальній теорії у висновках про форми участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, звернення до суду з позовом чи заявою виділяється насамперед і ставиться на головне місце» [29, с. 30].

Участь у цивільному процесі інших суб’єктів цивільних процесуальних відносин, а саме: фізичних та юридичних осіб, тобто профспілок, підприємств, установ та організацій, – можлива лише в одній формі: у випадках, встановлених законом, вони можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів і брати участь у цих справах [207, с. 149].

У площині дослідження форм участі в цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб необхідно акцентувати на Огляді основних правових висновків Об’єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду за 2022 рік, відповідно до якого: «Тлумачення і системний аналіз положень статті 56 ЦПК України, яка має назву

«Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», містить різні правові конструкції, умови і підстави для застосування, форми участі у процесі залежно від кола суб'єктів, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Так, у частинах другій і третій статті 56 ЦПК України йдеться як про правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та прокурора, так і про форми їх участі у цивільному процесі. Зокрема, зазначені суб'єкти мають право не лише звертатися до суду із заявою (позовом) та брати участь у розгляді справи, а також і здійснювати таке право на будь-якій стадії цивільного процесу. Тобто лише для таких суб'єктів положеннями ЦПК України передбачено дві форми участі у процесі: пред'явлення позову та участь у справі; оскарження судових рішень незалежно від того, хто пред'явив позов. На відміну від цієї правової конструкції, у частині першій статті 56 ЦПК України, суб'єктами за якою є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, цією нормою права їм, у тому числі фізичним особам, надано право лише однієї форми участі у процесі – це пред'явлення позову на захист прав, свобод та інтересів інших осіб й участь у цій справі. Іншої форми участі у цивільному процесі, а саме оскарження судових рішень у разі пред'явлення позову іншою особою, для цих суб'єктів законодавець не передбачив» [79, с. 43–44].

Дискусійним у доктрині лишається питання участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цивільному судочинстві у формі звернення до суду із апеляційною, касаційною скаргами, заявами про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами. Слушно зазначають О. І. Угриновська, А. З. Паньків, що «поняття «заяви» слід розуміти у широкому сенсі – ті процесуальні документі, які дозволяють органу ініціювати початок судового процесу, незалежно від виду провадження [192, с. 78]. Іншими словами, до категорії «заяв» у цій нормі варто відносити: 1) позовну заяву (позовне провадження); 2) заяву про видачу судового наказу (наказне провадження); 3) заяву (окреме провадження).

На думку О. О. Грабовської, подання апеляційної чи касаційної скарги частково виходить за межі категорії «звернення органу із заявами», про що йдеться у частині 1 статті 56 ЦПК України, оскільки засобом оскарження судових рішень у цивільному

судочинстві є апеляційна скарга. Водночас право подання апеляційної чи касаційної скарги, заяв про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами відповідає змісту норми, закріпленої у ч. 2 ст. 4 ЦПК України, відповідно до якої у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах [29, с. 34].

Аналіз актів судової практики дає підстави стверджувати, що органи державної влади в інтересах держави активно звертаються до суду, зокрема з апеляційними та касаційними скаргами. Прикладом цього є постанова Верховного Суду від 29 вересня 2023 року у справі № 573/1/23 за касаційною скаргою Державної екологічної інспекції в Сумській області за позовом інспекції до ОСОБА_1, ОСОБА_2, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору на стороні позивача, – Миколаївська селищна рада Сумського району Сумської області, про стягнення збитків, завданих унаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства України [95].

Відповідно до ст. 42 ЦПК України органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, належать до учасників справи, а згідно із положеннями п. 5 ч. 1 ст. 43 ЦПК України учасники справи мають право оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках [212]. Відповідно до ч. 1 ст. 352 ЦПК України «учасники справи… мають право оскаржити в апеляційному порядку рішення суду першої інстанції повністю або частково» [212], а також приєднатися до апеляційної скарги поданої особою, на стороні якої вони виступали (ч. 1 ст. 363 ЦПК України) [212].

Учасники справи наділені також правом касаційного оскарження судових рішень (ч. 1 ст. 389 ЦПК України), правом приєднатися до касаційної скарги, поданої особою, на стороні якої вони виступали (ч. 1 ст. 397 ЦПК України), а також правом звернутися до суду із заявами про перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами (ст. 423, 424 ЦПК України).

Водночас відповідно до ч. 1 ст. 56 ЦПК України органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи не наділені правом вступати у справи, провадження в яких відкрито за заявою іншої особи, а тому позбавлені права

оскаржити судові рішення в таких справах, звернутися із заявами про перегляд справ за нововиявленими чи виключними обставинами, оскільки не мають статусу учасника справи. Відповідно до постанови Верховного Суду у справі № 318/623/19 від 7 листопада 2022 року «у частині першій статті 56 ЦПК України, суб'єктами за якою є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, цією нормою права їм, у тому числі фізичним особам, надано право лише однієї форми участі у процесі: це пред'явлення позову на захист прав, свобод та інтересів інших осіб й участь у цій справі. Іншої форми участі у цивільному процесі, а саме оскарження судових рішень у разі пред'явлення позову іншою особою, для цих суб'єктів законодавець не передбачив» [97].

Зазначене свідчить про існування обмеження процесуальних прав органів державної влади, місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб, як органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, враховуючи норми ст. 42, ч. 1 ст. 352, ч. 1 ст. 389, ч. 1 ст. 397 ЦПК України.

З огляду на це, доцільно внести зміни до ч. 1 ст. 56 ЦПК України, доповнивши положенням у такій редакції: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи в інтересах інших осіб, державних та суспільних інтересах можуть на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами».

Згідно з положеннями ч. 6 ст. 56 ЦПК України органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом або брати участь у справі за власною ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень [212].

Окремі проблемні питання такої форми участі в цивільному процесі, як подання висновку у справі органами державної влади та органами місцевого самоврядування, буде розглянуто в наступних підрозділах.

2.3. Цивільні процесуальні права та обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Процесуальні права та обов'язки є регуляторами поведінки учасників процесу, оскільки саме вони визначають межі дозволеної та необхідної поведінки і реалізація яких здійснюється в межах цивільних процесуальних правовідносин [182, с. 20].

С. С. Бичкова стверджує, що суб'єктивні цивільні процесуальні права та юридичні цивільні процесуальні обов'язки «доцільно класифікувати на: загальні – ті, якими наділені всі особи, які беруть участь у справах позовного провадження, та спеціальні – ті, якими кожна з осіб, яка бере участь у справах позовного провадження, наділена окремо, індивідуально» [11, с. 75]

На думку Л. В. Діденко, особливості цивільних процесуальних прав і обов'язків суб'єктів, які є учасниками справи, та суб'єктів, які є іншими учасниками судового процесу, полягають у тому, що: 1) права та обов'язки варто поділити на загальні та спеціальні; 2) загальні права та обов'язки учасників цивільних процесуальних правовідносин притаманні всім без винятку суб'єктам, які є учасниками справи, і суб'єктів, які є іншими учасниками судового процесу; 3) спеціальні права та обов'язки учасників цивільних процесуальних правовідносин залежать від процесуального статусу суб'єкта в процесі [40, с. 59].

На підставі аналізу положень §1 «Учасники справи» глави 4 ЦПК України «Учасники судового процесу» можна дійти висновку, що визначені у ст. 43 ЦПК України права й обов'язки належать усім учасникам справи, зокрема, органам та особам, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Поряд із загальними цивільними процесуальними правами й обов'язками можна виокремити процесуальні права та обов'язки органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що закріплені у ст. 49, 56, 57 ЦПК України, і можуть бути віднесені до спеціальних цивільних процесуальних прав, тобто є властивими виключно відповідним органам та особам, з огляду на їх особливий процесуальний статус.

Г. В. Чурпіта аргументує, що форма участі в цивільному процесі орагнів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, визначає їхній спеціальний цивільний процесуальний статус. Зокрема, якщо відповідні суб'єкти звертаються до суду в інтересах інших осіб, вони наділяються процесуальними правами й обов'язками особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду (ч. 1 ст. 57 ЦПК України); у разі надання висновку в справі на виконання своїх повноважень – мають право висловити власну думку щодо вирішення справи по суті (ч. 6 ст. 57 ЦПК України) [216, с. 713].

Зазначене засвідчують положення ч. 1 ст. 57 ЦПК України, відповідно до яких органи й особи, коло яких визначено в ст. 56 ЦПК України та які звернулися до суду в інтересах інших осіб, наділені процесуальними правами й обов'язками особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду.

Відповідно до ст. 43 ЦПК України до загальних цивільних процесуальних прав органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, зокрема, належать такі: 1) право ознайомлюватися із матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; 2) подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 3) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 4) ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; 5) оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; 6) користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами [212].

Окреслені загальні цивільні процесуальні права дублюються і в спеціальних законах, зокрема, в ч. 6 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» закріплено право прокурора брати участь у розгляді справи, з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки

з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться в матеріалах справи чи виконавчого провадження, ініціювати перегляд судових рішень, зокрема в справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи [132]. У ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» закріплено право Уповноваженого на ознайомлення з документами та отримання їх копій, що стосуються справ, які знаходяться в судах, ініціювати перегляд судових рішень незалежно від його участі в судовому провадженні. У ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» містяться положення про те, що Національне агентство в разі звернення викривача: має право бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, зокрема на закритих судових засіданнях, за умови згоди викривача, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим; має право ініціювати незалежно від участі Національного агентства в судовому провадженні перегляд судових рішень у порядку, встановленому законом [118].

Серед загальних цивільних процесуальних прав органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як учасників справи, цікавим для дослідження, на нашу думку, є право подавати докази (п. 2 ч. 1 ст. 43 ЦПК України). На відміну від інших учасників справи, окремі суб'єкти, визначені в ст. 56 ЦПК України, мають певні переваги в процесі доказування та подання доказів, що ставить під сумнів забезпечення балансу під час реалізації принципу змагальності й рівності сторін.

Омбудсман, зазначає К. Б. Дрогозюк, є повноправним суб'єктом доказування, проте слід також зазначити, що безумовною відмінністю є те, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, крім загальних прав та обов'язків осіб, що беруть участь у справі, та спеціальних прав та обов'язків, передбачених для органів та осіб, які звернулися до суду в інтересах інших осіб, або державних чи суспільних інтересах, має ще й інші права та обов'язки, що більше конкретизовані в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [43, с. 28].

Згідно із ст. 13 цього Закону Уповноважений має право невідкладного прийому, зокрема, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян,

підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами [137]. Крім того, Уповноважений наділений правом безперешкодно відвідувати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, бути присутнім на їх засіданнях, а також підприємства, установи, організації незалежно від форми власності. Також без попереднього повідомлення він має право безперешкодно відвідувати, зокрема, ізолятори тимчасового тримання, кімнати тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кримінально-виконавчі установи, слідчі ізолятори, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи, професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, військові частини, гауптвахти, відділи, відділення, органи Національної поліції, психіатричні заклади, дитячі будинки, притулки для дітей, дитячі будинки-інтернати, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пансіонати для ветеранів війни і праці тощо. Уповноважений має право при цьому отримувати інформацію про поводження з особами, які перебувають у зазначених місцях, опитувати таких осіб [137].

Здійснення прокурором захисту інтересів громадянина і держави в суді в аспекті переваги над стороною в процесі доказування в цивільному процесі було питанням дослідження науковців і висвітлено в судовій практиці. Зокрема, у справі «Станкевич проти Польщі» (рішення від 6 квітня 2006 року у справі Stankiewicz v. Poland, заява № 46917/99, п. 68–69) Суд встановив, що співробітники органів прокуратури мають спеціальні знання в галузі права, а також доступ до фінансових ресурсів (зокрема щодо сплати судового збору органи прокуратури отримали користь *ab initio*), і такі дві переваги, безумовно, є недоступними для більшості приватних осіб; схожий привілей може бути виправданий охороною правопорядку, але його «використання неприпустиме, якщо це призводить до нерівноправного становища сторони в цивільному судочинстві стосовно прокурора» [80]. У справі «Мартіні проти Франції» (заява № 58675/00, §53, ECHR 2006) ЄСПЛ зауважив, що лише участь («активну» чи «пасивну») прокурора або іншої особи рівнозначної посади можна

розглядати як порушення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У висновку № 3 (2008) «Про роль прокуратури за межами сфери кримінального права» Консультативної Ради європейських прокурорів (КРЄП) серед принципів діяльності прокурорських служб Держав-учасниць поза межами сфери кримінального судочинства, зокрема, можна виокремити дотримання принципу рівності сторін: «діючи за межами сфери кримінального права, прокурори мають користуватися тими самими правами й обов'язками, що й будь-яка інша сторона, і не повинні мати привілейоване становище в ході судових проваджень (рівність сторін)»; «має бути гарантоване право осіб або інститутів, задіяних або зацікавлених у цивільних справах, оскаржувати дії або бездіяльність прокурорів» [80].

Оскільки прокурор, висловлюючи думку з процесуального питання, займає одну зі сторін спору, його участь може створювати для сторони відчуття нерівності (рішення у справі Kress v. France, application № 39594/98, 07.06.2001, § 81; рішення у справі F.W. v. France, application № 61517/00, 31.03.2005, § 27) [80].

Як слушно зазначає О. О. Грабовська, «різний характер інтересу, приватний чи публічний, зумовлює специфіку прав та обов'язків у сфері доказування та юридичні наслідки їх реалізації» [30, с. 24].

Відповідно до ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор повинен обґрунтувати наявність підстав для представництва. Із цією метою закон наділяє його правом у випадку представництва інтересів держави, якщо суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, не здійснює або неналежним чином виконує їх, отримувати від цього суб'єкта владних повноважень інформацію, витребовувати необхідні матеріали та їх копії. У випадку відсутності відповідного суб'єкта владних повноважень, до компетенції якого віднесено захист інтересів держави, або в разі здійснення захисту інтересів громадянина або держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави прокурор із метою визначення підстав для представництва має право: витребовувати, ознайомлюватися та отримувати копії документів та матеріалів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових

частин, державних та комунальних підприємств, установ та організацій, органів Пенсійного фонду та органів загальнообов'язкового соціального страхування, що знаходяться у цих суб'єктів, у порядку, визначеному законом [132]. Крім того, з метою встановлення та підтвердження підстав для здійснення захисту інтересів держави й громадянина в суді прокурор має право отримувати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних і комунальних підприємств, установ і організацій, органів Пенсійного фонду України та фондів загальнообов'язкового соціального страхування усні або письмові пояснення. Отримання пояснень від інших осіб можливе виключно за їхньою згодою [132].

Відповідно до ч. 8 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор у порядку, визначеному законом, має прямий доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, з метою виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості. Крім цього, для визначення вартості активів з ознаками необґрунтованості прокурор у межах своєї компетенції може залучати на добровільній основі, у тому числі на договірних засадах, кваліфікованих спеціалістів та експертів, у тому числі іноземців, з будь-яких установ, організацій, контрольних і фінансових органів [132]. Такі переваги у зборі доказів, якими наділяє закон прокурора САП необхідні для реалізації функцій, передбачених Конституцією України, зокрема щодо представництва інтересів держави в суді у виняткових випадках і порядку, що визначені законом [60], як це передбачено в ст. 131-1 Конституції України.

НАЗК, що здійснює захист прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції», у цивільному процесі також наділене широким колом прав, що сприяють досягненню мети, яка покладена на органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. У ч. 1 ст. 12 цього Закону зазначено, що НАЗК має такі права: одержувати за письмовими запитами від державних органів та органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та їх посадових осіб, громадян та їх об'єднань

інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, мати безперешкодний автоматизований доступ до інформаційно-телекомунікаційних систем, реєстрів, банків даних, у тому числі тих, що містять інформацію з обмеженим доступом, тощо [118].

На нашу думку, з огляду на те, що органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, здійснюють захист у судовому порядку інтересів не лише особи, але і державних чи суспільних інтересів, вони цілком виправдано наділені широким колом прав і повноважень, враховуючи специфічний об'єкт захисту, якими є не лише приватно-правові інтереси, але і публічно-правові. Крім того, метою участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі є захист вразливих категорій населення, державних і суспільних інтересів. Роль суду полягає у тому, щоб забезпечити дотримання всіма учасниками справи принципу змагальності та пропорційності, а також прийняття законного та обґрунтованого рішення у справі.

Участь прокурора в цивільному процесі, слушно зазначає І. П. Тимошевська, у певних випадках, як-от захист інтересів держави, незахищених категорій громадян, або в тих випадках, коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси значної кількості громадян, є виправданою за умови дотримання принципу рівності, змагальності сторін, пропорційності які своєю чергою забезпечуються детальною, чіткою регламентацією поведінки прокурора, а саме встановленням вичерпного переліку підстав і розширеного переліку умов участі, що забезпечувало б виконання вимоги щодо виключності повноважень, субсидіарності ролі прокурора, закріплення за прокурором рівних прав та однакових з іншою стороною обов'язків, що відповідають процесуальному статусу з метою недопущення встановлення привілейованого статусу прокурора у цивільному процесі [185, с. 8].

Законодавство встановлює обов'язок учасників справи подавати докази, здебільшого, разом із заявами по суті справи – позовною заявою, відзивом, письмовими поясненнями третьої особи. У ч. 2 ст. 83 ЦПК України закріплено, що позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви [212]. Суд не приймає до

розгляду докази, які не подані у встановлений законом або судом строк, окрім випадку обґрунтування особою, яка їх подає, неможливості подання доказів у зазначений строк з причин, які від неї не залежали (ч. 8 ст. 83 ЦПК України). Відповідно до ч. 3 ст. 367 ЦПК України суд апеляційної інстанції лише у виняткових випадках приймає докази, які не були подані до суду першої інстанції, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання з причин, які об'єктивно не залежали від нього.

Водночас ч. 2 ст. 56, ч. 7 ст. 56 ЦПК України передбачають можливість вступу у справу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК на будь-якій стадії розгляду, на противагу закріпленому у ч. 3 ст. 56 ЦПК України праву прокурора за власною ініціативою вступити у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті. Вбачається, що в разі вступу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК на стадії розгляду справи по суті унеможливлює подання нових доказів у справі, які є у відповідного учасника. Встановлення судом на підставі ч. 5 ст. 83 ЦПК України додаткового строку для подання доказів у справі на стадії розгляду справи по суті нівелюватиме встановлені законом вимоги щодо розумності строків розгляду справи судом і свідчитиме про порушення принципів змагальності, рівності сторін, а також концентрації судового процесу, що «є елементом принципу процесуальної економії» [15, с. 81]. Слушно зауважують І. А. Боровська, О. В. Веренкіотова, що «безпосередня інтеграція принципу концентрації простежується у нормативному закріпленні правил подання доказів учасниками справи (ст. 83 ЦПК України) та темпоральному обмеженні їх прийняття судом» [15, с. 82].

Тому доцільно внести зміни до ч. 2, 7 ст. 56 ЦПК України щодо можливості відповідних учасників вступити в справу до початку розгляду справи по суті в редакції норм, що запропонована в підрозділі 2.2.

Згідно з ч. 2 ст. 49 ЦПК України позивач вправі відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), відповідач має право визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу; позивач вправі збільшити або зменшити розмір позовних вимог до закінчення підготовчого засідання або до

початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження; відповідач має право подати зустрічний позов у строки, встановлені цим Кодексом [212].

Відповідно до ч. 1 ст. 57 ЦПК України органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду. У разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (крім прокурора), особа, у чиїх інтересах подано позов, набуває статусу позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК України) [212].

Водночас чинним цивільним процесуальним законодавством України передбачений інший порядок звернення із позовною заявою прокурора в інтересах держави, зміст якого відображено в абз. 2 ч. 5 ст. 56 ЦПК України. У випадку відкриття провадження за позовною заявою прокурора, поданою в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі прокурор набуває статусу позивача [212].

Слід зауважити, що серед органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, лише прокурор, який звертається до суду в інтересах держави в разі наявності окреслених вище умов, може набувати цивільний процесуальний статус позивача.

У науці цивільного процесуального права немає єдності думок щодо доцільності закріплення в законодавстві положення про набуття прокурором цивільного процесуального статусу позивача. На думку деяких авторів, зокрема у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, «у ч. 5 ст. 56 ЦПК України передбачено набуття прокурором статусу саме процесуального позивача» [23, с. 137], водночас «матеріальним позивачем у справах про ВНА (визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави – *від*

автора) є держава, представництво якої здійснює прокурор згідно з п. 3 ч. 5 ст. 8, абзацом 4 ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [23, с. 139].

У цьому аспекті доцільно навести позицію М. Й. Штефана, який зазначав, що прокурор – не сторона в процесуальному розумінні, оскільки нашому праву невідомий поділ суб'єкта процесуальних правовідносин на дві частини – матеріальну і процесуальну. Така назва не розкриває правової природи участі прокурора у цивільному процесі [219, с. 138].

Аргументовано доводять В. В. Комаров [57, с. 103–104], К. А. Гузе [33, с. 104], Г. О. Світлична [158, с. 71–72], що прокурор не є учасником спірних матеріально-правових відносин, що виникають між сторонами й становлять предмет судового розгляду, прокурора не можна ототожнювати зі стороною в процесі. У цьому аспекті Г. О. Світлична обстоює позицію про те, що «прокурор представляє інтереси держави і діє від її імені. Отже, він не є суб'єктом спору про право, не має матеріально-правової заінтересованості у справі, на нього не поширюються матеріально-правові наслідки судового рішення у справі… У зв'язку з цим можна стверджувати, що в контексті зазначених доктринальних положень немає підстав для набуття прокурором процесуального статусу позивача (сторони) у справі. Позивачем у такому разі є саме держава… Діючи як офіційний представник держави, прокурор набуває, відповідно, обсягу процесуальних прав та обов'язків сторони у справі, не набуваючи процесуального становища (статусу) позивача» [158, с. 72].

Аналогічну позицію висловлює Верховний Суд, зокрема в п. 27 постанови Великої Палати Верховного Суду від 26 вересня 2019 року у справі № 587/430/16-ц за позовом заступника керівника Сумської місцевої прокуратури Сумської області до Головного управління Держгеокадастру у Сумській області, ОСОБА_1 про визнання незаконними та скасування наказів, визнання недійсним договору оренди і повернення земельної ділянки зазначено, що «під час розгляду справи в суді фактичною стороною у спорі є держава» [89].

Слушною є наукова думка Г. О. Світличної, оскільки прокурор у процесуальному розумінні не набуває статусу представника. Його статус у цивільному процесі визначений законодавцем як орган, якому законом надано право

звертатися до суду в інтересах інших осіб, відповідно до положень ст. 56 ЦПК України.

За позицією законодавця, прокурор, який діє в інтересах держави, у разі відсутності органу або відсутності в нього повноважень щодо звернення до суду, набуває статусу позивача [212] (ч. 5 ст. 56 ЦПК України). Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 57 ЦПК України органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду [212]. У цьому контексті дискусійним лишається питання набуття в цьому разі прокурором як позивачем у справі права укладати мирову угоду в цивільному процесі. Вбачається, що статус позивача (сторони) у прокурора передбачає виникнення права примиритися відповідно до ч. 7 ст. 49 ЦПК України шляхом укладення мирової угоди, проте Велика Палата Верховного Суду в постанові від 5 жовтня 2022 року у справі № 923/199/21 доходить висновку, що прокурор, який звертається в інтересах держави, набуває статусу сторони у справі – позивача лише у випадках, передбачених відповідним процесуальним законом, однак у разі відкриття провадження у справі за поданим ним позовом, він має ті ж права та обов'язки, що їх має позивач, за винятком права укладати мирову угоду. Отже, попри набуття прокурором статусу позивача у справі, він позбавлений диспозитивного права сторони у справі примиритися шляхом укладення мирової угоди.

Спеціальні цивільні процесуальні права, визначені в ст. 49 ЦПК України, зокрема, щодо права позивача відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог), визнати позов (всі або частину позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу, збільшити або зменшити розмір позовних вимог, права відповідача подати зустрічний позов, слід розглядати у співвідношенні з нормами, закріпленими у ст. 57 ЦПК України.

Органи та особи, коло яких визначено у ст. 56 ЦПК України, можуть відмовитися від поданої ними заяви або змінити позовні вимоги, але така відмова або зміна позовних вимог не позбавляє особу, в інтересах якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги в первісному обсязі [212].

Водночас відповідно до ч. 3 ст. 57 ЦПК України, якщо особа, яка має цивільну процесуальну правоздатність і в інтересах якої подана заява, не підтримує заявлених позовних вимог, суд залишає заяву без розгляду [212].

Вбачається, що в таких цивільних процесуальних правовідносинах за участю суб'єктів, коло яких визначено в ст. 56 ЦПК України, реалізовано принцип диспозитивності, що передбачає можливість учасника справи розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих, які не мають процесуальної дієздатності [212] (ч. 3 ст. 13 ЦПК України). Водночас слушною є думка щодо необхідності узгодження «розпорядчих дій» прокурором із особою, захист якої в суді він здійснює у випадках, визначених законом, що схвалюють І. П. Тимошевська [186, с. 96–97], Т. О. Дунас [46, с. 87–88]. Така письмова згода особи повинна бути додана до матеріалів справи як підтвердження відсутності обмеження диспозитивних прав сторони спору.

Положення ч. 2 ст. 57 ЦПК України закріплюють право особи, на захист прав, свобод та інтересів якої подано заяву, вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги в первісному вигляді у випадку, якщо йдеться про відмову від поданої заяви або зміну позовних вимог органом та особою, визначених у ст. 56 ЦПК України.

Також слід ураховувати, що в положеннях ч. 3 ст. 49 ЦПК України передбачено, що змінити предмет або підстави позову можливо до закінчення підготовчого засідання або до початку першого судового засідання, якщо справу розглядають у спрощеному порядку [212]. Водночас, згідно з ч. 2 та 7 ст. 56 ЦПК України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК наділені правом вступати у справу на будь-якій стадії розгляду, що відповідно до положень ст. 49 ЦПК України позбавляє зазначені органи права подати письмову заяву про зміну предмета або підстав позову в разі вступу в справу після закриття підготовчого провадження у справі.

Якщо особа, яка має цивільну процесуальну дієздатність та в інтересах якої подана заява, не підтримує заявлених позовних вимог, суд залишає заяву без розгляду (ч. 3 ст. 57 ЦПК України). Постановлення судом ухвали про залишення позовної заяви

без розгляду не позбавляє особу права звернутися до суду повторно, що випливає зі змісту ст. 257 ЦПК України.

Відповідно до ч. 4 ст. 57 ЦПК України відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах, від поданого прокурором в інтересах держави позову (заяви), подання ним заяви про залишення позову без розгляду не позбавляє прокурора права підтримувати позов (заяву) і вимагати розгляду справи по суті [212].

Позивач (орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах), зазначає К. А. Гузе, не повинен мати повної автономії при вчиненні в суді розпорядницьких дій, що властиво, наприклад, фізичним особам, в інтересах яких прокурор реалізує функцію представництва. Такою позицією керується, очевидно, законодавець, закріплюючи в процесуальних кодексах своєрідний правовий механізм, який наділяє прокурора правом оспорювати деякі розпорядницькі дії органу державної влади, що спрямовані на закінчення процесу [33, с. 118].

Як уже зазначалося, згідно із положеннями ч. 1, 6 ст. 56 ЦПК України органи державної влади та органи місцевого самоврядування беруть участь у цивільному процесі в таких формах: 1) звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та беруть участь у цих справах [212]; 2) можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за власною ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень [212]. До спеціальних цивільних процесуальних прав таких органів можна віднести закріплене в ч. 6 ст. 57 ЦПК України «право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті» [212].

У ч. 6 ст. 57 ЦПК України передбачено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які беруть участь у справі для подання висновку, мають процесуальні права та обов’язки, встановлені ст. 43 цього Кодексу, а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті [212].

Слід зауважити, що відповідно до норми ч. 6 ст. 46 ЦПК України у редакції від 18 березня 2004 року, що втратила чинність, таким правом також наділялися органи

державної влади та органи місцевого самоврядування: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які беруть участь у справі для подання висновку, мають процесуальні права й обов'язки, встановлені статтею 27 цього Кодексу, а також мають *право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті*» [212].

Водночас положеннями ч. 6 ст. 56 ЦПК України в чинній редакції, на відміну від ЦПК України в редакції від 18 березня 2004 року, законодавець передбачив порядок вступу в справу органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновку в таких формах: 1) можуть бути залучені судом; 2) можуть брати участь у справі за власною ініціативою.

Щодо права органів державної влади та органів місцевого самоврядування подавати висновок у справі на виконання своїх повноважень С. С. Бичкова зазначає: «Оціночна частина висновку – найважливіша, оскільки є засобом отримання судом компетентної оцінки правового значення обставин справи з боку органу, наділеного владними повноваження у відповідній сфері» [11, с. 306].

Таку позицію підтверджує судова практика. Відповідно до постанови Верховного Суду від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19: «Висновок владних органів містить дві складові: 1) відомості про факти, на основі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що мають значення для правильного розгляду та вирішення справи; 2) рекомендацію конкретного органу про те, як необхідно з точки зору державного інтересу (захист прав та інтересів дітей) вирішити справу, тобто висновок про факти та право» [98].

Водночас постає запитання щодо обґрунтованості та законності рішення суду без отримання і аналізу висновку органу опіки та піклування та без висловлення своєї думки уповноваженим представником органу опіки та піклування. До прикладу, у справі № 725/10006/23 за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, – Орган опіки та піклування виконавчого комітету Чернівецької міської ради про позбавлення батьківських прав Першотравневий районний суд м. Чернівці 25 січня 2024 року прийняв рішення в справі про задоволення позовних вимог, попри відсутність висновку та нез'явлення представника органу опіки та піклування для розгляду справи [148].

Верховний Суд у цьому аспекті надав роз'яснення в постанові від 11 грудня 2023 року у справі № 523/19706/19: «Такі висновки, безумовно, мають велике значення для ухвалення судом законного, обґрунтованого та справедливого рішення. Адже висновок органів державної влади та місцевого самоврядування формується із урахуванням досвіду у певній сфері, в межах компетенції відповідного органу та на основі його повноважень. Однак не вчинення таких захисних дій з боку владного органу у вигляді неподання висновку не може слугувати підставою для відмови або для зволікання у захисті з боку суду. Адже здійснення правосуддя, захист прав та інтересів дітей не може ставитися у залежність від можливості здійснення владними органами своїх повноважень. Тому у випадку ненадання висновку органом опіки та піклування, залученим до участі у справі, суд може надати додатковий строк відповідному органу, відклавши розгляд справи. Однак відмовити у винесенні рішення у справі чи зупинити провадження у справі через відсутність такого висновку суд не може» [98].

У ч. 2 ст. 160 ЦПК України закріплено право органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, подавати до суду заяву про видачу судового наказу, а також право подати заяву про скасування судового наказу (ч. 1 ст. 170 ЦПК України) [212].

До загальних процесуальних обов'язків органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, які визначено в ст. 43 ЦПК України, належать такі: виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу; сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи; з'являтися в судове засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою; подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази; надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасникам справи в судовому засіданні; виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки; виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом [212].

До загальних процесуальних обов'язків можна віднести обов'язок, визначений у ч. 6 ст. 43 ЦПК України, щодо необхідності подавати процесуальні документи в

електронній формі із використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи у визначеному законодавством порядку. Згідно з ч. 7 ст. 43 ЦПК України учасник справи зобов'язаний надати докази надсилання матеріалів іншим учасникам справи у разі подання до суду в електронній формі заяв по суті справи, зустрічного позову, заяви про збільшення або зменшення позовних вимог, заяви про зміну предмета або підстави позову, заяви про залучення третьої особи, апеляційної, касаційної скарги та документів, що до них додаються [212].

ЦПК України передбачає застосування заходів процесуального примусу до учасника справи, який не виконує передбачені законодавством обов'язки. До заходів процесуального примусу законодавець відносить попередження, видалення із залу судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід, штраф (ч. 1 ст. 144 ЦПК України). Крім того, суд має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, якщо визнає їх подання зловживанням процесуальними правами відповідно до змісту цього поняття, встановленого в ч. 2 ст. 44 ЦПК України [212].

До спеціальних процесуальних обов'язків суб'єктів, визначених у ст. 56 ЦПК України, належить обов'язок прокурора, який звертається до суду в інтересах держави, обґрунтувати, у чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, підстави для звернення до суду, орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах.

Процесуальними наслідками порушення такого обов'язку може бути постановлення судом ухвали про залишення заяви без руху або повернення заяви згідно зі ст. 185 ЦПК України.

Крім того, у ч. 2 ст. 56 ЦПК України закріплено спеціальний процесуальний обов'язок Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обґрунтувати суду неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів. Невиконання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини вимог щодо надання зазначеного обґрунтування має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 цього Кодексу [212].

Водночас для органів державної влади та органів місцевого самоврядування згідно із положеннями ч. 1 ст. 56 ЦПК України закріплено спеціальний процесуальний обов'язок «надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб» [212].

До спеціального процесуального обов'язку С. С. Бичкова також відносить обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування подати суду висновок на виконання своїх повноважень [11, с. 305], що підтверджують положення ч. 6 ст. 56 ЦПК України, відповідно до яких участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне. До прикладу, ухвалою Гребінківського районного суду Полтавської області від 13 січня 2025 року у справі № 528/1134/24 про позбавлення батьківських прав суд зобов'язав орган опіки та піклування в особі Виконавчого комітету Драбівської селищної ради Золотоніського району Черкаської області надати до суду висновок про доцільність або недоцільність позбавлення батьківських прав ОСОБА_2 , ІНФОРМАЦІЯ_1 щодо неповнолітніх дітей – ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_2, ОСОБА_4, ІНФОРМАЦІЯ_3 [197].

Висновки до розділу 2

Дослідження загальної характеристики органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України надало можливість дійти таких висновків:

1. Цивільну процесуальну правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна розглядати як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що передбачає можливість звернення таких органів та осіб до суду з позовом (заявою) в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах на підставах та в процесуальній формі, визначених законом, набуття ними відповідного цивільного процесуального статусу, що охоплює загальні та спеціальні процесуальні права та обов'язки, а також у випадках, встановлених цивільним процесуальним законодавством України, його

зміни на статус позивача та складається з двох елементів – цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності, остання з яких включає цивільну процесуальну відповідальність.

2. Складовою цивільної процесуальної дієздатності є цивільна процесуальна відповідальність, що передбачає застосування заходів процесуального примусу у разі недобросовісного виконання покладених на учасника справи процесуальних обов'язків (ст. 143–148 ЦПК України), а також ужиття інших заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 3, 4 ст. 44 ЦПК України).

3. Особливість цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин полягає в наявності службового, професійного інтересу вказаних органів та осіб у реалізації визначених законом повноважень та інтересу особливого виду – у фізичних осіб та в окремих випадках юридичних осіб, що зумовлено їх особливим правовим статусом.

4. Цивільна процесуальна правоздатність – це здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (ст. 46 ЦПК України). Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі наділені спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю, що обумовлено їх особливим правовим статусом як учасників справи.

5. Виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язано з: 1) призначенням на посаду (прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини); 2) створенням відповідних органів, набуттям ними визначених законом повноважень, їх державною реєстрацією (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи); набуттям відповідного статусу (фізичні особи); а також із зверненням до суду із позовною заявою (заявою) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у випадках, визначених законом.

6. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені спеціальною цивільною процесуальною дієздатністю, видами якої є безпосередня цивільна процесуальна дієздатність та опосередкована цивільна процесуальна дієздатність. Цивільну процесуальну дієздатність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна класифікувати за характером здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків на безпосередню – у разі участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); 2) шляхом самопредставництва юридичної особи (НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи) та опосередковану – у разі участі у судовому процесі відповідних органів та осіб через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи).

7. Факультативний вид участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, характеризується «тріадою» передумов до яких належать: 1) норми матеріального права; 2) норми цивільного процесуального права; 3) ініціатива відповідних суб'єктів або ініціатива суду у випадках, встановлених законом.

8. У контексті дослідження обов'язкового виду участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, необхідно акцентувати на обов'язковій участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). За юридичною природою висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування належить до письмових доказів (ст. 95 ЦПК України), його не можуть надавати в усній формі.

9. Процесуальною формою участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є сукупність передбачених законом

процесуальних дій відповідних учасників справи, які обумовлені особливостями виду цивільного судочинства (позовного, наказного, окремого провадження), в порядку якого розглядаються справи за їх участю, загальних і спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків таких органів та осіб, що спрямовані на досягнення мети такої участі – ефективного захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

10. Процесуальна форма участі кожного окремого суб'єкта, що входить до складу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, визначається передбаченими законом формами вступу у справу (звернення до суду з позовом (заявою) за своєю ініціативою, вступ у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, залучення судом до участі у справі або участь у справі за власною ініціативою для подання висновків), а також підставами та повноваженнями такого суб'єкта здійснювати відповідні функції у цивільному процесі.

11. Формами участі в цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК є: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою), участь у розгляді справи за його позовною заявою (заявою); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, в тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи.

12. Формами участі в цивільному процесі прокурора є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовами (заявами); 2) вступ за своєю ініціативою в справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб до початку розгляду справи по суті; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи.

13. Формами участі у цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за їх позовною заявою (заявою); 2) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень.

14. Участь фізичних та юридичних осіб, на відміну від інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, може здійснюватися лише у формі звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участі в розгляді справи за їх позовною заявою (заявою).

15. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені комплексом цивільних процесуальних прав та обов'язків, які можна поділити на: 1) загальні цивільні процесуальні права та обов'язки (ст. 43 ЦПК України); 2) спеціальні цивільні процесуальні права та обов'язки (ст. 49, 56, 57 ЦПК України).

16. Прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, або відсутності у такого органу повноважень щодо звернення до суду, набуває цивільний процесуальний статус позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК України), але водночас не набуває диспозитивного права сторони у справі примиритися шляхом укладення мирової угоди (ч. 7 ст. 49 ЦПК України).

17. З метою вдосконалення законодавства запропоновано викласти в новій редакції:

а) ч. 1 ст. 56 ЦПК України, доповнивши положенням: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи в інтересах інших осіб, державних та суспільних інтересах можуть на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами»;

б) ч. 2 ст. 56 ЦПК України, а саме: «З метою захисту прав і свобод людини і громадянина у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може особисто або через свого представника звертатися до

суду з позовом (заявою), брати участь у розгляді справ за його позовними заявами (заявами), а також вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб *до початку розгляду справи по суті*, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи»;

в) ч. 2 ст. 56 ЦПК України, доповнивши положенням: «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право надавати висновок у справах про дискримінацію у випадках, визначених Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»;

г) ч. 7 ст. 56 ЦПК України, а саме: «З метою захисту прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції», Національне агентство з питань запобігання корупції за зверненням викривача може звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), а також *до початку розгляду справи по суті* вступити у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача»;

д) ч. 4 ст. 19 СК України, а саме: «Під час розгляду судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, *усиновлення*, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов’язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою».

РОЗДІЛ 3
ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ОКРЕМИХ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

3.1. Участь у цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини спрямована на виявлення та усунення правопорушень, які перешкоджають реалізації прав та свобод людини і громадянина, на забезпечення дотримання прав, свобод та захист інтересів особи, аналіз виявлених порушень та ініціацію змін до законодавства, що сприятимуть утвердженню правових демократичних засад розвитку суспільства [170, с. 429–430]. Правова регламентація діяльності Офісу омбудсмана України як незалежної, авторитетної та ефективної національної інституції, що реалізує парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина на всій території України та українців за кордоном [179], здійснюється на підставі Конституції України (ст. 55, 85, 101), Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року № 5207-VI, Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV, Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2020 року № 2297-VI, Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР, Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Стратегії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на період до 2027 року, затвердженої наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 1 вересня 2023 року № 97.15/23, Порядку здійснення провадження Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у справах про порушення прав і свобод людини і громадянина, затвердженого наказом Уповноваженого

Верховної Ради України з прав людини від 10 березня 2023 року № 30.15/23, Положення про регіональні представництва Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, затвердженого наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 20 жовтня 2022 року №87.15/22, Положення про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, затвердженого наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 20 жовтня 2022 року № 84.15/22, Положення про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, затвердженого наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 14 жовтня 2022 року № 79.15/22, та інших нормативно-правових актів.

До міжнародних актів, які визначають правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, можна віднести Загальну декларацію прав людини, прийнятою резолюцією 217 А(III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, яка ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР, Конвенцію про права осіб з інвалідністю, що ратифікована Законом України від 16 грудня 2009 року № 1767-VI, Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, ратифіковану Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 січня 1987 року № 3484-XI, Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковану Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII, Принципи, які стосуються статусу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини (Паризькі принципи), що є Додатком до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року № 48/134, Рекомендації ПАРЄ стосовно Інституції Омбудсмена (Рекомендація № 1615 (2003), Рекомендації CM/Rec (2019)6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена від 16 жовтня 2019 року та Додаток «Принципи розвитку інституту омбудсмена», Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 65/207 «Роль Омбудсмена, посередника та інших національних правозахисних установ в заохоченні та захисті прав людини» від

21 грудня 2010 року, Резолюцію ПАРЄ щодо посилення інституції омбудсмена в Європі 1959(2013) від 4 жовтня 2013 року, Принципи захисту та просування інституту омбудсмана «Венеціанські принципи», прийняті Венеціанською Комісією від 15–16 березня 2019 року, тощо.

Інститути омбудсманів мають відігравати важливу роль у зміцненні демократії, верховенства права, якісного державного управління та захисту і заохочення прав людини та основоположних свобод [104]. Своєю чергою в Резолюції ПАРЄ щодо посилення інституції омбудсмена в Європі 1959 (2013) від 4 жовтня 2013 року зазначено, що «центральною функцією омбудсмена є роль посередника між особою та владою». Водночас «омбудсмен повинен мати надзвичайно жорстко обмежені повноваження з нагляду за судами. Якщо обставини вимагають такої ролі, вона має зводитися до забезпечення процесуальної ефективності та адміністративної правомірності функціонування судової системи; відповідно, можливість для омбудсмена представляти осіб…, ініціювати або втручатися у судовий процес, має бути виключена» [140].

Відповідно до Принципів розвитку інституту омбудсмена, що є Додатком до Рекомендацій CM/Rec (2019) 6 посилену увагу необхідно спрямовувати на осіб, які можуть мати складнощі з доступом до інститутів омбудсмена або які можуть перебувати у вразливому становищі, такі як мігранти, особи, позбавлені свободи, особи з обмеженими можливостями або особи похилого віку й діти [141].

Отже, закріплена в міжнародних актах юрисдикція омбудсмана щодо захисту інтересів інших осіб у судовому порядку, за рекомендаціями міжнародних інституцій, має бути чітко визначеною національним законодавством і поширюватися, крім іншого, на особливо вразливі категорії населення, проте «доступ омбудсмена до конституційних та адміністративних судів має обмежуватись поданням запитів про надання висновків про тлумачення юридичних питань стосовно повноважень (омбудсмена) або (його) конкретного розслідування, за винятком ситуацій, коли омбудсмен представляє окремого скаржника, котрий не має прямого доступу до таких судів» [143].

За позицією міжнародних інституцій, участь омбудсмана в судочинстві має бути зумовлена виключними випадками захисту окремих категорій осіб. На нашу думку, така позиція є цілком обґрунтованою, адже участь органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі є специфічною, вирізняється спеціальною цивільною процесуальною правосуб'єктністю та метою – «захист прав і свобод людини і громадянина у випадках, встановлених законом» [137]. При цьому варто погодитися із думкою науковців Г. Чурпіти, В. Чурпіти, Ю. Ведєрнікова про те, що захищаючи суб'єктивне право як визначену законом тріаду правомочностей, закон тим самим захищає й інтерес [218, с.23].

Правовий статус, повноваження та процесуальні особливості участі в судовому процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначені, передусім, положеннями Конституції України, Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», ст. 56, 57 ЦПК України.

Основний Закон закріплює конституційне право кожної особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 55 Конституції України), а в ст. 101 Основного Закону встановлено, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина [60]. Метою парламентського контролю є захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України [137].

Обсяг повноважень українського омбудсмана, слушно зазначає О. Р. Антонова, відповідає «сильній моделі», за якої правозахисник: володіє високим конституційним статусом (ст. 55, 85, 101 Конституції України); одноосібно здійснює контрольну функцію – парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України та в межах її юрисдикції (ст. 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»); має виключну незалежність від будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування, їх посадових осіб (ст. 2 Закону України «Про

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»); наділений широкою юрисдикцією, що поширюється як на органи державної влади, включаючи суди, так і на органи місцевого самоврядування та громадський сектор (ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини») [4].

Крім цього, слід додати, що незалежність та автономність діяльності омбудсмана полягає також у тому, попри те, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається на посаду, звільняється з посади Верховною Радою України, звітує перед парламентом у формі репрезентації щорічних доповідей про стан дотримання прав і свобод людини в Україні [60], проте в разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України, її розпуску (саморозпуску) повноваження омбудсмана не припиняються, як і під час введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи на окремих територіях держави [137].

Щодо юрисдикції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, то омбудсман наділений широким колом повноважень, «а тому предметом його контролю є діяльність усіх посадових і службових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, у тому числі підпадає під юрисдикцію Уповноваженого й діяльність судів» [187, с. 55], зокрема в частині дотримання процесуальних строків та положень процесуального законодавства.

Одним із засобів контролю Офісу омбудсмана у сфері судочинства стало моніторингове спостереження. Зокрема, у липні 2023 року в Офісі Омбудсмана вперше було затверджено Регламент організації та проведення моніторингового спостереження за додержанням процесуальних прав учасників судового провадження у кримінальному провадженні, цивільному та адміністративному процесах [223, с. 9]. Регламент спрямований на впровадження єдиних підходів до здійснення моніторингового спостереження за додержанням процесуальних прав учасників судового провадження [139]. Своєю чергою моніторингове спостереження визначено як виїзна або безвиїзна форма роботи працівників Секретаріату щодо зібрання об’єктивної інформації про стан здійснення правосуддя в кримінальному, цивільному та адміністративному процесах та додержання гарантованих міжнародними актами та національним законодавством прав учасників провадження, виявлення проблем у

сфері забезпечення права на справедливий суд упродовж розумного строку і системних порушень прав людини, вжиття заходів із розв'язання виявлених проблем, недопущення порушень прав людини і громадянина [139]. За результатами моніторингового спостереження може бути прийнято рішення про підготовку відповідних актів реагування.

Відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений особисто або через свого представника має право в установленому законом порядку звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи [137]. Відповідно до ч. 2 ст. 56 ЦПК України Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен обґрунтувати неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх інтересів [212].

Зокрема, у ч. 5 ст. 175 ЦПК України передбачено, що в разі пред'явлення позову особою, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, у заяві повинні бути зазначені підстави такого звернення [212]. Процесуальні наслідки невиконання Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини цієї вимоги визначено в ст. 185 ЦПК України та передбачають залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви.

У законодавстві не визначено поняття «неспроможність особи самостійно захистити свої права і свободи», проте з аналізу змісту п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» можна дійти висновку, що така неспроможність обумовлена фізичним та психічним станом, а також віком особи [137]. Із цього випливає, що документами, які можуть підтверджувати такі обставини можуть бути рішення суду про визнання особи недієздатною, рішення суду про визнання особи обмежено дієздатною, документи, медичні документи тощо.

На думку І. П. Тимошевської, під час дослідження особливостей участі в цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «слід виокремлювати підстави загального характеру (ч. 2 ст. 4, ч. 2 ст. 56 ЦПК України) і

«підстави, якими обґрунтовується право Уповноваженого звертатися до суду з заявою про захист прав та інтересів конкретних осіб (п. 10 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»)» [187, с. 57].

М. В. Джафарова зауважує, що чинні норми як матеріального, так і процесуального права закріплюють відповідні правові підстави участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в судовому процесі. Діяльність омбудсмана доповнює засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не скасовуючи та не підмінюючи їх [39, с. 117]. Водночас учена не конкретизує ті матеріальні норми, які можна вважати підставами участі омбудсмана у цивільному процесі, називаючи лише норми ст. 55, 101 Конституції України.

Крім окреслених підстав, слід виокремити також ч. 1 ст. 10 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», у якій визначено право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в межах здійснення парламентського контролю звертатися до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів особисто або через свого представника та брати участь у судовому процесі у випадках і порядку, встановлених законом [119].

У ч. 1 ст. 57 ЦПК України встановлено, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наділений такими ж процесуальними правами й обов’язками, як і особа, в інтересах якої він діє, за винятком права укладати мирову угоду. Контекстуально йдеться про процесуальні права та обов’язки, визначені у ст. 43 ЦПК України («Права та обов’язки учасників справи»). Крім того, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини наділений спеціальними цивільними процесуальними правами та обов’язками, визначеними в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», ст. 49, 56, 57 ЦПК України.

Серед цивільних процесуальних обов’язків Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини слід виокремити загальні, визначені ст. 43 ЦПК України, а також спеціальні, що визначені у нормах статей 14, 17, 18, 19-1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», ст.49, 56, 57 ЦПК України.

Важливе місце серед кола визначених законодавством обов'язків Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини посідає конституційний обов'язок представлення Верховній Раді України щорічних і спеціальних доповідей, регламентований ст. 85 Конституції України, ст. 18 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». О. О. Майданник зазначає, що щорічні доповіді Уповноваженого вирізняються особливою юридичною природою. Це випливає зі змісту й спрямованості його доповідей, які характеризують не власне його діяльність, а відображають стан дотримання та захисту прав і свобод людини, інформація про що отримується Уповноваженим унаслідок здійснення ним контрольних повноважень у сфері додержання прав людини. За результатами розгляду доповідей Уповноваженого парламент дає рекомендації відповідним органам державної влади щодо забезпечення додержання прав людини [73, с. 13]. Однак учена слушно вказує на недоліки законодавства, які не встановлюють юридичних засобів впливу Уповноваженого Верховної Ради України та парламенту на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб тощо в разі їх неналежного реагування на відповідні рекомендації парламенту.

На тлі повномасштабного збройного протистояння України надзвичайно актуальним є забезпечення дотримання прав та свобод людини й громадянина. Зі щорічних і спеціальних доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини можна дійти висновку щодо видів та обсягу виявлених порушень, зокрема у сфері цивільного судочинства, недоліки в законодавстві, рекомендації, спрямовані на покращення стану дотримання прав і свобод людини і громадянина. Зокрема, у щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році вказано, що впродовж 2023 року отримано 1644 звернення щодо порушення прав у цивільному й адміністративному провадженні, у яких містилося 67 повідомлень про порушення права на належний та упродовж розумного терміну розгляд судом цивільних й адміністративних справ, 80 повідомлень про порушення права на оскарження судового рішення [223]. Крім того, упродовж 2023 року до Уповноваженого надійшло 449 звернень з питання порушення

прав громадян на належне виконання судових рішень, що безпосередньо зумовлено запровадженням воєнного стану, активними бойовими діями, окупацією територій, дією законодавчих заборон та обмежень на вчинення окремих виконавчих дій, тимчасовим припиненням доступу до державних реєстрів [223].

Протягом 2022 року надійшло 670 звернень, у яких містилося 790 повідомлень про порушення прав людини під час здійснення адміністративного, цивільного судочинства, а також на стадії виконання судових рішень [224], що на 194 повідомлення більше, ніж 2023 року.

Протягом 2021 року до Уповноваженого надійшло повідомлень від 480 громадян, 432 з яких – про порушення процесуальних прав у цивільному, 48 – в адміністративному судочинстві, які стосувалися порушення прав громадян на доступ до правосуддя та на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [225, с. 94]

Такі дані засвідчують, що попри рекомендації омбудсмана, досі наявні порушення в цивільному судочинстві, які стосуються переважно порушення встановлених законом розумних строків розгляду справ у судах, порушення права на оскарження судових рішень і під час виконання судових рішень. Слушно зауважує О. О. Майданник, що прогалина українського законодавства полягає в тому, що в його нормах, з одного боку, не передбачено відповідних важелів впливу в розпорядженні Уповноваженого на суб'єктів, що порушили права людини, а з другого – немає адекватних засобів реагування парламенту за результатами його діяльності [73, с. 14].

У цьому контексті слід зазначити про доцільність доповнення окремих норм законодавства положеннями про обов'язкову участь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в тих категоріях справ, які стосуються не лише захисту інтересів окремих осіб, які «неспроможні самостійно захистити свої права і свободи» [137], а й захисту суспільних інтересів, зокрема у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, під час розгляду справ за заявами про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, про госпіталізацію особи до

психіатричного закладу у примусовому порядку (ч. 2 ст. 341 ЦПК України, ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу»). Обов'язкова участь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обумовлена тим, що в таких справах беруть участь вразливі категорії населення, а тому має бути забезпечено дотримання їхніх прав та інтересів під час судового розгляду. З огляду на те, що вектором розвитку національної правової системи в контексті гармонізації законодавства України із правом ЄС є поступова мінімізація ролі прокурора в цивільному судочинстві з одночасним посиленням ролі інших інституцій, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, доцільно внести зміни до законодавства щодо закріплення обов'язкової участі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини під час розгляду окремих категорій справ у цивільному процесі. Зокрема, доцільно доповнити в другому реченні ч. 4 ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» після слів «Участь під час розгляду цих справ» словосполученням «Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Крім цього, слід доповнити ч. 2 ст. 341 ЦПК України після слів «з обов'язковою участю» словами «Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

3.2. Участь у цивільному процесі прокурора

Підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію між Україною та ЄС, Угода), 21 березня 2014 року ознаменувало початок нового історичного етапу розвитку нашої держави. Одним із пріоритетних завдань, які постали перед Україною, було посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи й безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод [225].

У Преамбулі до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС одним із напрямів поступового зближення Сторін Угоди та посилення їх політичного діалогу визначено

просування процесу реформ та адаптації законодавства в Україні із метою поступової економічної інтеграції та поглиблення політичної асоціації [191].

Водночас, процес гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС розпочався задовго до підписання Угоди. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» було прийнято ще в березні 2004 року, він закріпив положення про те, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС, що своєю чергою є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики [116].

У процесі здійснення кроків, спрямованих на поглиблення процесів адаптації та гармонізації законодавства, очевидною стала необхідність реформування основоположних правових інститутів, зокрема й інституту прокуратури. Серед важливих правових актів, які визначають критерії та завдання функціонування інституту прокуратури на теренах ЄС, можна виокремити Європейську конвенцію з прав людини, Рекомендації Rec(2000)19 Комітету Міністрів країнам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, Рекомендації CM/Rec(2012)11 Комітету Міністрів країнам-членам щодо ролі прокуратури поза системою кримінальної юстиції, Рекомендації 1604(2003) щодо ролі прокуратури в демократичному суспільстві, яке керується верховенством права Парламентської Асамблеї Ради Європи, Європейські керівні принципи етики та поведінки прокурорів (Будапештські керівні принципи), прийняті Конференцією генеральних прокурорів Європи, Висновок № 3(2008) Консультативної Ради Європейських прокурорів про «Роль прокуратури поза сферою кримінальної юстиції», Висновок № 12 (2009) Консультативної Ради Європейських суддів (CCJE) та Висновок № 4 (2009) Консультативної Ради Європейських прокурорів (CCPE) щодо «Суддів та прокурорів в демократичному суспільстві» («Декларація Бордо») [20], Висновок Консультативної Ради Європейських прокурорів № 5 (2010) «Про роль прокуратури при здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх» (Єреванська декларація).

У Рекомендаціях CM/Rec (2012)11 Комітету Міністрів країнам-членам щодо ролі прокуратури поза системою кримінальної юстиції (далі – Рекомендації

CM/Rec (2012)11)) визначено, що «загалом у системах загального права та скандинавських країн прокуратура не наділена повноваженнями поза сферою кримінального права. Ті функції, які вона могла б мати поза системою кримінального правосуддя, виконують інші спеціалізовані органи, наприклад, уповноважені з прав людини» [142]. Водночас у Рекомендаціях CM/Rec (2012)11 встановлено, що повноваження прокурора порушувати судове провадження або виступати як відповідач не повинні применшувати принцип рівноправності сторін у судовому процесі, коло повноважень прокурора поза системою кримінального правосуддя не повинно обмежувати право будь-якої фізичної чи юридичної особи подавати позов або виступати як відповідач з метою захисту своїх інтересів у незалежному та неупередженому суді навіть у тих випадках, коли прокурор є або має намір стати стороною відповідного провадження [142].

ЄСПЛ у низці справ роз'яснював, що навіть участь («активна» чи «пасивна») прокурора або іншої особи рівнозначної посади можна розглядати як порушення п. 1 ст. 6 Конвенції (рішення у справі Martinie v. France, application № 58675/00, 12.04.2006, § 53). Оскільки прокурор, висловлюючи думку з процесуального питання, займає одну зі сторін спору, його участь може створювати для сторони відчуття нерівності (рішення у справі Kress v. France, application № 39594/98, 07.06.2001, § 81; рішення у справі F.W. v. France, application № 61517/00, 31.03.2005, § 27) [80].

На шляху до оптимізації національного законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів, дотримання рекомендацій правових інституцій ЄС та судовій практиці ЄСПЛ [169, с. 106] було прийнято Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII [110], яким суттєво змінено норми Основного Закону, що регламентують функції прокуратури. Зокрема, Конституцію України було доповнено статтею 131-1 про те, що прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Натомість функція представництва інтересів громадянина в суді, яка була закріплена у розділі VII «Прокуратура» Конституції України до внесення відповідних змін, була виключена із Основного Закону на підставі Закону України «Про внесення

змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [110]. Однак відповідні зміни щодо відсутності в прокурора повноважень для звернення до суду в інтересах осіб не були внесені до Закону України «Про прокуратуру», СК України та ЦПК України.

Відповідно до норми, закріпленої у п. 9 ст. 16-1 Перехідних положень Конституції України представництво відповідно до закону прокуратурою громадян в судах у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню [60].

Зазначене дає підстави для висновку про наявність правової колізії між нормами Конституції України як акта найвищої юридичної сили та нормами чинного законодавства України. Із цього вбачається, що прокурор не має права звертатися до суду в інтересах інших осіб, але може здійснювати захист прав та інтересів осіб у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

Принагідно зауважимо, що ймовірним подальшим кроком у процесі адаптації національного законодавства до законодавства ЄС стане внесення відповідних змін до законів, які регламентують право прокурора звертатися до суду в інтересах особи, залишивши відповідні повноваження за Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, іншими органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Водночас, з огляду на вплив правових традицій становлення та розвитку інституту прокурора в цивільному процесі, збереження його повноважень як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду безпосередньо в інтересах держави чи суспільних інтересах, лишається актуальним.

Слід акцентувати на використанні законодавцем у Конституції України, Законі України «Про прокуратуру» терміна «представництво» щодо повноважень прокурора звертатися до суду в інтересах інших осіб чи держави.

Відповідно до ст. 131-1 Конституції України в Україні діє прокуратура, яка здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [60].

У п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» визначено: «На прокуратуру покладаються такі функції: представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України» [132].

Законодавець у цьому випадку, слушно зауважує С. С. Бичкова, не цілком вдало використав термін «представництво», оскільки прокурор у будь-якому разі не стає представником і завжди діє від власного імені [11, с. 292].

На думку О. О. Грабовської, представництво прокуратурою інтересів фізичних, юридичних осіб, а також інтересів держави в суді не можна віднести до представництва на підставі закону, договору, статуту, адміністративного акта тощо. Сутність представництва прокурором інтересів фізичних, юридичних осіб, а також інтересів держави полягає в захисті політичних, соціальних прав, і за кожним із цим аспектів стоїть особа та держава загалом [27, с. 57].

У цій площині Г. О. Світлична зазначає: «Представницька функція прокурора суттєво відрізняється від процесуального представництва за правовою природою та підставами її здійснення, за складом та правовими ознаками суб'єкта її реалізації, складом осіб, інтереси яких прокурор може представляти в суді, обсягом повноважень та їх посвідченням, формою та порядком їх реалізації» [158, с. 71].

Вважаємо, що доцільніше вести мову не про представництво, а про здійснення прокурором захисту інтересів інших осіб, державних та суспільних інтересів у цивільному процесі, що відповідає положенням ст. 56 ЦПК України. Такий висновок узагальнено і в науковій статті М. В. Лошицького, С. О. Короєда, які вважають, що «прокурор у цивільному судочинстві здійснює не представництво, а саме захист прав та інтересів вказаних фізичних осіб. Такий саме висновок щодо процесуальної діяльності прокурора в цивільному судочинстві можна зробити й при представництві ним інтересів держави в суді» [71, с. 168].

Об’єктами такого захисту відповідно до ч. 1 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» є «законні інтереси громадянина та держави в випадках та порядку, встановлених законом» [132]. На нашу думку, використання законодавцем у цьому аспекті поняття «громадянин» не цілком вдале, адже за змістом є значно вужчим, порівняно з поняттям «особа», яке застосовують у ст. 56 ЦПК України в контексті визначення об’єкта захисту, що здійснюють органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. З аналізу норм цього Закону можна дійти висновку, що зміст поняття «громадянин» охоплює поняття «громадянин України» та «громадянин іншої держави або держав» (іноземець), проте не охоплює поняття «особа без громадянства». Водночас, суб’єктами цивільних процесуальних правовідносин є, зокрема, й особи без громадянства. Відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 496 ЦПК України «іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи, іноземні держави (їх органи та посадові особи) та міжнародні організації… мають процесуальні права та обов’язки нарівні з фізичними і юридичними особами України, крім випадків, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України» [212].

Оскільки захист прокурором інтересів держави є конституційною функцією прокуратури відповідно до ст. 131-1 Основного Закону, варто розпочати із аналізу повноважень прокурора щодо захисту інтересів держави та суспільних інтересів.

Відповідно до ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб’єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу [132].

Зміст поняття «інтереси держави» висвітлено в Рішенні Конституційного Суду у справі за поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України

інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 року. У цьому Рішенні визначено, що «державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав суб'єктів права власності та господарювання тощо» [145]. З огляду на те, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції в спірних відносинах [145].

Крім цього, у п. 37 постанови Великої Палати Верховного Суду від 15 вересня 2020 року у справі № 469/1044/17 за позовом заступника керівника Миколаївської місцевої прокуратури № 1 в інтересах держави до Коблівської сільської ради Березанського району Миколаївської області, ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 про визнання незаконними та скасування рішень сільської ради, визнання недійсним державного акта на право власності на земельну ділянку та витребування земельної ділянки з незаконного володіння йдеться про те, що «Конституція України та Закон України «Про прокуратуру» надають повноваження прокурору з представництва не тільки загальнодержавних інтересів, але й локальних інтересів держави…, вважаючи необґрунтованими доводи касаційної скарги ОСОБА_3 про те, що прокурор «не може представляти інтереси територіальної громади, бо вони не є державними» [87].

У постанові Верховного Суду від 13 квітня 2022 року у справі № 815/1484/18 зазначено, що «інтереси держави» охоплюють широке й водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які не підлягають точній класифікації, а тому їх наявність має бути предметом самостійної оцінки суду в кожному випадку звернення прокурора

з позовом. Надмірна формалізація «інтересів держави», передусім у сфері публічних правовідносин, може призвести до необґрунтованого обмеження повноважень прокурора на захист суспільно значущих інтересів там, де це справді потрібно [93].

Відповідно до ч. 4 ст. 56 ЦПК України прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, у позовній чи іншій заяві, скарзі обґрунтовує, в чому полягає порушення інтересів держави, необхідність їх захисту, визначені законом підстави для звернення до суду прокурора, а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах. Невиконання цих вимог має наслідком застосування положень, передбачених ст. 185 цього Кодексу [212].

Отже, необхідними умовами звернення прокурора до суду в інтересах держави є: 1) встановлення прокурором факту порушення або загрози порушення законних інтересів держави; 2) наявність визначених законом підстав для звернення прокурора до суду за захистом інтересів держави; 3) відсутність органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції в спірних правовідносинах; 4) невиконання або неналежним чином виконання органом, уповноваженим здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо захисту інтересів держави, якщо відповідний орган наявний.

Слід зауважити, що в п. 4 наказу Офісу Генерального прокурора «Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді» від 21 серпня 2020 року № 389 джерелами отримання відомостей для встановлення наявності підстав для застосування представницьких повноважень прокурора є: інформація, що надходить до органів прокуратури від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень; матеріалів кримінальних проваджень, справ про адміністративні правопорушення, зокрема, пов'язаних з корупцією; публікацій у медіа, у тому числі мережі Інтернет, публічної інформації у формі відкритих даних; документів, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень; звернень фізичних і юридичних осіб, депутатів усіх рівнів, громадських об'єднань та організацій тощо [129].

Під час звернення до суду в інтересах держави прокурор виконує субсидіарну роль, замінює в судовому провадженні компетентний орган, який відсутній або

всупереч вимогам закону не здійснює чи робить це неналежно. У цій площині важливо зауважити, що прокурор зобов'язаний довести перед судом наявність підстав для звернення до суду в інтересах держави, підтверджених достатніми доказами, зокрема (але не виключно): повідомленням прокурора на адресу відповідного компетентного органу про звернення до суду від його імені, відповідними запитами, а також копіями документів, отриманих від такого органу (п. 28 постанови Великої Палати Верховного Суду від 26 травня 2020 року № 912/2385/18) [90].

Як приклад недоведення прокурором підстав для звернення до суду в інтересах держави можна навести постанову Верховного Суду від 25 серпня 2020 року у справі № 913/116/19, у якій Верховний Суд дійшов висновку, що «бездіяльність Держгеокадастру в спірних правовідносинах не можна вважати доведеною, оскільки суди не встановили, що прокурор звертався до нього до подання позову в порядку, передбаченому ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», тобто надав можливість спростувати стверджуване порушення інтересів держави або самостійно звернутися до суду з позовом в інтересах держави протягом розумного строку після отримання такого повідомлення» [94].

У контексті викладеного необхідно зауважити, що в актах судової практики можна віднайти тлумачення таких категорій, як «нездійснення захисту», а також «здійснення захисту неналежним чином». Зокрема, у постанові Верховного Суду від 13 квітня 2022 року у справі № 815/1484/18 визначено: «Нездійснення захисту» виявляється в усвідомленій пасивній поведінці уповноваженого суб'єкта владних повноважень – він усвідомлює порушення інтересів держави, має відповідні повноваження для їх захисту, але всупереч цим інтересам за захистом до суду не звертається. «Здійснення захисту неналежним чином» виявляється в активній поведінці (сукупності дій та рішень), спрямованій на захист інтересів держави, але яка є неналежною. «Неналежність» захисту може бути оцінена з огляду на встановлений порядок захисту інтересів держави, який, серед іншого, включає досудове з'ясування обставин порушення інтересів держави, обрання способу їх захисту та ефективне здійснення процесуальних прав позивача» [93].

Аналіз п. 77 та 81 постанови Великої Палати Верховного Суду від 26 травня 2020 року у справі № 912/2385/18 надає можливість визначити зміст поняття «нездійснення захисту інтересів держави»: «Бездіяльність компетентного органу (нездійснення захисту інтересів держави) означає, що компетентний орган знав або повинен був знати про порушення інтересів держави, мав повноваження для захисту, але не звертався до суду з відповідним позовом у розумний строк… Якщо прокурору відомі причини такого незвернення, він обов'язково повинен зазначити їх в обґрунтуванні підстав для представництва, яке міститься в позові. Але якщо з відповіді зазначеного органу на звернення прокурора такі причини з'ясувати неможливо чи такої відповіді взагалі не отримано, то це не є підставою вважати звернення прокурора необґрунтованим» [90].

Дискусійним лишається питання визначення процесуального статусу прокурора в разі звернення до суду в інтересах держави в цивільному процесі. Відповідно до другого абзацу ч. 5 ст. 56 ЦПК України у разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду, прокурор зазначає про це в позовній заяві, у такому разі прокурор набуває статусу позивача [212].

Щодо набуття прокурором статусу позивача в разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, або відсутності повноважень у такого органу, Г. О. Світлична стверджує, що прокурор представляє інтереси держави і діє від її імені. Отже, він не є суб'єктом спору про право, не має матеріально-правової заінтересованості у справі, на нього не поширюються матеріально-правові наслідки судового рішення у справі», додаючи, що «позивачем у такому разі є саме держава. Держава бере участь у справі через відповідний орган державної влади відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади) або через представника (ч. 4 ст. 58 ЦПК)» [158, с. 72].

Зазначене підтверджують положення ч. 2 ст. 48 ЦПК України, згідно з якими позивачем і відповідачем можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава [212].

Слід констатувати, що набуття державою цивільного процесуального статусу позивача є умовним, адже держава позбавлена особистого матеріально-правового інтересу у вирішенні спору, не може здійснювати права та виконувати обов'язки, покладені законом на позивача як учасника справи. Водночас, відсутність особистої матеріально-правової заінтересованості притаманна і прокурору, рішення у справі не має правових наслідків для прокурора, за винятком тих, що пов'язані з його службовим інтересом як посадової особи.

Додатково таку позицію можна обґрунтувати на підставі аналізу положень абз. 2 ч. 5 ст. 56 ЦПК України, відповідно до яких у разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності в нього повноважень щодо звернення до суду, прокурор зазначає про це в позовній заяві, у такому разі прокурор набуває статусу позивача [212]. Отже, у випадку відкриття провадження у справі за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави, цивільний процесуальний статус позивача набуває: орган, уповноважений здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, або прокурор за наявності однієї з умов: 1) у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах; 2) у разі відсутності в органу, уповноваженого здійснювати функції держави в спірних правовідносинах, повноважень щодо звернення до суду.

Захист інтересів особи прокурор здійснює в цивільному процесі відповідно до ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», ст. 56 ЦПК України у випадках, визначених законом, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та

інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист [132]. Згідно з ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» прокурор має обґрунтувати в суді наявність підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб. Слушно зазначають Т. О. Дунас, М. В. Руденко, що підстави мають бути підтверджені доказами – «відповідними документами, доданими до позовної заяви, заяви (наприклад, копією посвідчення інваліда, медичним висновком про стан здоров'я заінтересованої особи, що виключає її можливість звернення до суду, копією пенсійного посвідчення, копією свідоцтва про народження дитини, копією рішення суду про визнання особи недієздатною тощо)» [47, с. 25].

Як уже нами було досліджено раніше, підставами участі прокурора в цивільному процесі є: 1) підстави, що регламентують право прокурора бути учасником справи (ст. 23 Закону України «Про прокуратуру», ст. 56 ЦПК України); 2) підстави, що деталізують участь прокурора у цивільному процесі (норми матеріального законодавства або у визначених випадках – окремі норми процесуального права (до прикладу, ч. 2 ст. 341, ст. 290 ЦПК України).

Конкретно визначені нормативно-правові підстави участі прокурора у сфері сімейних правовідносин у цивільному процесі закріплено, зокрема, у ст. 42, 165, 170, 240 СК України.

Зокрема, у ст. 42 СК України закріплено право прокурора звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. Як приклад можна навести справу № 2-6582/11 за позовом прокурора Київського району м. Одеси в інтересах ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа – Перший Приморський відділ РАЦС Одеського міського управління юстиції про визнання шлюбу недійсним, визнання розірвання шлюбу недійсним. У рішенні Київського районного суду м. Одеси від 29 серпня 2013 року у цій справі зазначено, що «ОСОБА_1 є інвалідом 2-ї групи (глухота) і не може самостійно захищати свої права у суді, тому прокуратура виступає в його інтересах» [144].

Відповідно до ст. 165 СК України прокурор наділений правом звернутися до суду в інтересах дітей із позовом про позбавлення батьківських прав (до прикладу, рішення Красноградського районного суду Харківської області від 9 квітня 2013 року

у справі № 626/136/13-ц за позовом прокурора Красноградського району до ОСОБА_1, третя особа – Служба у справах дітей Красноградської районної державної адміністрації, орган опіки та піклування Миколо – Комишуватської сільської ради про позбавлення батьківських прав) [147].

Крім цього, ч. 2 ст. 170 СК України передбачає право прокурора звернутися до суду з позовом про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав.

Відповідно до ст. 240 СК України прокурор наділений правом звернутися до суду з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним. Поняття «недійсність усиновлення» визначено в постанові Верховного Суду від 5 вересня 2022 року у справі № 554/1924/20 «як ваду усиновлення як правомірного юридичного факту, акта, що не призводить до тих наслідків, заради яких здійснюється усиновлення. У зв'язку з цим законом окреслений перелік підстав для визнання усиновлення недійсним» [99]. Перелік підстав для визнання усиновлення недійсним міститься в ст. 236 СК України, а підстави для скасування усиновлення – у ст. 238 СК України.

Необхідно зауважити, що прокурор, звертаючись до суду в інтересах інших осіб, не повинен «підміняти заінтересованих осіб, права та інтереси яких порушені чи оспорюються. Гарантованість судового захисту надає можливість їм самим подати позовну заяву… та брати участь у її розгляді. І лише коли громадяни за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть обстоювати в суді свої права, прокурор може звернутися до суду з вимогою на захист їх прав і законних інтересів» [215].

Невизначеним у законодавстві є питання участі прокурора у справах про усиновлення. У доктрині цивільного процесу немає однозначного розуміння щодо цього питання. Т. А. Стоянова [178, с. 11], І. Ю. Татулич [181, с. 375] поділяють позицію щодо участі прокурора в справах про усиновлення, натомість Н. В. Волкова, думку якої ми поділяємо, зазначає, що «на сьогодні ЦПК України та СК України не містять норм щодо участі прокурора у справах про усиновлення. Підтримуючи законодавчі положення, вважаємо зайвим залучення прокурора для участі у справі

про усиновлення дитини» [22, с. 272]. Така позиція видається слушною, з огляду на загальні тенденції до мінімізації ролі прокурора поза сферою справ не кримінального провадження, у світлі обраного Україною вектора розвитку національного законодавства шляхом його приведення у відповідність до законодавства ЄС. Однак, зважаючи на зазначене, слід закріпити в законодавстві відповідні зміни щодо участі в справах про усиновлення іншого суб'єкта, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, – органу опіки та піклування. Це засвідчує необхідність внесення змін до ст. 19 СК України, зокрема додавши слово «усиновлення» після фрази «управління батьками майном дитини» [173].

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» обов'язковою є участь прокурора під час розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку, а в ст. 341 ЦПК України визначено обов'язкову участь прокурора під час розгляду справ за заявами про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, про госпіталізацію особи до психіатричного закладу у примусовому порядку. Невизначеною лишається форма участі прокурора в таких справах.

Аналізуючи норму ч. 1 ст. 339 ЦПК України, ми можемо дійти висновку, що законодавець наділяє правом звернутися до суду із заявою про проведення психіатричного огляду особи у примусовому порядку, про надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку лікаря-психіатра, а із заявою про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги у примусовому порядку та заявою про продовження такої госпіталізації – представника закладу з надання психіатричної допомоги [212].

Подібна норма міститься у ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» [134]. У ч. 2 ст. 341 ЦПК України, а також у ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» законодавець визначає обов'язковою участь прокурора під час розгляду зазначених справ. Водночас, участь прокурора в цивільному процесі як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є особливою [164, с. 114].

На думку Н. В. Волкової, у ч. 2 ст. 341 ЦПК України «передбачається вступ прокурора в цивільний процес для дачі висновку в справі, хоча безпосередньо ст. 56 ЦПК України такої форми участі прокурора в цивільному процесі взагалі не передбачено» [22, с. 272].

На нашу думку, з огляду на особливий характер такої категорії справ, що пов'язані з примусовим характером надання психіатричної допомоги особам, участь прокурора обґрунтована, оскільки обумовлена такою метою, як моніторинг дотримання прав і законних інтересів особи під час судового розгляду. Участь прокурора як учасника справи передбачає надання правової оцінки обставинам справи, висловлення позиції в справі відповідно до норм ч. 3 ст. 294, ст. 43 ЦПК України.

Специфічною з позицій визначення процесуального статусу учасників справи є така категорія справ, як справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Згідно з ч. 1 ст. 290 ЦПК України позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором САП. Щодо активів працівника НАБУ, прокурора САП чи активів, набутих іншими особами у передбачених законом випадках, – звернення до суду та представництво держави в суді здійснюється прокурорами Генеральної прокуратури за дорученням Генерального прокурора [212].

Г. В. Чурпіта, Н. В. Білянська зазначають: «ЦПК України передбачає, що позивачем у відповідній категорії справ є держава, представництво якої здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» [217], а «щодо активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури чи активів, набутих іншими особами в передбачених законом випадках, звернення до суду та представництво держави в суді здійснюються прокурорами Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора (ч. 1 ст. 290 ЦПК України)» [217, с. 212].

У цій категорії справ правовий статус прокурора лишається невизначеним. На думку одних науковців, це «єдина категорія цивільних справ, у якій на законодавчому

рівні передбачено подання позову виключно прокурором як позивачем» [74]. На думку інших, прокурор у цій категорії справ виступає процесуальним позивачем, натомість матеріальним позивачем є держава, представництво якої здійснює прокурор [23, с. 139]. В. Кравчук визначає державу позивачем у справах про визнання необґрунтованими активів [63, с. 232]. Т. М. Хутор вважає, що у цій категорії справ держава подає цивільний позов, який характеризується такими ознаками: «позивачем є Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) або Офіс Генерального прокурора (ОГП)» [201].

Відсутність однозначного підходу в доктрині щодо визначення процесуального статусу прокурора у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави зумовлює необхідність проведення поглибленого дослідження цієї проблеми.

Відповідно до ч. 1, 4 ст. 42 ЦПК України учасниками справ позовного провадження є сторони, треті особи; у справах також можуть брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Відповідно до ст. 56 ЦПК України прокурор входить до складу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Прокурор не має матеріально-правової заінтересованості у вирішенні справи як позивач, права та законні інтереси якого порушені або потенційно можуть бути порушені й потребують захисту в судовому порядку, дія судового рішення не поширюється на прокурора, який наділений спеціальною цивільною процесуальною правосуб’єктністю на підставі ст. 56, 57 ЦПК України.

Водночас, зазначає І. А. Боровська, «зі змісту приписів ч. 1 ст. 290 ЦПК України можна дійти висновку, що прокурор Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (прокурор Генеральної прокуратури України) пред’являє позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави з метою представництва держави в суді (в інтересах держави) як орган та особа, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, в особі органу – Національного антикорупційного бюро України, який відповідно до законодавчо визначеного спеціального статусу у разі відкриття провадження у справі про визнання

необґрунтованими активів і їх стягнення у дохід держави набуває правового статусу позивача у цивільному процесі» [14, с. 330–331].

Відповідно до ст. 48 ЦПК України позивачем і відповідачем можуть бути фізичні і юридичні особи, а також держава. Згідно із ч. 4 ст. 58 ЦПК України держава бере участь у справі через відповідний орган державної влади, від імені якого діє керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади), або через представника [212].

Законодавець не визначає орган, уповноважений державою на здійснення функцій звернення до суду в інтересах держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Згідно з ч. 4 ст. 56 ЦПК України «прокурор, який звертається до суду в інтересах держави, в позовній заяві обґрунтовує, в чому полягає порушення інтересів держави… а також зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах» [212].

Свого часу в проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 3 червня 2019 року № 10358 було запропоновано ст. 290 ЦПК України викласти в редакції, у якій законодавець визначав орган, уповноважений звертатися до суду із позовною заявою у спірних правовідносинах, – НАБУ [106].

Однак було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» від 31 жовтня 2019 року № 263-IX [107], у якому ст. 290 ЦПК України було викладено в поточній редакції: «Позов про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» [212].

Позивачем у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, з огляду на положення ст. 48, 56, 58 ЦПК України, є відповідний орган, уповноважений державою на виконання функцій держави в спірних правовідносинах. Визначення як уповноваженого державою органу на звернення до суду в інтересах НАБУ як позивача у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави є цілком обґрунтованим, оскільки «НАБУ та САП, а у визначених законом випадках – Державне бюро розслідувань та Генеральна прокуратура України – вживають заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості» (ч. 5 ст. 290 ЦПК України) [212]. Згідно із ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року № 1698- VII НАБУ є «центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових» [126]. Відповідачами у цій категорії справ можуть бути, зокрема, інші фізичні чи юридичні особи, які набули у власність такі активи за дорученням особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування [162, с. 33].

3.3. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції

НАЗК належить до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції» щодо викривачів корупції» від 17 жовтня 2019 року № 198-IX [109] статтю 56 ЦПК України було доповнено частиною 7, згідно з положеннями якої коло суб'єктів, визначених ст. 56 ЦПК України, було розширено. Метою прийняття цього Закону було забезпечення відповідності законодавства України праву ЄС та втілення зобов'язань України перед Радою Європи, передбачених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої

сторони, від 27 червня 2014 року, впровадження заходів, спрямованих, зокрема, на утвердження принципу верховенства права та боротьбу із корупцією, визначення правового статусу викривача, закріплення прав і юридичних гарантій викривача, зокрема в цивільному судочинстві. До підписання цієї Угоди Україна ратифікувала низку міжнародних актів, якими взяла на себе зобов'язання створити необхідні умови для впровадження заходів щодо запобігання корупції. Відповідно до ст. 6 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікованої Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V, кожна Держава-учасниця забезпечує, згідно з основоположними принципами своєї правової системи, наявність органу або, у належних випадках, органів, які здійснюють запобігання корупції [58]. Згідно із ст. 33 вказаної Конвенції кожна Держава-учасниця розглядає можливість включення до своєї внутрішньої правової системи належних заходів для забезпечення захисту будь-яких осіб, які добросовісно й на обґрунтованих підставах повідомляють компетентним органам про будь-які факти, пов'язані зі злочинами, передбаченими цією Конвенцією, від будь-якого несправедливого поводження [58].

Відповідно до ст. 9 Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією, ратифікованою Законом України від 16 березня 2005 року № 2476-IV, кожна Сторона передбачає у своєму внутрішньому законодавстві належний захист проти будь-якої необґрунтованої санкції щодо працівників, які мають достатні підстави підозрювати корупцію та які добросовісно доповідають про свої підозри відповідальним особам або компетентним органам [202].

У національному законодавстві основоположні засади протидії та запобігання корупції визначено в Законі України «Про запобігання корупції» [118]. Уперше в цьому Законі закріплено поняття «викривач», встановлено правові гарантії захисту прав викривачів, визначено повноваження НАЗК, зокрема щодо захисту прав викривачів.

НАЗК – це центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику [123]. Метою створення НАЗК є організація роботи із запобігання вчиненню корупційних і пов'язаних з корупцією правопорушень. Це здійснюють шляхом виявлення та

усунення чинників, що дають змогу вчиняти зазначені правопорушення, проведення контролю за дотриманням антикорупційних правил політичними партіями й іншими суб'єктами, роботи з викривачами корупції тощо [76, с. 113–114].

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» викривач – це фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою [118].

Згідно із Роз'ясненнями НАЗК «Щодо правового статусу викривача» від 12 червня 2023 року № 2 зі змісту положень абз. 20 ч. 1 ст. 1 та абз. 2 ч. 2 ст. 53-2 Закону України «Про запобігання корупції» випливає, що для набуття правового статусу викривача необхідна сукупність таких умов: здійснити повідомлення повинна фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), у якої наявне переконання, що інформація є достовірною; наведена у повідомленні інформація має містити фактичні дані, що підтверджують можливе вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону, які можуть бути перевірені; повідомлена особою інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходження нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [222, с. 5].

У Роз'ясненнях зазначено, що законодавство України розрізняє заявників та викривачів. Різниця між ними полягає в тому, що будь-яка фізична особа може повідомити про корупцію, якщо переконана, що відома їй інформація є достовірною. Але за відсутності сукупності умов, визначених Законом, фізична особа є заявником і на неї не поширюються права та гарантії захисту викривача [222, с. 8].

Виникнення прав викривача пов'язано із моментом повідомлення викривачем інформації про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону [118] (ч. 1 ст. 53-3 Закону).

Відповідно до ч. 7 ст. 56 ЦПК України з метою захисту прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції», НАЗК за зверненням

викривача може звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), а також на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача [212].

Законодавець у цій юридичній конструкції визначає мету реалізації НАЗК права на звернення до суду в інтересах викривача, а саме – захист прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції». Як нами вже було визначено, перелік прав викривача міститься у ст. 53-3 цього Закону. Підставою для реалізації НАЗК права на звернення до суду в інтересах інших осіб є безпосередньо звернення викривача. Вбачається, що у зверненні викривач має викласти свою позицію, обґрунтування щодо його порушених прав, визначених Законом, що має стати підставою для звернення до суду НАЗК у цивільному судочинстві відповідно до ст. 56 ЦПК України. Крім цього, відмітна особливість цього центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом полягає в тому, що, на відміну від інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, визначених у ст. 56 ЦПК України, НАЗК звертається до суду в інтересах специфічного суб'єкта – викривача.

Права викривачів визначено в ст. 53-3 «Права та гарантії захисту викривача», 53-4 «Захист трудових прав викривача», 53-5 «Право викривача на конфіденційність та анонімність», 53-6 «Право викривача на отримання інформації» Закону України «Про запобігання корупції». Цей перелік є доволі значним. Однак законодавець не конкретизує, порушення яких саме прав, визначених у Законі України «Про запобігання корупції», буде підставою для звернення НАЗК до суду в порядку ст. 56 ЦПК України, що, на нашу думку, потребує деталізації та доопрацювання [160, с. 39].

Слід зауважити, що згідно із ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» викривач може користуватися всіма видами правничої допомоги, передбаченої Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», або залучити адвоката самостійно [118].

Водночас, ця стаття Закону надає можливість викривачам звернутися до НАЗК із метою захисту своїх прав та інтересів у суді. Відповідно до абз. 2 ч. 3 ст. 53 цього Закону НАЗК «в разі звернення викривача здійснює представництво в суді інтересів викривача у випадках, якщо викривач неспроможний самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси викривача, не здійснюють або неналежним чином здійснюють його захист» [118].

Ця норма визначає підстави звернення до суду НАЗК в інтересах викривача, до яких можна віднести: 1) звернення викривача; 2) неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права; 3) нездійснення або здійснення неналежним чином захисту прав, свобод та інтересів викривача представниками або органами, яким законом надано таке право. Із аналізу абз. 2 ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» можна дійти висновку, що для звернення НАЗК до суду в інтересах викривача як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, окреслені підстави мають бути в сукупності, їх доводять відповідними засобами доказування.

Із компаративного аналізу норм ч. 2 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» та ч. 7 ст. 56 ЦПК України можна дійти висновку, що це положення Закону є деталізованішим, оскільки визначає умови звернення до суду НАЗК в інтересах викривача: якщо викривач неспроможний самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження, а представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси викривача, не здійснюють або неналежним чином здійснюють його захист [118].

Звернення викривача до НАЗК має бути зафіксованим у письмовій чи електронній формі з накладенням кваліфікованого електронного підпису згідно із положеннями Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 року № 851-IV , Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» від 5 жовтня 2003 року № 2155-VIII. У зверненні викривача має міститися детальний опис обставин, фактів, що стали

передумовою для звернення, докази, що підтверджують неспроможність викривача самостійно захистити свої права чи реалізувати процесуальні повноваження, тощо.

Закон не тлумачить зміст поняття «неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права». Слід констатувати, що таке поняття є оціночним, його можна трактувати за аналогією, як і у випадку звернення до суду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, прокурора у разі неможливості особи самостійно здійснювати свій захист у суді (ч. 2 ст. 56 ЦПК України; п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»; ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»). Отже, неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права може бути зумовлена, зокрема, його фізичним станом, немічністю, похилим віком, матеріальним становищем тощо.

Із системного аналізу норми, викладеної в п. 3 ч. 3 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції», можна дійти висновку, що за позицією законодавця НАЗК як орган, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах викривача, виконує субсидіарну (додаткову) функцію у захисті інтересів викривача, а основна функція у цьому покладена на представників або органи, яким законом надано право захищати права й інтереси викривача.

У Роз'ясненні зазначено, що для забезпечення дотримання прав і гарантій захисту викривач може звернутися до: 1) уповноваженого підрозділу (уповноваженої особи) з питань запобігання та виявлення корупції (для здійснення заходів, передбачених п. 2, 3 ч. 1 та п. 3–5 ч. 2 ст. 53 Закону; 2) Національного агентства (для здійснення заходів, передбачених п. 13 ч. 1 ст. 11 та пп. 1–5 ч. 3 ст. 53 Закону); 3) правоохоронних органів (для захисту життя, житла, здоров'я та майна викривача, його близьких осіб у зв'язку зі здійсненням повідомлення); 4) центрів безоплатної правничої допомоги (для отримання безоплатної вторинної правничої допомоги); 5) суду (для захисту своїх порушених прав і свобод) [222].

Відповідно до п. 7, 8 ч. 6 ст. 13-1 Закону основними завданнями уповноважених підрозділів (уповноваженої особи) є, зокрема, забезпечення захисту працівників, які повідомили про порушення вимог цього Закону, від застосування негативних заходів

впливу з боку керівника або роботодавця відповідно до законодавства щодо захисту викривачів; інформування керівника відповідного органу, НАЗК або інших спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції про факти порушення законодавства у сфері запобігання та протидії корупції [118].

Відповідно до ч. 2 ст. 53 Закону України «Про запобігання корупції» правоохоронні органи можуть застосовувати правові, організаційно-технічні та інші спрямовані на захист від протиправних посягань заходи, передбачені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», за наявності загрози життю, житлу, здоров'ю та майну викривачів, їх близьких осіб у зв'язку зі здійсненим повідомленням про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень [118].

Застосування відповідних заходів захисту щодо викривачів, їх близьких осіб пов'язано із набуттям відповідними особами статусу учасників кримінального провадження. У Роз'ясненні зазначено, що викривачі, які повідомили не про корупційне правопорушення або порушення інших вимог Закону, не мають права на забезпечення безпеки, оскільки не є учасниками кримінального провадження [222].

Згідно з ч. 3 ст. 53 Закону викривач наділений правом користуватися всіма видами правничої допомоги, передбаченої Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», або залучити адвоката самостійно. Відповідно до цього Закону правнича допомога реалізується шляхом надання правничих послуг, до яких належать, зокрема, надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами [110] тощо. Відповідно до п. 26 ч. 1 ст. 14 цього Закону право на безоплатну вторинну правничу допомогу мають викривачі у зв'язку із повідомленням ними інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення – на всі види правничих послуг, передбачених частиною другою статті 13 цього Закону, з питань, пов'язаних із захистом їхніх прав у зв'язку з таким повідомленням, а саме захист, здійснення

представництва інтересів осіб у судах, органах державної влади тощо, складення документів процесуального характеру.

Водночас визначене законом право викривачів користуватися безоплатною правничою допомогою не є необмеженим – не більше, ніж шість разів упродовж бюджетного періоду й одночасно не більше, ніж за шістьма рішеннями про надання безоплатної вторинної правничої допомоги, прийнятими центрами з надання безоплатної правничої допомоги [110]. Правом надавати безоплатну вторинну правничу допомогу наділені виключно центри з надання безоплатної правничої допомоги й адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу [110].

Отже, вбачається, що повноваженнями щодо захисту інтересів викривача безпосередньо в суді наділені центри безоплатної правничої допомоги, адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу у порядку, визначеному Законом України «Про безоплатну правничу допомогу». Викривач може залучити адвоката самостійно в порядку, визначеному Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 року № 5076-VI.

Водночас, законодавець визначає можливість захисту прав викривача НАЗК у разі нездійснення або здійснення неналежним чином захисту прав, свобод та інтересів викривача представниками або органами, яким законом надано таке право, до яких слід відносити: 1) уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції; 2) правоохоронні органи; 3) центри надання безоплатної правничої допомоги.

Слід констатувати, що поняття «нездійснення або здійснення захисту неналежним чином» є оціночним. У контексті розуміння категорії «оціночне поняття» О. Ю. Салманова зазначає, що це детально не роз'яснені законодавцем і узагальнені типові ознаки певних правових явищ, конкретизацію яких здійснюють шляхом оцінки в межах конкретної правозастосовної ситуації на основі розсуду суб'єкта [155, с. 62]. В актах судової практики можна зустріти тлумачення поняття «нездійснення захисту» як усвідомленої пасивної поведінки уповноваженого суб'єкта

владних повноважень – він усвідомлює порушення інтересів держави, має відповідні повноваження для їх захисту, але всупереч цим інтересам за захистом до суду не звертається [93] (постанова Верховного Суду від 13 квітня 2022 року у справі № 815/1484/18). Натомість «здійснення захисту неналежним чином» виявляється в активній поведінці (сукупності дій та рішень), спрямованій на захист інтересів держави, але яка є неналежною [93] (постанова Верховного Суду від 13 квітня 2022 року у справі № 815/1484/18).

Використання у Законі поняття «представництво» в суді інтересів викривача щодо НАЗК є некоректним, оскільки в розумінні цивільного процесуального законодавства представником у суді може бути законний представник, адвокат (ч. 1 ст. 60 ЦПК України), а в малозначних справах і спорах, що виникають із трудових відносин, – повнолітні особи, наділені цивільною процесуальною дієздатністю (ч. 2 ст. 60 ЦПК України). Доцільно, на нашу думку, використовувати поняття «захист» інтересів викривача НАЗК [163, с. 135].

Слушно стверджує С. С. Бичкова, що «прокурор і Національне агентство з питань запобігання корупції при участі у справі на захист інтересів інших осіб не стають процесуальними представниками. Тому використання подібного терміна у законодавчих приписах є вкрай небажаним. …Це не є підставою для внесення змін до тексту Конституції України, а отже, потрібно правильно тлумачити наведені вище правові норми і розуміти, що указані органи (особи) наділяються у цивільному процесі статусом органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб» [210, с. 170].

Відповідно до ч. 4 ст. 42 ЦПК України НАЗК входить до складу учасників справи як окремий суб’єкт поряд із позивачем, відповідачем і третіми особами в позовному провадженні (ч. 1 ст. 42 ЦПК України). Водночас законодавець наділяє НАЗК статусом третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Відповідно до ч. 2 ст. 53 ЦПК України у справах щодо застосування керівником або роботодавцем чи створення ним загрози застосування негативних заходів впливу до позивача у зв’язку з повідомленням ним або членом його сім’ї про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою НАЗК

може бути залучено як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача [212].

На думку Д. М. Сібільова, закріплення законодавцем положення про набуття НАЗК статусу третьої особи в цивільному процесі не відповідає теоретичним постулатам.

Його віднесення до третіх осіб у цивільному процесі – «очевидна законодавча помилка, пов'язана з нерозумінням правосуб'єктності третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору» [172, с. 7].

Відповідно до ч. 1 ст. 53 ЦПК України до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справу розглядають у порядку спрощеного позовного провадження, у справу можуть вступити треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, на стороні позивача або відповідача у разі, коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено у справу також за заявою учасників справи [212] та за ініціативою суду.

На думку Д. М. Сібільова, норма ч. 3 ст. 53 ЦПК України не відповідає змісту правосуб'єктності третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, умовам їх участі в цивільному процесі. Судове рішення може вплинути на права й обов'язки лише тих осіб, які є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, тобто сторін [172].

З наведених норм цивільного процесуального законодавства вбачається, що підставою вступу чи залучення за ініціативою учасників справи чи суду НАЗК у справу як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є потенційна імовірність впливу судового рішення на права й обов'язки НАЗК. Проте рішення суду в справі про застосування чи загрозу застосування керівником або роботодавцем негативних заходів впливу до позивача (викривача) у зв'язку з повідомленням ним або членом його сім'ї про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою, не може впливати на права й обов'язки НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

А. В. Петровський визначає третіх осіб як суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які беруть участь у справі, вступають або залучаються до розпочатого процесу з метою захисту своїх прав, свобод чи інтересів, а судове рішення може вплинути на їхні права й обов'язки [82, с. 716]. Із цієї дефініції можна дійти висновку, що метою участі в цивільній справі третіх осіб є захист власних прав та законних інтересів у зв'язку з потенційним впливом рішення суду на права та обов'язки такої особи. Проте зазначене не корелюється з участю у цивільному процесі НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Крім того, С. С. Бичкова зазначає, що під час аналізу норм ЦПК України привертає увагу ще один аспект, який стосується залучення третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, до участі у справі (ч. 1, 3 ст. 53 ЦПК України). З одного боку, це правило видається логічним, оскільки сприяє ухваленню законного й обґрунтованого рішення суду, ймовірно, запобігає додатковим зверненням до суду, потенційно зменшуючи кількість цивільних справ. Проте, з іншого боку, «примусове» залучення третіх осіб суперечить юридичній природі та призначенню позовного провадження. Ці учасники діють на захист власних приватно-правових інтересів (на відміну від органів та осіб, визначених у ст. 56 ЦПК України, яких суд у встановлених законом випадках може залучити до судового процесу), а тому мають самі визначати, чи брати їм участь у справі. Повідомити таких осіб про наявність цивільної справи, беззаперечно, потрібно. Але залучення до участі в ній має залежати від їх бажання вступити у відкрите провадження у справі [210, с. 165].

Водночас, наділення законодавцем НАЗК як статусом третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, так і статусом органу, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах третіх осіб, на підставі ч. 7 ст. 56 ЦПК України є дискусійним. Як суб'єкт, наділений відповідними повноваженнями органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, НАЗК діє в інтересах викривача та за його зверненням, проте як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, має діяти на захист власних

інтересів, що не відповідає змісту цивільних процесуальних правовідносин, визначених у ч. 2 ст. 53 ЦПК України.

Слушно вважає Р. Я. Лемик, що «не можна ототожнювати третіх осіб з органами чи особами, яким законом надано право здійснювати представництво інших осіб (так звані суб'єкти ст. 56 ЦПК України). Основною відмінністю між цими суб'єктами позовного провадження є цивільно-процесуальна функція, яку вони виконують, оскільки участь у справі органів чи осіб з представницькими функціями на підставі ст. 56 ЦПК України обумовлена необхідністю здійснення покладених на них обов'язків і захисту прав інших осіб (у тому числі і третіх осіб) та інтересів держави. Саме тому цілком недоречним є залучення, наприклад, органу опіки та піклування як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, у справах, де предмет розгляду стосується інтересів дитини» [69, с. 115–116].

Крім того, залежно від процесуального статусу обсяг процесуальних прав та обов'язків НАЗК буде різним. Відповідно до ч. 6 ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, наділені загальними процесуальними правами й обов'язками учасника справи, визначеними ст. 43 ЦПК України. Вступ у справу НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на підставі ч. 2 ст. 53 ЦПК України, не матиме наслідком розгляду справи спочатку (ч. 7 ст. 53 ЦПК України), у чому, на нашу думку, вбачається обмеження повноважень відповідного агентства у цивільному процесі, на противагу участі цього органу як органу, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

У ч. 1 ст. 57 ЦПК України міститься положення про те, що органи та інші особи, які відповідно до ст. 56 ЦПК України звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду [212]. Отже, НАЗК як орган, віднесений законом до кола учасників справи, наділений як загальними правами та обов'язками (учасників справи) у цивільному судочинстві (ст. 43 ЦПК України), так і спеціальними (ст. 49, 56, 57 ЦПК України).

Законодавець диференціює процесуальний статус НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (на підставі ч. 2 ст. 53 ЦПК України), та як органу, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб на підставі ч. 7 ст. 56 ЦПК України, що передбачає відповідний обсяг процесуальних прав та обов'язків. Участь у цивільному процесі НАЗК як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору, є доволі дискусійною.

3.4. Участь у цивільному процесі інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Коло органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, встановлено в ст. 56 ЦПК України. У визначених законом випадках, це органи державної влади та органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 56 ЦПК України), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ч. 2 ст. 56 ЦПК України), прокурор (ч. 3 ст. 56 ЦПК України), НАЗК (ч. 7 ст. 56 ЦПК України).

Слід зауважити, що в чинному законодавстві не міститься дефініція «органи державної влади». Зміст цього поняття опосередковано висвітлено в ст. 1 Закону України «Про джерела фінансування органів державної влади» від 30 червня 1999 року № 783-XIV, у якій зазначено, що предметом регулювання цього Закону є фінансове забезпечення діяльності системи органів виконавчої влади (Кабінету Міністрів України, міністерств, комітетів, агентств, служб, адміністрацій, департаментів, комісій, управлінь, палат, фондів, інспекцій, бюро та інших центральних органів виконавчої влади й місцевих державних адміністрацій), Верховної Ради України та її апарату, Рахункової палати, Президента України, його адміністрації та інших консультативних і дорадчих органів Президента України, судів України, органів прокуратури України, а також інших органів державної влади [115].

Доходимо висновку, що органами державної влади в контексті застосування положень ст. 56 ЦПК України слід вважати центральні органи виконавчої влади України (міністерства, служби, агентства, інспекції, центральні органи виконавчої

влади зі спеціальним статусом (до прикладу, Комітет з регулювання азартних ігор та лотерей, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Національне агентство з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, тощо)) та їх територіальні органи, місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації).

Слушно зазначає О. О. Грабовська, що віднесення законодавцем органів державної влади, органів місцевого самоврядування до суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що власне й відображено в назві ст. 56, 57 чинного ЦПК України означає, що такі органи представляють у суді інтереси певної особи, громади, суспільства й держави загалом. Такі представницькі повноваження визначені Конституцією України та іншими законами в межах сфери діяльності певного органу [28, с. 40].

Щодо випадків, встановлених законом, як підстави звернення до суду органів державної влади із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та участі в цих справах, до таких нормативних підстав слід віднести, зокрема, положення ст. 64 Кодексу України про надра, введеного в дію постановою Верховної Ради України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР; ч. 3 та ч. 9 ст. 27 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР; п. 10 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII; ст. 17-1 Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 року № 962-IV; ч. 4 ст. 19, ст. 42, 165, 170, 240 СК України; ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV; ч. 1, 2 ст. 312 ЦПК України, ст. 1293 ЦК України тощо.

У ст. 64 Кодексу України про надра закріплено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр (згідно із п. 1 Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 [127] – це Державна служба геології та надр України); центрального

органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці (Державна інспекція України з питань праці); центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів (Державна екологічна інспекція України) та їх територіальних органів звертатися до суду із позовом до особи (юридичної особи) про стягнення коштів та відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про надра [56].

Прикладами реалізації цього права органами державної влади є, зокрема, справа № 932/10641/21 за позовом Державної екологічної інспекції Придніпровського округу до ОСОБА_1 про стягнення збитків внаслідок використання земель не за цільовим призначенням; справа № 573/1/23 за позовом Державної екологічної інспекції у Сумській області до ОСОБА_1, ОСОБА_2, третя особа – Миколаївська селищна рада Сумського району Сумської області про стягнення збитків, завданих внаслідок порушення вимог природоохоронного законодавства України.

Відповідно до ч. 3 ст. 27 Закону України «Про рекламу» від 3 липня 1996 року № 270/96-ВР із метою захисту інтересів суспільства, держави, споживачів реклами і учасників рекламного ринку державні органи, зазначені в ст. 26 цього Закону, можуть звертатися до суду з позовами про заборону відповідної реклами та її публічне спростування. Публічне спростування реклами здійснюють у порядку, визначеному ст. 28 Закону України «Про рекламу», за рахунок винної особи в такому ж порядку, в якому вона була розміщена [135].

До державних органів, наділених правом звертатися до суду з позовами про заборону реклами та її публічне спростування, перелік яких визначено в ст. 26 цього Закону, законодавець відносить: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів (згідно з п. 1 Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [127] – це Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів) – щодо захисту прав споживачів реклами (у тому числі щодо

спорудження житлового будинку); Антимонопольний комітет України – щодо дотримання законодавства про захист економічної конкуренції; Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення – щодо медіа всіх форм власності; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну бюджетну політику у сфері управління державним боргом та гарантованим державою боргом (Міністерство фінансів України), – щодо реклами державних цінних паперів; Національний банк України – щодо реклами на платіжному ринку та реклами діяльності з надання фінансових послуг; Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку – щодо реклами фінансових інструментів; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства про зайнятість населення (Державна служба зайнятості України), – щодо реклами про вакансії; Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей – щодо реклами у сфері організації та проведення азартних ігор.

У ч. 9 ст. 27 Закону України «Про рекламу» закріплено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів (Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів) звертатися до суду з позовом щодо протиправних дій рекламодавців, виробників та розповсюджувачів реклами [135].

Крім того, у п. 10 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII закріплено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, здійснювати державний контроль за додержанням законодавства про захист прав споживачів, забезпечувати реалізацію державної політики щодо захисту прав споживачів, звертатися до суду з позовами про захист прав споживачів [122].

Необхідно проаналізувати положення Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, який офіційно опубліковано 7 липня 2023 року, проте відповідно до Прикінцевих та перехідних положень останній набирає чинності не раніше, ніж у день припинення чи скасування воєнного стану,

уведеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, за винятком деяких положень [121].

Згідно зі ст. 30 цього Закону до суб'єктів захисту прав споживачів належать центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів; компетентний орган (у ст. 1 Закону компетентний орган визначено як центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про захист прав споживачів); інші державні органи, які здійснюють захист прав споживачів у відповідних сферах; органи місцевого самоврядування; органи позасудового врегулювання спорів; суди; громадські об'єднання споживачів; саморегулівні організації [121].

Відповідно до ст. 32 Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX *компетентний орган у сфері захисту прав споживачів подає до суду позови про захист прав споживачів, зокрема щодо невизначеного кола осіб*. У ст. 36 цього Закону закріплено право громадських об'єднань споживачів звертатися до суду із позовами про захист прав споживачів, зокрема щодо невизначеного кола осіб. У разі задоволення такого позову суд зобов'язує суб'єкта господарювання, дії якого визнані протиправними, довести до відома споживачів рішення суду у встановлений ним строк через медіа або в інший спосіб [121].

На відміну від положень ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року №1023-XII (чинного), згідно з якими правом звертатися до суду в інтересах невизначеного кола осіб *наділені лише об'єднання споживачів* [122], у Законі України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX такими повноваженнями наділений, відповідно, компетентний орган (нині – це Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів), що можна вважати першим кроком до здійснення правової регламентації цивільних процесуальних правовідносин, пов'язаних із захистом прав невизначеного кола осіб безпосередньо органами державної влади. Крім того, новелою цього Закону є норма про звільнення від сплати судового збору в усіх судових інстанціях… компетентного органу та громадських об'єднань споживачів у

справах щодо захисту прав споживачів, зокрема щодо невизначеного кола споживачів (ч. 3 ст. 42 Закону) [121].

Слушно зазначає Р. А. Майданик, що «чинне законодавство… обмежується лише двома нормами щодо права об'єднання споживачів звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виробника, виконавця протиправними (п. 9 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів») і видання судового наказу на виконання рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів (п. 5 ч. 1 ст. 96 ЦПК України) [72, с. 49–50] (у чинній редакції – п. 6 ч. 1 ст. 161 ЦПК України).

Попри вдосконалення норм матеріального права щодо розширення кола суб'єктів, уповноважених на здійснення захисту інтересів невизначеного кола осіб, у розділі IX «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX не встановлено змін до ЦПК України, що зумовлює необхідність подальшого удосконалення норм процесуального права, зокрема які стосуються механізму захисту інтересів невизначеного кола осіб у судовому порядку. Л. А. Кондрат'єва акцентує, що «чинний ЦПК України, на жаль, не відповідає сучасним вимогам, оскільки за наявності правових можливостей пред'явити цивільний позов на захист невизначеного кола осіб, постраждалих від одного правопорушення, його норми не зовсім пристосовані для розгляду позовів у разі заподіяння моральної та матеріальної шкоди десяткам та сотням громадян» [59, с. 35].

Слід зауважити, що на думку Н. Ю. Сакари, норми цивільного процесуального права, які регулюють участь у процесі прокурора, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які можуть у випадках, встановлених законом, звертатися до суду на захист прав, свобод та інтересів осіб, які з певних причин не можуть себе захистити, захист інтересів невизначеного кола осіб, не є однорідними та однопорядковими. Аналіз теорії цивільного процесуального права та судової практики дає підстави стверджувати, що зазначені норми регулюють різні за своєю

суттю правовідносини, які різняться за суб'єктним складом, об'єктом, часом виникнення й інше, а тому становлять різні процесуальні інститути [154, с. 148– 149].

Таке твердження є дискусійним, оскільки об'єктом захисту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна вважати інтереси невизначеного кола осіб як складової захисту суспільних інтересів, що можуть здійснювати досліджувані учасники справи відповідно до ч. 2 ст. 4, ч. 1 ст. 56 ЦПК України.

Водночас, у ЦПК України немає дефініції «суспільні інтереси», проте у ст. 1 Закону України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 2 грудня 2010 року № 2736-VI законодавець визначає поняття «суспільні інтереси» як «безпеку життя та здоров'я людей, безпечні умови праці, захист прав споживачів (користувачів), захист довкілля» [117].

Н. Ю. Сакара, контекстуально ототожнюючи суспільні та громадські інтереси [154, с. 86], зазначає, що громадським інтересом як об'єктом захисту слід вважати не індивідуальні суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які належать окремим персоніфікованим особам, а суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які одночасно належать кожній особі як члену суспільства чи певної спільноти та суспільству чи цій спільноті взагалі, права, свободи або інтереси. Захист таких прав, свобод чи інтересів однієї особи автоматично тягне за собою захист і поновлення прав, свобод чи інтересів невизначеного кола осіб і суспільства загалом. Прикладами об'єктів захисту права громадського інтересу є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право вільного доступу до інформації про стан довкілля (ст. 50 Конституції України, ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища») тощо» [154, с. 151–152].

Практика засвідчує, що найчастіше масових порушень зазнають такі права, як право на здорове та безпечне довкілля, право на якісні та безпечні для життя та здоров'я товари (роботи, послуги), інформацію про них [176, с. 176]. Аналіз актів судової практики дає підстави для висновку, що потенційно об'єктами захисту прав невизначеного кола осіб можуть бути визнані право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 293 ЦК України), право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та

здоров'ю (ст. 282 ЦК України), право на інформацію про довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ст. 50 Конституції України), право на належну якість продукції та обслуговування; безпеку продукції; необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію державною мовою про продукцію, її кількість, якість, асортимент, її виробника (виконавця, продавця) відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»; право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції) (ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII) [122]. Ці права належать кожному, а тому йдеться про суспільний інтерес у забезпеченні дотримання цих прав та можливості звертатися до суду з метою їх захисту в разі порушення.

Отже, ми розглядаємо закріплене в законі право органів державної влади, до прикладу, Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, Державної екологічної інспекції України та їх територіальних органів, звертатися до суду із позовами про захист прав, свобод та інтересів осіб або державних та суспільних інтересів як спосіб захисту, регламентований, зокрема, у тому числі положеннями ст. 56, 57 ЦПК України.

Доцільним видається на законодавчому рівні уповноважити й центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів правом звертатися до суду з позовом в інтересах невизначеного кола осіб, як і у випадку наділення таким правом компетентного органу у сфері захисту прав споживачів відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, який набуде чинності не раніше, ніж у день припинення чи скасування воєнного стану.

Як ми вже зазначали раніше, одним із об'єктів захисту невизначеного кола осіб є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Відповідно до ст. 50 Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується

право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена» [60]. Відповідно до п. «ж» ч. 1 ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» громадські природоохоронні організації мають право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема здоров'ю громадян і майну громадських організацій [131]. Аналіз цих норм дає підстави стверджувати, що, попри те, що законодавець не передбачив право громадських природоохоронних організацій звертатися до суду з позовом в інтересах невизначеного кола осіб у зв'язку із заподіянням шкоди здоров'ю громадян унаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, проте водночас закріплення на законодавчому рівні права компетентного органу у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення та охорони природних ресурсів звертатися до суду з позовними заявами надасть додаткові гарантії захисту прав, суспільних і приватних інтересів та реалізацію положень ч. 1 ст. 56 ЦПК України. Слушно зазначає Л. А. Кондрат'єва, «У разі ухвалення судом позитивного рішення на користь невизначеного кола осіб… усі учасники групи отримають спільний результат розгляду та вирішення справи щодо порушеного права. Водночас, груповий позов забезпечує досягнення соціального ефекту, оскільки одночасно в суді під час його розгляду захищається як публічний (протиправна діяльність господарюючого суб'єкта, установи, організації), так і приватний інтерес (учасники групи отримують відшкодування за завдану матеріальну шкоду)» [59, с. 38].

У зв'язку із зазначеним пропонуємо внести зміни до пункту «й» ч. 1 ст. 20-2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», виклавши його в такій редакції: до компетенції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів у сфері охорони навколишнього

природного середовища належить [131]: «вживати в установленому порядку заходів досудового врегулювання спорів, подавати до суду позови, у тому числі щодо невизначеного кола осіб».

У ст. 17-1 Закону України «Про охорону земель» визначено право центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, звертатися до суду з позовами про відшкодування шкоди і втрат, заподіяних унаслідок порушення законодавства України про охорону земель [130].

Важливе місце серед суб'єктів, визначених у ст. 56 ЦПК України, посідають органи опіки та піклування. Органи опіки та піклування, зауважує О. О. Грабовська, слушно називають «органами захисту сімейних прав», «попередньою ланкою розв'язання спорів між батьками щодо дитини» [26, с. 291].

Відповідно до ст. 56 ЦК України органами опіки та піклування є районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад [212].

Аналогічні положення містяться в ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та п. 3 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866. Зокрема, у п. 3 Порядку зазначено: «Органами опіки та піклування є районні, районні у мм. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад» [85].

На підставі аналізу ч. 4 ст. 19 СК України можна дійти висновку, що у визначених цією нормою справах участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою, є обов'язковою.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року № 586-XIV місцеві державні адміністрації є юридичними особами [124].

Окремого аналізу потребує дослідження статусу виконавчих органів міських, районних у містах, сільських, селищних рад, зокрема об'єднаних територіальних громад. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчі органи рад – це «органи… які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених цим та іншими законами» [123], а в ч. 1 ст. 11 цього Закону деталізовано, що «Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи» [123].

Слушно зазначає Л. В. Красицька, що «системний аналіз Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» свідчить, що виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад є юридичними особами, так само як і органи місцевого самоврядування. Отже, за Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» радами можуть бути створені й інші виконавчі органи, крім виконавчих комітетів, відділів, управлінь. Все це надає підстави для висновку, що службам у справах дітей можуть бути надані функції виконавчого органу за рішенням сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад» [64, с.1139–1140].

Згідно із ч. 8 ст. 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, служби у справах дітей мають права юридичної особи [128].

Відповідно до п. 2 Примірного положення про службу у справах дітей міської, районної у місті ради, затвердженого наказом Міністерства соціальної політики України від 16 вересня 2021 року № 518 «служба має право юридичної особи та в межах, визначених законодавством України, приймає самостійні рішення, які оформляються актами та наказами за підписом керівника служби» [103].

Отже, функції органу опіки та піклування можуть виконувати, зокрема, виконавчі комітети, відділи, управління, служби у справах дітей та інші створювані

радами виконавчі органи, які є юридичними особами чи мають права юридичної особи. Організаційну основу державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становлять також органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які здійснюють діяльність із захисту прав та законних інтересів дітей [234, с. 237].

До справ, участь у яких органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою, є обов'язковою, законодавець відносить: справи щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її в себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним [173].

Відповідно до ч. 5 ст. 19 СК України орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору [173]. Вбачається, що подання висновку у визначеній у ч. 4 ст. 19 СК України категорії справ є імперативним обов'язком органу опіки та піклування, проте відсутність висновку не повинна мати наслідком неможливість розгляду та вирішення спору, що буде рівнозначним відмові в доступі до правосуддя [173].

Такого висновку дійшов Верховний Суд під час розгляду справи № 523/19706/19 про визначення місця проживання дитини, вказавши, що «передбачена частинами четвертою та п'ятою статті 19 СК України обов'язковість висновку органу опіки та піклування у відповідних категоріях цивільних справ не може абсолютизуватися. У разі, якщо з тих чи інших причин такий висновок отримати не можна, суд має вирішити спір за наявними у справі доказами. Зазначений підхід має загальний характер і є цілком справедливим для випадків, коли не було отримано письмового висновку органу опіки та піклування при розгляді справ, де участь органу опіки та піклування є обов'язковою, з огляду на неможливість надати такий висновок, зокрема, у зв'язку із перебуванням дитини за межами країни, перебуванням дитини

на непідконтрольній території, неможливістю встановити місце фактичного перебування дитини з одним із батьків тощо» (постанова Верховного Суду у справі № 523/19706/19 від 11 грудня 2023 року)» [98].

Водночас, в Окремій думці судді Верховного Суду від 11 грудня 2023 року в справі № 523/19706/19 зазначено, що «висновок Об'єднаної палати щодо застосування частин четвертої та п'ятої статті 19 СК України міг бути зробленим тільки в контексті випадків зловживання правами одним із батьків (неповідомлення місця проживання, ухилення від обстеження умов проживання тощо). Ця справа не стосувалася випадків перебування дитини за межами країни, перебування дитини на непідконтрольній території тощо» [81].

У цьому контексті Л. В. Красицька зазначає, що у випадку неможливості надати висновок, який ґрунтується на обстеженні умов, орган опіки та піклування з метою захисту інтересів дитини має використати всі можливі варіанти одержання інформації та оцінки обставин, що склалися, і за можливістю надати висновок з посиланням на бесіди із родичами, знайомими, або з посиланням на інші документи та із вказівкою на те, що обстежити безпосередньо умови проживання неможливо. Однак винесення рішення у справі не може ставитися у залежність від наявності чи відсутності відповідного висновку» [64, с. 1143].

Вбачається, що подання висновку органу опіки та піклування у випадках, визначених законом, є обов'язковим згідно з положеннями ч. 6 ст. 56 ЦПК України, ч. 5 ст. 19 СК України і лише у виняткових випадках неможливості здійснення обстеження умов проживання дитини, батьків або інших осіб, одержання відомостей чи документів, необхідних для складення та подання до суду висновку, суд може вирішити спір на підставі доказів, що є в матеріалах справи. Відповідно до ч. 6 ст. 19 СК України, якщо висновок органу опіки та піклування суперечить інтересам дитини, є необґрунтованим, суд може не погодитися із таким висновком.

Ухвала суду про залучення до участі у справі органу для подання висновку, може бути пов'язана із безпосередньою вказівкою закону про необхідність такого залучення, або ж викликана висновком суду про необхідність залучення в процес органу задля ухвалення законного та обґрунтованого рішення, виконання завдань та

мети цивільного судочинства. І для суду, і для органу імперативна норма закону – обов'язкові умови виконання органами своїх функцій у такий спосіб [29, с. 31].

Доходимо висновку, що обов'язковість подання органом опіки та піклування висновку на виконання своїх повноважень не може абсолютизуватися, суд має розглянути справу у визначені законом строки й ухвалити рішення на підставі з'ясованих обставин, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні (ч. 5 ст. 263 ЦПК України). Водночас у разі неможливості здійснити обстеження місця проживання дитини, батьків чи одного із них, інших осіб орган опіки та піклування зобов'язаний: 1) подати висновок, складений на підставі пояснень близьких родичів, сусідів, досліджених документів та інших доказів; 2) у разі нескладення висновку – надати пояснення суду, навести свої доводи, міркування щодо обставин справи (ч. 1 ст. 43 ЦПК України).

Відповідно до ст. 42, 165, 170, 240 СК України орган опіки та піклування має право звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним, позбавлення батьківських прав, позбавлення батьків чи одного з них батьківських прав або відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав, про скасування усиновлення чи визнання його недійсним [173] (до прикладу, справа № 947/21821/23 за позовом Київської районної адміністрації Одеської міської ради як органу опіки та піклування в інтересах малолітньої особи про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав; справа № 759/24057/23 за позовом органу опіки та піклування Святошинської районної в м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав).

У ст. 1293 ЦК України визначено, що органи опіки та піклування поряд зі спадкоємцями, їхніми законними представниками мають право оскаржити до суду дії виконавця заповіту, якщо вони не відповідають вимогам законодавства, порушують інтереси спадкоємців [205]. У ч. 2 цієї статті визначено спеціальний строк позовної давності на звернення до суду з вимогами про визнання дій виконавця заповіту неправомірними, проте в Прикінцевих та перехідних положеннях ЦК України встановлено, що такий строк продовжується на строк дії воєнного, надзвичайного стану [165, с. 709].

Щодо визначення органів місцевого самоврядування слід акцентувати на окремих положеннях Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». У ч. 2 ст. 2 цього Закону зазначено, що місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст [123].

У ч. 3, 5 ст. 140 Конституції України органи місцевого самоврядування визначено як сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, районні та обласні ради [60]. У ч. 1 ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначено, що система місцевого самоврядування охоплює територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення [123].

Підставами звернення органів місцевого самоврядування до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах є підстави, визначені законом. Зокрема, у п. 6 ч. 1 ст. 28 Закону України закріплено, що органи місцевого самоврядування з метою захисту прав споживачів мають право створювати при їх виконавчих органах структурні підрозділи з питань захисту прав споживачів, які вправі подавати до суду позови щодо захисту прав споживачів [122].

Як ми уже досліджували раніше, у ст. 11 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» законодавець визначає виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад як «їх виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи». Відповідно до ст. 30 цього Закону повноваження із захисту прав споживачів належать до делегованих як такі, що «надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад» [123].

Ю. А. Довгань зазначає, що «сьогодні 2/3 органів місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради) в Україні не мають відділів із захисту прав споживачів

взагалі. У багатьох міських радах контроль за дотриманням суб'єктами господарювання законодавства у сфері захисту прав споживачів здійснює спеціаліст відділу торгівлі та побутового обслуговування населення або управління економіки» [42, с. 164]. Автор доходить висновку, що наслідком цього є послаблення контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів і спрямування скарг споживачів до відповідного органу державної влади для їх розгляду та вжиття заходів реагування.

Слід зауважити, що, на відміну від чинного Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII, новий Закон України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, який набуде чинності не раніше, ніж у день припинення чи скасування воєнного стану, уже не містить норми, якою закріплено право структурних підрозділів органів місцевого самоврядування подавати до суду позови із метою захисту прав споживачів, а їхні повноваження в цій сфері обмежуються розглядом звернень споживачів, наданням консультацій з питань захисту прав споживачів, здійсненням освітніх та/або просвітницьких заходів, аналізом договорів, що укладають суб'єкти господарювання зі споживачами [121]. Компаративний аналіз повноважень структурних підрозділів органів місцевого самоврядування в цій сфері дає підстави для висновку, що чинний Закон України «Про захист прав споживачів» наділяє структурні підрозділи органів місцевого самоврядування ширшими повноваженнями, що надає можливість негайно реагувати на порушення законодавства про захист прав споживачів і навіть «тимчасово зупиняти реалізацію продукції до пред'явлення інформації, супровідних документів або припиняти її реалізацію» [122]. Проте в новому Законі у разі виявлення відповідних порушень повноваження зазначених органів зводяться лише до термінового повідомлення про виявлення факту порушення компетентного органу та/або інших органів, наділених повноваженнями контролю у відповідній сфері [121]. На нашу думку, такі зміни матимуть наслідком порушення механізму ефективного, а головне – своєчасного реагування органами місцевого самоврядування на виявлені порушення та захисту прав споживачів у межах відповідних територіальних громад.

Щодо участі юридичних осіб, які мають право звертатися до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах, у п. «ж» ч. 1 ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» міститься норма, що передбачає право громадських природоохоронних організацій подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, зокрема здоров'ю громадян і майну громадських організацій [131].

Відповідно до ст. 29 Закону України «Про рекламу» громадські об'єднання та об'єднання підприємств у галузі реклами мають право звертатися з позовом до суду про захист порушених прав, свобод та інтересів своїх членів, рекламодавців, виробників і розповсюджувачів реклами, брати участь у розгляді таких справ у суді [135].

Згідно із ч. 1 ст. 25 Закону України «Про захист прав споживачів» об'єднання споживачів мають право звертатися з позовом до суду про визнання дій продавця, виробника (підприємства, що виконує їх функції), виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій; відповідно до законодавства захищати у суді права споживачів, які не є членами громадських організацій споживачів (об'єднань споживачів) [122].

У контексті відповідної проблеми зауважимо про правовий статус об'єднань споживачів, які наділені правом звертатися до суду в інтересах інших осіб. Згідно із ч. 1, 2 ст. 24 цього Закону «споживачі мають право об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів)», які є «громадськими організаціями, що провадять свою діяльність відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян»»[122]. Відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи [111].

У ч. 5 ст. 1 цього Закону зазначено, що громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Згідно зі ст. 46, 47 ЦПК України цивільною процесуальною правоздатністю та дієздатністю

наділені фізичні та юридичні особи. У зв'язку з цим для набуття права звертатися до суду в інтересах споживачів із метою захисту їхніх прав громадські об'єднання споживачів повинні мати статус юридичної особи.

Як приклад звернення до суду громадської організації споживачів з метою захисту прав споживачів можна навести постанову Великої Палати Верховного Суду від 23 березня 2021 року у справі № 367/4695/20 (№ 14-12цс21) за касаційною скаргою Громадської організації «Ірпінська спілка споживачів» на ухвалу Ірпінського міського суду Київської області від 31 липня 2020 року та постанову Київського апеляційного суду від 13 жовтня 2020 року в справі за позовом ГО «Ірпінська спілка споживачів» до Комунального підприємства «Управління житлово-комунального господарства «Ірпінь» Ірпінської міської ради про проведення перерахунку споживачам послуг. Велика Палата Верховного Суду в цій справі дійшла висновку про те, що ГО «Ірпінська спілка споживачів» діє не у власних інтересах, а захищає в судовому порядку інтереси фізичних осіб – споживачів житлово-комунальних послуг, тобто між громадською організацією та юридичною особою, що надає житлово-комунальні послуги, немає матеріально-правових відносин. Громадська організація хоч і виступає від власного імені, проте захищає інтереси побутових споживачів, права яких порушені протиправними діями комунального підприємства. Спір, що виник між сторонами, є спором про право цивільне та фактично виник між невизначеним колом осіб, споживачами послуг, та комунальним підприємством, надавачем таких послуг, спрямований на захист прав споживачів міста Ірпеня щодо здійснення перерахунку, а тому повинен розглядатися в порядку цивільного судочинства [88].

У ст. 19 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV закріплено право профспілок, їх об'єднань представляти інтереси своїх членів під час реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ [133].

У ст. 1 цього Закону міститься визначення професійної спілки (профспілки) як добровільної неприбуткової громадської організації, що об'єднує громадян,

пов’язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної (трудової) діяльності (навчання) [133]. Статус об’єднань профспілок визначають за статусом членів, яких вони об’єднують [133], що передбачено в ч. 4 ст. 8 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності». Отже, професійні спілки, їх об’єднання для набуття права звернутися до суду та здійснювати захист своїх членів у суді повинні мати статус юридичної особи, тобто бути зареєстрованими відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV.

У п. 7 ст. 11 Водного кодексу України від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР передбачено право громадян та їх об’єднань, інших громадських формувань подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних державі та громадянам унаслідок забруднення, засмічення та вичерпання вод [21].

Щодо участі фізичних осіб як осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, необхідно зазначити таке.

І. П. Тимошевська зауважує, що «нині законодавство України, яке регулює матеріально-правові відносини, як правило, не передбачає права фізичних осіб (вбачається, звертатися до суду в інтересах інших осіб), що є в принципі правильним» [191, с. 206]. За позицією вченої, винятками є ст. 258 та 262 СК України, що передбачають право баби й діда на звернення до суду без спеціальних на те повноважень за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх і повнолітніх непрацездатних онуків, а також право сестри, брата, мачухи, вітчима на захист у суді прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх і повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки [173].

Аналогічну позицію щодо віднесення зазначених суб’єктів до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, обстоюють Г. О. Світлична [157, с. 38], Н. Ю. Голубєва [25].

Г. О. Світлична вважає, що надання зазначеному колу осіб (баба, дід, сестра, брат, мачуха, вітчим) права звернення до суду без спеціального оформлення повноважень не означає набуття ними процесуального статусу законних представників. У цьому випадку, на думку вченої, вони здійснюють захист прав та

інтересів інших осіб і беруть участь у цивільному судочинстві на підставі ст. 45 ЦПК України [157, с. 38] (у чинній редакції – ст. 56 ЦПК України).

Ми теж поділяємо таку позицію, оскільки у випадках, визначених ст. 258, 262 СК України, йдеться про участь у судовому процесі фізичних осіб як осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, згідно із положеннями ст. 56 ЦПК України. Обґрунтовуючи таке міркування, слід зазначити, що перелічені суб'єкти не можуть бути віднесені до законних представників згідно з нормою ст. 59 ЦПК України, оскільки участь у судовому процесі законних представників передбачає участь визначеного законом кола осіб – батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом, – із метою захисту у суді визначених законом суб'єктів – це малолітні, неповнолітні, недієздатні особи, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена. Водночас, коло суб'єктів, визначених у ст. 258, 262 СК України, які можуть потребувати захисту та здійснювати його, відрізняється від кола суб'єктів, визначених у ст. 59 ЦПК України. У ст. 258, 262 СК України передбачено «захист без спеціально наданих повноважень» бабою, дідом як малолітніх, неповнолітніх осіб, так і повнолітніх непрацездатних внуків, а також «повнолітніх непрацездатних братів, сестер, падчерки і пасинка» [173] відповідно сестрою, братом, мачухою, вітчимом, що не релевантно змісту «законного представництва» згідно зі ст. 59 ЦПК України.

Поряд із цими нормами, необхідно розглянути положення ч. 2 ст. 172 СК України щодо права повнолітніх дочки, сина звернутися за захистом прав, свобод та інтересів своїх непрацездатних, немічних батьків як їх законних представників без спеціальних на те повноважень [173].

Частина 2 ст. 154 СК України регламентує право батьків звертатися до суду за захистом прав та інтересів непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень [173].

У цій площині слушну думку висловлює Н. Ю. Голубєва, зазначаючи, що необхідно розмежовувати інститут законного представництва у цивільному праві та у судовому процесі.

Обґрунтовуючи таку думку, вчена зазначає, що «в цивільному праві є також інші випадки законного представництва: батьками їх повнолітніх непрацездатних дітей (ч. 3 ст. 154 СК України), дітьми своїх непрацездатних, немічних батьків (ч. 2 ст. 172 СК України) і представництво повнолітніх непрацездатних осіб їх дідом, бабою, братом, сестрою, мачухою та вітчимом (ч. 2 ст. 258 та ч. 2 ст. 262 СК України). У тексті згаданих статей СК України прямо зазначається на право звертатися до суду без спеціальних повноважень. Однак у судовому процесі вони не є законними представниками… Їх варто віднести до фізичних осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК України)» [25].

Таку позицію обстоюють науковці Н. С. Кузнєцова, О. О. Кот, О. В. Дзера та інші [75], зазначаючи, що в процесуальному праві законного представника можуть мати лише малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежено дієздатні особи. Натомість коло таких осіб у матеріальному праві є значно ширшим. До таких відносин підлягає застосуванню положення ст. 56 ЦПК України, тобто особи, які за нормами матеріального права розглядаються як законні представники, у процесуальному праві реалізують свої повноваження як суб’єкти, яким надано право звертатися до суду для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб [75].

На противагу цим науковим позиціям, В. Е. Беляневич стверджує, що правовідносини щодо реалізації права звернення повнолітніх дочки, сина за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків на підставі ч. 2 ст. 172 СК України не можна вважати ні участю в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК України), ані законним представництвом (ст. 59 ЦПК України) [6]. На думку В. Е. Беляневич, такі правовідносини слід кваліфікувати як особливий вид представництва (представництво *sui generis*), який має особливий склад суб’єктів, зміст, підстави виникнення [6].

Вочевидь, ці наукові висновки було покладено в основу постанови Верховного Суду у справі № 318/623/19 від 7 листопада 2022 року, в якій зазначено, що «норму ч. 2 ст. 172 СК України слід кваліфікувати як особливий вид представництва (представництво *sui generis*)». Своєю чергою зазначено, що перебування батьків у

стані непрацездатності чи немічності підлягає доказуванню в кожному конкретному випадку звернення до суду на підставі частини другої статті 172 СК України [97].

На нашу думку, така позиція Верховного Суду є дискусійною, оскільки юридична конструкція «представництво *sui generis*» безпосередньо не закріплена в чинному законодавстві України та не виводиться зі змісту його норм.

Крім зазначених нормативних підстав, І. С. Андрієнко [3, с. 7], С. В. Васильєв [17, с. 69] акцентують на положенні ч. 1 ст. 339 ЦПК України, що регламентує за умов, визначених Законом України «Про психіатричну допомогу», право лікаря-психіатра подати до суду заяву про проведення психіатричного огляду особи в примусовому порядку, надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та її продовження в примусовому порядку, а також право представника психіатричного закладу звернутися до суду із заявою про госпіталізацію особи до психіатричного закладу в примусовому порядку та продовження такої госпіталізації [212].

З аналізу змісту положень ч. 1 ст. 339 ЦПК України можна дійти висновку, що лікар-психіатр, а також представник психіатричного закладу у відповідній категорії справ окремого провадження не входить до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що корелюється положеннями ч. 3 ст. 42 ЦПК України.

У цьому контексті, слушно зазначає І. П. Тимошевська, сумнівною є можливість одночасно застосовувати положення ст. 45 ЦПК України (нині – ст. 56 ЦПК України), «оскільки норми ЦПК не дублюють одна одну, а встановлюють самостійні правила, які діють у різних видах провадження. До того ж суб'єкти ст. 45 ЦПК звертаються до суду в порядку позовного провадження за захистом прав, свобод чи інтересів інших осіб, коли інша особа їх порушує, не визнає або оспорює, тобто тоді коли має місце спір про право, який є визначальним при характеристиці правосуддя у цивільних справах» [189, с. 141].

У контексті досліджуваної проблематики слід зауважити про складнощі правозастосування ст. 42, 56 ЦПК України державними та приватними виконавцями. Слушно зазначає С. С. Бичкова, що ухвалення судового рішення, набрання ним

законної сили не означає, що спір (конфлікт) між сторонами повністю вичерпано [12]. На практиці непоодинокими є випадки звернення виконавця до суду з позовом *в інтересах боржника* у виконавчому провадженні (справи № 199/1895/23, № 367/252/24) про визнання правочину недійсним [168].

У відповідній категорії справ державні та приватні виконавці посилаються на висновки, наведені Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 8 червня 2022 року (у справі № 2-591/11), що підставами для звернення виконавця до суду із позовною заявою у разі наявності спору щодо визначення частки боржника у спільному майні є положення ч. 2 ст. 4, ч. 4 ст. 42 ЦПК України, що передбачають право органів та осіб звертатися до суду в інтересах інших осіб у випадках, встановлених законом. Також у ч. 1 ст. 56 ЦПК України міститься аналогічне положення [91].

Слід констатувати, що державні та приватні виконавці не належать до органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (як це передбачено положеннями ст. 56 ЦПК України для прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органів опіки та піклування та ін.). Також у Законі України «Про виконавче провадження» від 2 червня 2016 року № 1404-VIII, Законі України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і інших рішень інших органів» від 2 червня 2016 року № 1403-VIII, а також інших нормативно-правових актах не передбачено підстав звернення до суду державного чи приватного виконавця із позовною заявою в інтересах інших осіб.

Обґрунтовуючи це положення, ми вважаємо за доцільне зосередити увагу на позиції Верховного Суду у справі № 367/252/24 за позовом приватного виконавця Виконавчого округу м. Києва О. Л. Мілоцького в інтересах ОСОБА_1 (*боржник*) до ОСОБА_2 ОСОБА_3, треті особи: ОСОБА_4, приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу І. В. Андрейків, про визнання недійсними шлюбного договору та договорів дарування, визначення за боржником частки майна. Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду постановив ухвалу від 29 січня 2025 року про передачу справи на розгляд Великої

Палати Верховного Суду, у мотивувальній частині якої зазначив, що «в цій справі права боржника чи приватного виконавця не порушені, що позбавляє їх права на позов»; «закон не наділяє приватного виконавця повноваженнями на звернення з позовом в інтересах, зокрема, боржника у виконавчому провадженні, а тому відповідно до численної практики ЄСПЛ таке втручання буде кваліфіковано як порушення ст. 6 та ст. 1 Першого Протоколу Конвенції» [196].

Висновки до розділу 3

Дослідження процесуальних особливостей участі в цивільному процесі окремих органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, дало підстави для таких висновків:

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як орган та особа, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділений як загальними цивільними процесуальними правами та обов'язками (ст. 43 ЦПК України), так і спеціальними цивільними процесуальними правами та обов'язками (ст. 49, 56, 57 ЦПК України, положення Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»).

2. Підставами звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до суду з метою захисту прав і свобод людини і громадянина є неспроможність таких осіб самостійно їх захистити, що може бути обумовлено фізичним і психічним станом, а також віком особи, та підтверджено відповідними доказами.

3. Застосування поняття «представництво» у Конституції України, Законах України «Про прокуратуру», «Про запобігання корупції» в разі звернення до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах прокурора, НАЗК у порядку цивільного судочинства не узгоджується з положеннями ЦПК України – § 2 «Представники» глави 4 ЦПК України «Учасники судового процесу». Доцільно уніфікувати положення зазначених законів шляхом зміни категорії «представництво»

на категорію «здійснення захисту інтересів інших осіб» відповідними суб'єктами в цивільному судочинстві.

4. Необхідними умовами звернення прокурора до суду в інтересах держави у цивільному процесі є: 1) встановлення прокурором факту порушення або загрози порушення законних інтересів держави; 2) наявність визначених законом підстав для звернення прокурора до суду в інтересах держави; 3) відсутність органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах; 4) невиконання або неналежним чином виконання органом, уповноваженим здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо захисту інтересів держави, якщо відповідний орган наявний.

5. У випадку відкриття провадження у справі за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави, цивільний процесуальний статус позивача набуває: орган, уповноважений здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, або прокурор за наявності однієї з умов: 1) у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах; 2) у разі відсутності у відповідного органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо звернення до суду.

6. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ст. 290 ЦПК України) НАБУ є органом, уповноваженим на виконання функцій держави у спірних правовідносинах, та набуває цивільного процесуального статусу позивача у разі відкриття провадження у справі за позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, пред'явленим прокурором САП (прокурорами ГПУ) як органом та особою, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що обґрунтовується положеннями ч. 2 ст. 48, ч. 4, 5 ст. 56, ч. 1 ст. 290 ЦПК України, ст. 1, п. 10 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України».

7. Участь прокурора у цивільному процесуальному статусі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, має бути мінімізована з метою гармонізації цивільного процесуального законодавства України

з правом ЄС в контексті реалізації принципу змагальності сторін у цивільному судочинстві.

8. Підстави звернення та процесуальна форма участі прокурора в цивільному судочинстві обумовлюються критерієм «захист інтересу», що диференціюється на «захист інтересів особи», «захист суспільних інтересів» і «захист інтересів держави», останній з яких визначається законодавчо встановленими функціями та повноваженнями прокурора, а також предметом спірних правовідносин (у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави).

9. Обов'язкова участь прокурора в справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку (ч. 2 ст. 341 ЦПК України) обумовлена специфічним характером такої категорії справ та необхідністю здійснення моніторингу дотримання прав та законних інтересів особи під час розгляду справи в суді. Участь прокура в справах про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку передбачає додержання загальних правил, передбачених ЦПК України (ч. 3 ст. 294 ЦПК України), що полягає, зокрема, у праві прокурора надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб (п. 3 ч. 1 ст. 43 ЦПК України) та не може здійснюватися у формі надання висновку у справі на виконання своїх повноважень.

10. Підставами для звернення до суду НАЗК як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах специфічного суб'єкта – викривача, є: 1) безпосереднє звернення викривача до НАЗК; 2) неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права; 3) нездійснення або здійснення неналежним чином захисту прав, свобод та інтересів викривача представниками або органами, яким законом надано таке право. Окреслені підстави мають існувати в сукупності.

11. Поняття «неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права» є оціночним, може тлумачитися за аналогією зі зверненням до суду в інтересах інших осіб Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або прокурора, а саме як існування обставин, які свідчать про фізичний стан,

немічність, похилий вік, матеріальне становище тощо, що унеможливлюють самостійно здійснювати викривачем захист своїх інтересів у суді.

12. НАЗК як орган, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах викривача, виконує субсидіарну (додаткову) функцію у захисті інтересів викривача, а основну функцію в цьому покладено на представників або органи, яким законом надано право захищати права та інтереси викривача, до яких слід відносити: 1) уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції; 2) правоохоронні органи; 3) центри надання безоплатної правничої допомоги.

13. Подання висновку органу опіки та піклування на виконання покладених повноважень є обов'язковим (ч. 6 ст. 56 ЦПК України, ч. 5 ст. 19 СК України), проте обов'язковість висновку не може абсолютизуватися в разі неможливості здійснення органами опіки та піклування обстеження умов проживання дитини, батьків чи інших осіб. У такому разі орган опіки та піклування зобов'язаний: 1) подати висновок, складений на підставі пояснень близьких родичів, сусідів, досліджених документів та інших доказів; 2) у разі нескладення висновку – надати пояснення суду, навести свої доводи, міркування щодо обставин справи (ч. 1 ст. 43 ЦПК України).

14. Участь у цивільному процесі фізичних осіб, які звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, може бути диференційована як участь: 1) законних представників (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України); 2) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 154, 165, 172, 258, 262 СК України).

15. З метою оптимізації законодавства запропоновано викласти в новій редакції:

а) ч. 2 ст. 341 ЦПК України, а саме: «Справа за заявою про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги або про госпіталізацію у примусовому порядку розглядається за присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги в примусовому порядку, з обов'язковою участю *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, прокурора, лікаря-психіатра,

представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката чи законного представника особи, стосовно якої розглядається питання, пов’язане з наданням психіатричної допомоги;

б) ч. 4 ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу», а саме: «Судові справи щодо надання психіатричної допомоги в примусовому порядку розглядаються в присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй такої допомоги. Участь під час розгляду цих справ *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, прокурора, лікаря-психіатра чи представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката та законного представника осіб, стосовно яких розглядаються питання, пов’язані з наданням їм психіатричної допомоги, є обов’язковою;

в) п. «й» ч. 1 ст. 20-2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», виклавши його у наступній редакції: «До компетенції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони навколишнього природного середовища належить: вживати в установленому порядку заходів досудового врегулювання спорів, *подавати до суду позови, у тому числі щодо невизначеного кола осіб*».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що полягало в здійсненні загальної характеристики та процесуальних особливостей участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Проведене дослідження надало можливість сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на вдосконалення цивільного процесуального законодавства України.

Найвагомішими науковими результатами роботи є такі положення.

1. Етапами еволюції правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України є:

1) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах римського приватного права, що передбачало правову регламентацію суміжних правових інститутів, зокрема інституту преторського захисту (I ст. – V ст.);

2) зародження правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у перших пам'ятках права України й нормах феодального права, особливістю якого стала правова регламентація процесуального статусу окремих посадових осіб, яким законом було надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді (інстигаторів і прокураторів) (V ст. – початок XIX ст.);

3) розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у законодавстві Австро-Угорщини та інших держав, що характеризувався визначенням підстав, форм участі та правового статусу прокурора як відповідного органу та особи (початок XIX ст. – 1963 рік);

4) правове регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, нормами цивільного процесуального законодавства УРСР, відмітна особливість якого полягала у встановленні

законодавцем переліку органів та осіб, які можуть набути відповідного цивільного процесуального статусу; виокремленні форм та підстав участі зазначених органів та осіб у цивільному процесі України; диференціацією цивільного процесуального статусу визначених законом органів та осіб залежно від їх форми участі в цивільному процесі України (1963 – 2004);

5) подальший розвиток правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у нормах цивільного процесуального законодавства України, що передбачав розширення переліку органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, деталізацію їхніх цивільних процесуальних прав і встановлення правових наслідків невиконання зазначеними органами та особами покладених на них обов'язків (2004 – 2017);

6) новелізація правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб за наслідками реформування цивільного процесуального законодавства України, що характеризується: зміненою класифікацією груп учасників судового процесу й віднесенням органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, до учасників справи; конкретизацією цивільного процесуального статусу особи, в інтересах якої пред'явлено позов, як позивача, у разі відкриття провадження за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; подальшим розширенням кола органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб; регламентацією участі прокурора в окремих категоріях цивільних справ позовного провадження (справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави) (2017 рік – донині).

2. Цивільну процесуальну правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна розглядати як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин, що передбачає можливість звернення таких органів та осіб до суду з позовом (заявою) в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах на підставах та в процесуальній

формі, визначених законом, набуття ними відповідного цивільного процесуального статусу, що охоплює загальні та спеціальні процесуальні права та обов'язки, а також у випадках, встановлених цивільним процесуальним законодавством України, його зміни на статус позивача та складається з двох елементів – цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності, остання з яких включає цивільну процесуальну відповідальність.

3. Складовою цивільної процесуальної дієздатності є цивільна процесуальна відповідальність, що передбачає застосування заходів процесуального примусу в разі недобросовісного виконання покладених на учасника справи процесуальних обов'язків (ст. 143–148 ЦПК України), а також ужиття інших заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами (ч. 3, 4 ст. 44 ЦПК України).

4. Особливість цивільної процесуальної правосуб'єктності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, як передумови виникнення цивільних процесуальних правовідносин полягає в наявності службового, професійного інтересу зазначених органів та осіб у реалізації визначених законом повноважень та інтересу особливого виду – у фізичних осіб та в окремих випадках юридичних осіб, що зумовлено їхнім особливим правовим статусом.

5. Цивільна процесуальна правоздатність – це здатність мати цивільні процесуальні права й обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (ст. 46 ЦПК України). Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі наділені спеціальною цивільною процесуальною правоздатністю, що обумовлено їх особливим правовим статусом як учасників справи.

6. Виникнення спеціальної цивільної процесуальної правоздатності органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, пов'язано з: 1) призначенням на посаду (прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини); 2) створенням відповідних органів, набуттям ними визначених законом повноважень, їх державною реєстрацією (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи); набуттям відповідного статусу (фізичні особи), а також зі зверненням до суду із позовною заявою (заявою) органів та осіб,

яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у випадках, визначених законом.

7. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені спеціальною цивільною процесуальною дієздатністю, видами якої є безпосередня цивільна процесуальна дієздатність та опосередкована цивільна процесуальна дієздатність. Цивільну процесуальну дієздатність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, можна класифікувати за характером здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків на безпосередню – у разі участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб: 1) особисто (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, фізичні особи); 2) шляхом самопредставництва юридичної особи (НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи) та опосередковану – у разі участі у судовому процесі відповідних органів та осіб через представника (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, НАЗК, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, юридичні особи, фізичні особи).

8. Факультативний вид участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, характеризується «тріадою» передумов до яких належать: 1) норма матеріального права; 2) норма цивільного процесуального права; 3) ініціатива відповідних суб'єктів або ініціатива суду у випадках, встановлених законом.

9. У контексті дослідження обов'язкового виду участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, необхідно акцентувати на обов'язковій участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). За юридичною природою висновок органів державної влади та місцевого самоврядування належить до письмових доказів (ст. 95 ЦПК України) і не може надаватися в усній формі.

10. Процесуальною формою участі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, є сукупність передбачених законом процесуальних дій відповідних учасників справи, які обумовлені особливостями виду цивільного судочинства (позовного, наказного, окремого провадження), в порядку якого розглядаються справи за їх участю, загальних і спеціальних цивільних процесуальних прав та обов'язків відповідних органів та осіб, що спрямовані на досягнення мети такої участі – ефективного захисту прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів.

11. Процесуальна форма участі кожного окремого суб'єкта, що входить до складу органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, визначається передбаченими законом формами вступу у справу (звернення до суду з позовом (заявою) за власною ініціативою, вступ у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, залучення судом до участі у справі або участь у справі за власною ініціативою для подання висновків), а також підставами та повноваженнями такого суб'єкта здійснювати відповідні функції у цивільному процесі.

12. Формами участі в цивільному процесі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, НАЗК є: 1) звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовною заявою (заявою); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб на будь-якій стадії розгляду справи; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовною заявою (заявою) іншої особи.

13. Формами участі в цивільному процесі прокурора є: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за його позовами (заявами); 2) вступ за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовними заявами (заявами) інших осіб, до початку розгляду справи по суті; 3) подання апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за

нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи.

14. Формами участі в цивільному процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування є: 1) звернення до суду з позовною заявою (заявою) та участь у розгляді справи за їх позовною заявою (заявою); 2) участь у справі з метою подання висновків на виконання своїх повноважень.

15. Участь фізичних та юридичних осіб, на відміну від інших органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, може здійснюватися лише у формі звернення до суду із позовною заявою (заявою) та участі в розгляді справи за їх позовною заявою (заявою).

16. Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, наділені комплексом цивільних процесуальних прав та обов'язків, які можна поділити на: 1) загальні цивільні процесуальні права та обов'язки (ст. 43 ЦПК України); 2) спеціальні цивільні процесуальні права та обов'язки (ст. ст. 49, 56, 57 ЦПК України).

17. Застосування поняття «представництво» в Конституції України, Законі України «Про прокуратуру», Законі України «Про запобігання корупції» в аспекті звернення до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах прокурора, НАЗК у цивільному процесі не узгоджено із положеннями ЦПК України § 2 «Представники» глави 4 ЦПК України «Учасники судового процесу». Доцільно змінити поняття «представництво» на «здійснення захисту» інтересів відповідними суб'єктами у судовому процесі. Необхідно уніфікувати положення зазначених законів шляхом заміни категорії «представництво» на категорію «здійснення захисту інтересів інших осіб» відповідними суб'єктами в цивільному судочинстві.

18. Необхідними умовами звернення прокурора до суду в інтересах держави у цивільному процесі є: 1) встановлення прокурором факту порушення або загрози порушення законних інтересів держави; 2) наявність визначених законом підстав для звернення прокурора до суду в інтересах держави; 3) відсутність органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах; 4) невиконання або неналежним чином виконання органом, уповноваженим

здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо захисту інтересів держави, якщо відповідний орган наявний.

19. У випадку відкриття провадження у справі за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави, цивільний процесуальний статус позивача набуває: орган, уповноважений здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, або прокурор за наявності однієї з умов: 1) у разі відсутності органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах; 2) у разі відсутності у відповідного органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, повноважень щодо звернення до суду.

20. Участь прокурора у цивільному процесуальному статусі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, має бути мінімізована з метою гармонізації цивільного процесуального законодавства України з правом ЄС в контексті реалізації принципу змагальності сторін у цивільному судочинстві.

21. Підстави звернення та процесуальна форма участі прокурора в цивільному судочинстві обумовлюються критерієм «захист інтересу», що диференціюється на «захист інтересів особи», «захист суспільних інтересів» і «захист інтересів держави», останній з яких визначається законодавчо встановленими функціями та повноваженнями прокурора, а також предметом спірних правовідносин (у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави).

22. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ст. 290 ЦПК України) НАБУ є органом, уповноваженим на виконання функцій держави у спірних правовідносинах, та набуває цивільного процесуального статусу позивача у разі відкриття провадження у справі за позовом про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, пред’явленим прокурором САП (прокурорами ГПУ) як органом та особою, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, що обґрунтовується положеннями ч. 2 ст. 48, ч. 4, 5 ст. 56, ч. 1 ст. 290 ЦПК України, ст. 1, п. 10 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України».

23. Обов'язкова участь прокурора у справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку (ч. 2 ст. 341 ЦПК України) обумовлена специфічним характером такої категорії справ і необхідністю здійснення моніторингу дотримання прав та законних інтересів особи під час розгляду справи в суді. Сформовано висновок, що участь прокурора у справах про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку передбачає додержання загальних правил, передбачених ЦПК України (ч. 3 ст. 294 ЦПК України), що полягає, зокрема, у праві прокурора надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб (п. 3 ч. 1 ст. 43 ЦПК України) та не може здійснюватися у формі надання висновку у справі на виконання своїх повноважень.

24. Підставами для звернення до суду НАЗК як органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах специфічного суб'єкта – викривача, є такі: 1) безпосереднє звернення викривача до НАЗК; 2) неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права; 3) нездійснення або здійснення неналежним чином захисту прав, свобод та інтересів викривача представниками або органами, яким законом надано таке право. Зазначені підстави мають існувати в сукупності.

25. Поняття «неспроможність викривача самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права» є оціночним, може тлумачитися за аналогією зі зверненням до суду в інтересах інших осіб Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або прокурора, а саме як існування обставин, які свідчать про фізичний стан, немічність, похилий вік, матеріальне становище тощо, що унеможливлюють самостійно здійснювати викривачем захист своїх інтересів у суді (ч. 2 ст. 56 ЦПК України; п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»; ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

26. НАЗК як орган, якому законом надано право звертатися до суду в інтересах викривача, виконує субсидіарну (додаткову) функцію у захисті інтересів викривача, а основну функцію в цьому покладено на представників або органи, яким законом надано право захищати права та інтереси викривача, до яких слід відносити: 1)

уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції; 2) правоохоронні органи; 3) центри надання безоплатної правничої допомоги.

27. Подання висновку органу опіки та піклування на виконання покладених повноважень є обов'язковим (ч. 6 ст. 56 ЦПК України, ч. 5 ст. 19 СК України), проте обов'язковість висновку не може абсолютизуватися у разі неможливості здійснення органами опіки та піклування обстеження умов проживання дитини, батьків чи інших осіб. Це засвідчує, що в такому разі орган опіки та піклування зобов'язаний: 1) подати висновок, складений на підставі пояснень близьких родичів, сусідів, досліджених документів та інших доказів; 2) у разі нескладення висновку – надати пояснення суду, навести свої доводи, міркування щодо обставин справи (ч. 1 ст. 43 ЦПК України).

28. Участь у цивільному процесі фізичних осіб, які звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, може бути диференційована як участь: 1) законних представників (ч. 4 ст. 256-2, ч. 4 ст. 256-6 СК України); 2) органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 154, 165, 172, 258, 262 СК України).

29. З метою оптимізації законодавства пропонуємо викласти в новій редакції:

а) ч. 1 ст. 56 ЦПК України, доповнивши положенням, а саме: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи в інтересах інших осіб, державних та суспільних інтересах можуть на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами»;

б) ч. 2 ст. 56 ЦПК України, а саме: «З метою захисту прав і свобод людини і громадянина у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може особисто або через свого представника звертатися до суду з позовом (заявою), брати участь у розгляді справ за його позовними заявами (заявами), а також вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб *до початку розгляду справи по суті*, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи

виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи»;

в) ч. 2 ст. 56 ЦПК України, доповнивши положенням, а саме: «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право надавати висновок у справах про дискримінацію у випадках, визначених Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»;

г) ч. 7 ст. 56 ЦПК України, а саме: «З метою захисту прав викривача, встановлених Законом України «Про запобігання корупції», Національне агентство з питань запобігання корупції за зверненням викривача може звертатися до суду з позовом (заявою) в інтересах викривача, брати участь у розгляді справ за такими позовами (заявами), а також *до початку розгляду справи по суті* вступити у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) викривачів, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) викривача»;

д) ч. 4 ст. 19 СК України, а саме: «Під час розгляду судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її в себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, *усиновлення*, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою»;

е) ч. 2 ст. 341 ЦПК України, а саме: «Справа за заявою про надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги або про госпіталізацію в примусовому порядку розглядається за присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй психіатричної допомоги у примусовому порядку, з обов'язковою участю *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, прокурора, лікаря-психіатра,

представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката чи законного представника особи, стосовно якої розглядається питання, пов’язане з наданням психіатричної допомоги»;

ж) ч. 4 ст. 22 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року № 1489-III, а саме: «Судові справи щодо надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядаються в присутності особи, стосовно якої вирішується питання про надання їй такої допомоги. Участь під час розгляду цих справ *Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*, прокурора, лікаря-психіатра чи представника закладу з надання психіатричної допомоги, який подав заяву, адвоката та законного представника осіб, стосовно яких розглядаються питання, пов’язані з наданням їм психіатричної допомоги, є обов’язковою»;

и) пункт «й» ч. 1 ст. 20-2 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року № 1264-XII, виклавши його в такій редакції: «До компетенції центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони навколишнього природного середовища належить: вживати в установленому порядку заходів досудового врегулювання спорів, *подавати до суду позови, у тому числі щодо невизначеного кола осіб*».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980). URL: http://sum.in.ua/s/interes.

2. Андрієнко І. С. Цивільний процес України. Загальна частина (у таблицях і схемах). Одеса, 2020. 90 с. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7ebeba02-fc17-4ebc-9556-af07568afd29/content.

3. Андрієнко І. С. Цивільний процес. Лекція до теми «Органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб». Одеса, 2016. 90 с. URL: https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7ebeba02-fc17-4ebc-9556-af07568afd29/content.

4. Антонова О. Р. Парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина на вищу освіту у воєнний час: роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2023. № 5. URL: https://dspace.sfa.org.ua/bitstream/123456789/2308/1/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_Parlamentskyi%20kontrol.pdf.

5. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 196 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29665/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85.PDF.

6. Беляневич В. Е. Науковий висновок щодо застосування ст. 56, 59 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 172 Сімейного кодексу України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_318_623_19.pdf.

7. Бичкова С. С. Загальні засади розгляду і вирішення цивільних справ з питань виховання дитини. *Приватне право та підприємництво.* 2024. Вип. 24. Ч. 1. С. 79–86. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2024/24/2024_24_1.pdf.

8. Бичкова С. С. Цивільна процесуальна дієздатність осіб, які беруть участь у справах позовного провадження. *Часопис Київського університету.* 2010. № 3. С. 122–126.

9. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 38 с.

10. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 519 с.

11. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.

12. Бичкова С. С. Особливості примирення сторін виконавчого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 76–79. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/15.

13. Білоусов Ю. В. Груповий позов: зарубіжний досвід та перспективи його використання в Україні. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 295–309.

14. Боровська І. А. Правовий статус сторін та третіх осіб у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (у контексті реалізації принципу правової визначеності). *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. № 1 (19). С. 322–335. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/8531/8577.

15. Боровська І. А., Веренкіотова О. В. Принцип концентрації у цивільному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 80–83. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/16.pdf.

16. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес : підручник. Київ : Алерта, 2015. 352 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9642/1/Vasilyev_PCP_2015.pdf.

17. Васильєв С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2013. 344 с.

18. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2008. 480 с.

19. Висновок № 539/2009 Венеціанської комісії щодо проекту Закону України «Про прокуратуру», затверджений на 79-му пленарному засіданні Венеціанської комісії (Венеція, 12–13 черв. 2009 р.). URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/zarub_zakon/zv_uk_PR_2009.pdf.

20. Висновок щодо проекту Закону України «Про прокуратуру», ухвалений Венеціанською комісією на її 96-му Пленарному засіданні (Венеція, 11–12 жовт. 2013 р.). URL: https://rm.coe.int/1680097f7d.

21. Водний кодекс України : Закон України від 6 черв. 1995 р. № 213/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text.

22. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис. … д-ра юрид. наук : 21.00.03. Одеса, 2022. 469 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4fcfe324-d93f-4a7f-9659-af4abe691b19/content.

23. Вороніжський Я. В., Петровський А. В. Сторони процесуальних відносин щодо визнання необґрунтованими активів. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 137–143. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/31.pdf.

24. Головань В. Світовий досвід діяльності інституту омбудсмана. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 199–203.

25. Голубєва Н. Ю. Науковий висновок щодо тлумачення та застосування норм права (щодо питань, викладених у листі (№ 61-12933 сво 21 від 30.05.2022 року) голови КЦС Гулька Бориса Івановича. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_318_623_19_1.pdf.

26. Грабовська О. О. Правосуб’єктність органів опіки та піклування в процедурі усиновлення. *Держава і право.* 2009. Вип. 45. С. 291–296. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11348/51%20-%20Grabovska.pdf.

27. Грабовська О. О. Співвідношення інституту представництва у цивільному процесі і представництвом прокурором інтересів фізичних, юридичних осіб, а також інтересів держави у цивільному процесі. *Судова апеляція.* 2010. № 1 (18). С. 54–57.

28. Грабовська О. О. Співвідношення прав (обов'язків) органів державної влади, органів місцевого самоврядування та прокуратури в контексті звернення до суду з позовами про відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 6. С. 37–46. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2022/6.pdf.

29. Грабовська О. О. Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 29–35.

30. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України : автореф. дис. …канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 34 с.

31. Грицаєнко Л. Р. Прокуратора в країнах Європи : навч. посіб. Київ : БІНОВАТОР, 2006. 400 с.

32. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 234 с.

33. Гузе К. А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді : монографія. Харків : Право, 2016. 200 с.

34. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 15 с.

35. Гусаров К. В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність сторін та третіх осіб. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 2–3 (28–29). С. 54–70.

36. Гусаров К. В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як наукова проблема. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13325/1/Gusarov_53-60.pdf.

37. Дацко Ю. С. Участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2015. 220 с.

38. Дацко Ю. С. Участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі для захисту прав, свобод та інтересів інших осіб : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.

39. Джафарова М. В. Нормативно-правове регулювання участі у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до адміністративного суду в інтересах інших осіб. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2021. № 3. С. 115–199. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2021/20.pdf.

40. Діденко Л. Суб'єкти як елемент цивільних процесуальних відносин. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 55–61. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2021/9.pdf.

41. Діденко Л. В. Цивільні процесуальні правовідносини: теоретичні аспекти: монографія. Одеса : Гельветика, 2019. 390 с.

42. Довгань Ю. А. Органи місцевого самоврядування як суб'єкти забезпечення захисту прав споживачів. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 162–166. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/02/162-_Dovgan.pdf.

43. Дрогозюк К. Б. Повноваження омбудсмена в доказуваннях у цивільному процесі України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 16. С. 26–30.

44. Дунас Т. Прокурор у цивільному процесі іноземних держав. *Вісник прокуратури.* 2003. № 7. С. 109–113.

45. Дунас Т. О. Участь прокурора у цивільному судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2014. 228 с.

46. Дунас Т. О., Руденко М. В. Прокурор в цивільному процесі України: сутність, завдання, повноваження : навч. та наук-практ. посіб. / за наук. ред. М. В. Руденка. Харків : Харків юрид., 2006. 340 с.

47. Дунас Т., Руденко М. Правовий статус прокурора у цивільному судочинстві: деякі проблеми. *Вісник Національної академії прокуратури*. 2013. № 5. С. 23–29.

48. Жушман М. В. Еволюція цивільної процесуальної правосуб'єктності як передумови права на звернення до суду. *Проблеми законності*. 2011. № 117. С. 132–139.

49. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

50. Захарова О. Визначення сутності та поняття цивільної процесуальної форми. *Слово Національної школи суддів України*. 2015. № 1 (10). С. 127–136.

51. Каламбет С. В., Іванов С. І., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Дніпропетровськ : Маковецький, 2015. 191 с.

52. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підруч. для вищ. навч. закл. Київ : Леся, 2014. 240 с.

53. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю. В. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Персонал, 2011. 184 с.

54. Карпачова Н. В. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : перша щорічна доп. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ : [б.в.], 2000. 378 с.

55. Кодекс про сім'ю та опіку Республіки Польща від 25 лют. 1964 р. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640090059/U/D19640059Lj.pdf.

56. Кодекс України про надра : Закон України від 27 лип. 1994 р. № 132/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text.

57. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків : Право, 2012. 624 с.

58. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Закон України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.

59. Кондрат'єва Л. Груповий позов як процесуальний засіб захисту прав споживачів. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 34–38. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/6/8.pdf.

60. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

61. Конституція Чеської Республіки від 16 груд. 1992 р. URL: https://legalns.com/download/books/cons/czech_republic.pdf.

62. Косюта М. Способи правового регулювання представницької функції прокуратури України. *Вісник прокуратури*. 2007. № 4 (70). С. 8–13.

63. Кравчук В. Визнання активів необґрунтованими: український експеримент. *Право власності: європейський досвід та українські реалії :* зб. доп. І матеріалів міжнар. конф. (Київ, 22–23 жовт. 2015 р.). Київ : BAITE, 2015. 324 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/f/233276.pdf.

64. Красицька Л. В. Участь органу опіки та піклування при розгляді судом спорів, що виникають з сімейних правовідносин. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (44). С. 1134–1146. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/9529/9582.

65. Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини : навч. посіб. Львів : Тріада плюс, 2002. 88 с.

66. Курс цивільного процесу : підручник / [В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.] ; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.

67. Лазарєва Л. О. Становлення інституту омбудсмена в Україні в контексті зарубіжного досвіду : автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 202 с.

68. Лазько Г. З. Правова природа цивільного представництва у цивільному процесі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 19 с.

69. Лемик Р. Я. Підстави залучення третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, до участі у справі. *Наука і техніка сьогодні.* 2024. № 2 (30). С. 111–122. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/download/9365/9418/9419.

70. Лотюк Д. П. Представницькі функції прокуратури США. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 6. С. 221–223. URL: http://lsej.org.ua/6_2015/63.pdf.

71. Лошицький М. В., Короєд С. О. Представництво прокурорами та адвокатами інтересів громадянина в суді: зміст представницької функції в цивільному судочинстві за новим цивільним процесуальним кодексом України. *Держава і право.* 2018. Вип. 79. С. 160–172. (Серія «Юридичні науки»).

72. Майданик Р. А. Впровадження масового позову в право України: поняття, модель і сфера застосування. *Право України*. 2015. № 9. С. 49–54.

73. Майданник О. О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12–16.

74. Мирось К. В. Прокурор як позивач у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 2. С. 140–141. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2024/34.pdf.

75. Науковий висновок щодо правової позиції про інститут процесуального представництва та інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб у цивільному судочинстві від 17 черв. 2022 р. № 83 / [Н. С. Кузнєцова, О. О. Кот, А. Б. Гриняк та ін.]. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_318_623_19_2.pdf.

76. Науково-практичний коментар до Закону України «Про запобігання корупції» / наук. ред. М. І. Хавронюк. Київ : Ваіте, 2018. 472 с. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/1523446135commentary_corruption.pdf.

77. Наулік Н. С. Правовий статус прокуратури в конституціях зарубіжних країн. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 2–3. С. 342–344. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-2_2013.pdf#page=342.

78. Новик Н. С. Участь органів опіки та піклування у цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 213 с.

79. Огляд основних правових висновків Об’єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду за 2022 рік. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/OP_KCS_VS_2022.pdf.

80. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду законодавства, що визначає особливості правового статусу прокурора в господарському процесі за період з 01.01.2018 по 06.11.2018. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyd_prok.pdf.

81. Окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11 груд. 2023 р. Справа № 523/19706/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115859568.

82. Петровський А. В. Реалізація інституту третіх осіб у цивільному судочинстві. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. № 2 (30). С. 710–717. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9041/9088.

83. Петровський А. В., Тихомиров Д. О., Калінюк А. Л. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі в контексті реалізації права на медичну допомогу. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 2 (43). С. 597–607. (Серія «Право»). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/21156/21130.

84. Плотнікова М. В., Руденко Л. Д., Швагер О. А. Європейські стандарти захисту прав споживачів фінансових послуг : навч. посіб. Суми : Сум. держ. ун-т, 2023. 332 с.

85. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text.

86. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 берез. 2019 р. Справа № 199/1478/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854779.

87. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 верес. 2020 р. Справа № 469/1044/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/92270734.

88. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 берез. 2021 р. Справа № 367/4695/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96179832.

89. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 верес. 2019 р. Справа № 587/430/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573553.

90. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 трав. 2020 р. Справа № 912/2385/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458902.

91. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 черв. 2022 р. Справа № 2-591/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105110382.

92. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 жовт. 2022 р. Справа № 554/9193/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/107050388.

93. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 13 квіт. 2022 р. Справа № 815/1484/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103977373.

94. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 25 серп. 2020 р. Справа № 913/116/19. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/91319979.

95. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 верес. 2023 р. Справа № 573/1/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113967279.

96. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 3 черв. 2024 р. Справа № 183/8338/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119559285.

97. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 7 листоп. 2022 р. Справа № 318/623/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107441639.

98. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 11 груд. 2023 р. Справа № 523/19706/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115859340.

99. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 5 верес. 2022 р. Справа № 554/1924/20. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_05_09_2022_roku_u_spravi_554_1924_20/

100. Постанова Одеського апеляційного суду від 13 черв. 2024 р. Справа № 522/16903/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119731024.

101. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад. : Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків : Право, 2017. 392 с.

102. Правовий захист викривачів / за заг. ред. О. В. Нестеренко, О. Ю. Шостко. Харків : Права людини, 2016. 94 с.

103. Примірне положення про службу у справах дітей міської, районної у місті ради : наказ Міністерства соціальної політики України від 16 верес. 2021 р. № 518. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1383-21#Text.

104. Принципи захисту та просування інституту омбудсмана «Венеціанські принципи», прийняті Венеціанською Комісією на 118-й пленарній сесії (Венеція, 15–16 берез. 2019 р.). URL: https://boi.org.ua/upload/wn/sr/ombudsman%20principles_ukr.pdf.

105. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text.

106. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 3 черв. 2019 р. № 10358. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JH7ZQ00A?an=332.

107. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31 жовт. 2019 р. № 263-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/263-20#Text.

108. Про внесення змін до Закону України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» : Закон України від 25 лют. 2024 р. № 3585-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3585-20#Text.

109. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання корупції щодо викривачів корупції» : Закон України від 17 жовт. 2019 р. № 198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-20#Text.

110. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1401-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text.

111. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text.

112. Про громадянство : Закон України від 18 січ. 2001 р. № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text.

113. Про державну прокуратуру : Закон Чеської Республіки від 29 листоп. 1993 р. № 283. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-283.

114. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#n466.

115. Про джерела фінансування органів державної влади : Закон України від 30 черв. 1999 р. № 783-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-14#Text.

116. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text.

117. Про загальну безпечність нехарчової продукції : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2736-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-17#Text.

118. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.

119. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5207-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text.

120. Про захист інформаторів : Закон Нідерландів від 18 лют. 2023 р. URL: https://www.wetbeschermingklokkenluiders.nl/english.

121. Про захист прав споживачів : Закон України від 10 черв. 2023 р. № 3153-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text.

122. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.

123. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

124. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text.

125. Про народного захисника Грузії : Закон Грузії від 16 трав. 1996 р. № 230. URL: https://matsne.gov.ge/ru/document/view/33034?publication=28.

126. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.

127. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 груд. 2010 р. № 1085/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text.

128. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text.

129. Про організацію діяльності прокурорів щодо представництва інтересів держави в суді : наказ Офісу Генерального прокурора від 21 серп. 2020 р. № 389. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0389905-20#Text.

130. Про охорону земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 962-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text.

131. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.

132. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.

133. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 верес. 1999 р. № 1045-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text.

134. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2002 р. № 1489-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text.

135. Про рекламу : Закон України від 3 лип. 1996 р. № 270/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text.

136. Про спеціальне судове провадження : Закон Чеської Республіки від 27 верес. 2013 р. № 292. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2013-292.

137. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text.

138. Про Уповноваженого з прав людини : Закон Республіки Польща від 15 лип. 1987 р. URL: https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/ustawa-o-rzeczniku-praw-obywatelskich.

139. Регламент організації та проведення моніторингового спостереження за додержанням процесуальних прав учасників судового провадження у кримінальному провадженні, цивільному та адміністративному процесах : наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 19 лип. 2023 р. № 88.15/23. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7%2088.15.23.pdf.

140. Резолюція ПАРЄ щодо посилення інституції омбудсмена в Європі 1959 (2013) від 4 жовт. 2013 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1826_rez_1959_(2013).htm.

141. Рекомендації CM/Rec (2019) 6 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про розвиток інституту омбудсмена від 16 жовт. 2019 р. та Додаток «Принципи розвитку інституту омбудсмена». URL: https://www.echr.com.ua/document/rekomendaciya-cm-rec-20196-vid-16-10-2019/.

142. Рекомендації CM/Rec(2012)11 Комітету Міністрів країнам-членам щодо ролі прокуратури поза системою кримінальної юстиції від 19 верес. 2012 р. URL: https://vkksu.gov.ua/page/rekomendaciyi-ta-rezolyuciyi-komitetu-ministriv-rady-yevropy.

143. Рекомендація ПАРЄ стосовно Інституції Омбудсмена (Рекомендація № 1615 (2003). URL: https://khpg.org/1168593186.

144. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 29 серп. 2013 р. Справа № 2-6582/11. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/33337210.

145. Рішення Конституційного Суду у справі за поданням Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квіт. 1999 р. № 3-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text.

146. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 груд. 2004 р. № 18-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text.

147. Рішення Красноградського районного суду Харківської області від 9 квіт. 2013 р. Справа № 626/136/13-ц. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/30575331.

148. Рішення Першотравневого районного суду м. Чернівці від 25 січ. 2024 р. Справа № 725/10006/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117066765.

149. Руденко М. В. Представництво інтересів громадянина чи держави в суді як функція органів прокуратури в Україні. *Прокурорська та слідча практика.* 2001. № 3–4. С. 106.

150. Руденко М. М. Організаційно-правові аспекти представництва прокуратурою інтересів громадянина або держави в адміністративному суді : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2009. 21 с.

151. Рябченко Ю. Ю. До питання визначення правосуб'єктності особи у цивільному процесуальному праві. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 72–76.

152. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкт цивільного процесуального права у сучасній парадигмі права : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2018. 450 с.

153. Саввова О. В. Методологія наукових досліджень : конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 104 с.

154. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Sakara_2010.pdf.

155. Салманова О. Ю. Проблеми використання оціночних понять в адміністративно-деліктному законодавстві. *Право і безпека*. 2015. № 3 (58). С. 62–66.

156. Сапейко Л. Проблематика письмового опитування заінтересованих осіб як свідків у цивільному процесі України. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2019. № 3. С. 166–170. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/907920.

157. Світлична Г. О. Законне представництво у цивільному судочинстві. *Вісник Верховного Суду України.* 2013. № 10 (158). С. 34–41.

158. Світлична Г. О. Функція представництва та процесуальний статус прокурора в умовах реформування системи правосуддя та судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 69–72. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2020/17.pdf.

159. Севрук О. Р. Форми представництва прокурором інтересів громадянина або держави у наказному провадженні. *Вісник прокуратури*. 2013. № 6 (144). С. 89.

160. Сидоренко Н. Національне агентство з питань запобігання корупції: участь у цивільному судочинстві в інтересах викривачів. *Цивільне право в сучасних умовах: проблеми та перспективи* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню юриста в Україні (Київ, 8 жовт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 37–41.

161. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці.* 2025. № 1 (31). С. 564–580. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/315/415.

162. Сидоренко Н. О. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: окремі аспекти порушення права власності добросовісних набувачів. *Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та*

кримінального судочинства : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Миколаїв, 28 берез. 2024 р.). Миколаїв : МНІІП НУ «ОЮА», 2024. С. 31–35.

163. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 133–136. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/31.pdf.

164. Сидоренко Н. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 111–116.

165. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів державної влади та місцевого самоврядування в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах. *Захист прав людини і основоположних свобод: глобальні цілі сталого розвитку* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню захисту прав людини (Київ, 10 груд. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42–46.

166. Сидоренко Н. О. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів опіки та піклування. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю PROКиїв* (Київ, 3–4 груд. 2024 р.). Київ : КНДУ «Наук.-досл. ін-т соц.-економ. розвитку міста», 2024. С. 708–710.

167. Сидоренко Н. О. Аспекти участі прокурора в справах про відновлення втраченого судового провадження. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в України* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 67–71.

168. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти звернення державного чи приватного виконавця до суду в інтересах інших осіб. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 30–34.

169. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 104–111. (Серія «Право»).

170. Сидоренко Н. О. Проблемні аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. Учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 429–434.

171. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 108–114.

172. Сібільов Д. М. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору: окремі питання доктрини та законодавчі тренди. *Теорія і практика правознавства.* 2018. Вип. 2 (14). С. 1–10. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=tipp_2018_2_5.

173. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2022 р. № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

174. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків, 2001. 656 с.

175. Слинько Д. В. Розвиток цивільного процесуального права в Австрії, Пруссії та Франції в період нового часу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 54. С. 29–33. (Серія «Право»).

176. Степаненко Т. В. Групові позови: правове регулювання, судова практика та законодавчі перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 174–177. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/45.pdf.

177. Стефанчук М. М. Діяльність прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Ін Юре, 2016. 500 с.

178. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 17 с.

179. Стратегія діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на період до 2027 року : наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 1 верес. 2023 р. № 97.15/23. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MUS38725?an=24.

180. Татулич І. Ю. Особливості процесу доказування у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 104–107. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2024/25.pdf.

181. Татулич І. Ю. Правове регулювання процедури усиновлення в Україні. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift :* Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. 488 p. С. 361–383.

182. Теоретичні проблеми цивільного процесуального права : підручник / [М. М. Ясинок, М. П. Курило, О. В. Кіріяк та ін.] ; за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2016. 734 с.

183. Терещук Г. А. Представництво прокуратурою інтересів дітей в цивільному судочинстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2015. 20 с.

184. Тертишніков В. І. Цивільний процес України : курс лекцій. Харків : ФІНН, 2011. 376 с.

185. Тимошевська І. П. Правовий статус прокурора в цивільному процесі в умовах сучасного законодавства. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 2 (16). С. 1–12.

186. Тимошевська І. П. Принцип диспозитивності та участь у цивільному процесі органів і осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* 2009. Вип. 1. № 841. С. 93–99. (Серія «Право»).

187. Тимошевська І. П. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як учасник судового процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 54–59.

188. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2012. 200 с.

189. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : монографія. Харків : Еспада, 2014. 176 с.

190. Тимошевська І. П. Фізичні та юридичні особи, що звертаються до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб у цивільному процесі. *Право України.* 2021. № 5. С. 203–214. URL: file:///C:/Users/HP%20ELITE%20BOOK%20840/Downloads/article-pravoukr-pravo_2021_5-2021-5-pravo_2021_5-s12%20(1).pdf.

191. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : міжнар. док. від 27 черв. 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20140321#Text.

192. Угриновська О. І., Паньків А. З. Правосуб'єктність органів опіки та піклування: національні моделі участі та проблеми судової практики. *Наше право*. 2025. № 1. С. 76–84. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-1/NP_2025_1_076.pdf.

193. Угриновська О., Хомутецький Д. Проблематика правозастосовної практики судів загальної юрисдикції, що виникає при врахуванні висновків, викладених у постановах Верховного Суду, а також моделі її розв'язання. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Юридичні науки*. 2024. № 1 (127). С. 70–76. URL: https://legal.bulletin.knu.ua/article/view/1919/2521.

194. Ухвала Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 1 серп. 2023 р. Справа № 932/1452/23. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/113006403/.

195. Ухвала Берегівського районного суду Закарпатської області від 26 лип. 2018 р. Справа № 297/377/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75532927.

196. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 29 січ. 2025 р. Справа № 367/252/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125005258.

197. Ухвала Гребінківського районного суду Полтавської області від 13 січ. 2025 р. Справа № 528/1134/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124367302.

198. Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 січ. 2021 р. Справа № 308/2645/20. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/94337177/.

199. Функції органів прокуратури в країнах Європи: інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29323.pdf.

200. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Фурса С. Я. ; КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.

201. Хутор Т. М. Стягнення активів у дохід держави в результаті визнання їх необґрунтованими: прихований вид покарання? *Наукові записки НаУКМА.* 2021. Т. 7. С. 61–70. (Серія «Юридичні науки»). URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec226d78-9126-4ad8-bbc8-ff5b9c0521e9/content.

202. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : Закон України від 16 берез. 2005 р. № 2476-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.

203. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина) : підручник / [О. В. Гетманцев, Л. А. Кондрат'єва, Л. А. Остафійчук та ін.] ; за ред. О. В. Гетманцева. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.

204. Цивільне процесуальне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 1999. 591 с.

205. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

206. Цивільний процес : навч. посіб. / [А. В. Андрушко та ін.] ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2006. 293 с.

207. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Алерта, 2014. 744 с.

208. Цивільний процес України. Академічний курс : підручник / за ред. С. Фурси. Київ : Фурса С. Я., 2009. 848 с.

209. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. В. А. Кройтора. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

210. Цивільний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство : монографія / за заг. ред. Я. С. Фурси, С. С. Бичкової. Київ : Алерта, 2023. 640 с.

211. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Польща від 17 листоп. 1964 р. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640430296/U/D19640296Lj.pdf.

212. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.

213. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

214. Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України : дис … канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2005. 226 с.

215. Чванкін С. А. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. № 41. С. 104–109. URL: http://www.apdp.in.ua/v41/18.pdf.

216. Чурпіта Г. В. Цивільний процесуальний статус учасників справ позовного провадження. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 3 (31). С. 705–714. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9792/9845.

217. Чурпіта Г. В., Білянська Н. В. Правовий статус заявників та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору (на прикладі справ, що

виникають із сімейних правовідносин, а також справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Наука і техніка сьогодні.* 2024. № 2 (30). С. 205-214. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/9374/9427.

218. Чурпіта Г., Чурпіта В., Ведєрніков Ю. Захист сімейних прав та інтересів у порядку цивільного судочинства: проблеми визначення поняття. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 90. С. 20–27. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/07/churpita_h_churpita_vediernikov_90_1.pdf.

219. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2005. 624 с.

220. Штефан М. Й. Цивільний процес : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге, переробл. та доповн. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.

221. Щодо необхідності отримання судами висновків Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах про дискримінацію : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 лют. 2015 р. № 9-199/0/4-15. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VRR00157?an=2.

222. Щодо правового статусу викривача : роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 12 черв. 2023 р. № 2. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2023/06/Rozyasnennya-vid-12.06.23-2-SHHodo-pravovogo-statusu-vykryvacha.pdf.

223. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf.

224. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2022/verkhovenstvo-prava.

225. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2021 рік. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf.

226. Ястребов О. «Руська Правда»: перший кодекс законів на Русі. *День*. 2004. № 148. URL: https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/ruska-pravda-pershyy-kodeks-zakoniv-na-rusi.

227. Bundesrecht konsolidiert : Gesamte Rechtsvorschrift für Staatsanwaltschaftsgesetz, Fassung vom 10.12.2024. URL: https://ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000872&FassungVom=2024-11-18&Artikel=1&Paragraf=17&Anlage=&Uebergangsrecht=.

228. Lov om beskyttelse af whistleblowere : Denmark passes Whistleblower Protection Act. URL: https://www.integrityline.com/expertise/blog/lov-om-beskyttelse-af-whistleblowere/.

229. Ombudsman: pomáhá i jinak (zvláštní oprávnění). URL: https://www.ochrance.cz/letaky/zvlastni-opravneni/zvlastni-opravneni.pdf.

230. Ombudsstellen und Anwaltschaften. URL: https://www.oesterreich.gv.at/themen/hilfe_und_finanzielle_unterstuetzung_erhalten/ombudsstellen_und_anwaltschaften.html.

231. Rafal. Pelc. Polish model of relationships between ombudsmen and judicial bodies. URL: http//www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/word/Mednarodna_porocila/Relationship_between_Ombudsman_and_Juducial_Bodies/Poljska.doc.

232. The protection of whistleblowers in the light of GRECO's work / by C. Speckbacher URL: https://www.batory.org.pl/doc/Whistleblowing%20mechanisms%20REV2%20for%20Batory%20Foundation%20Conf%20of%2030March09.pdf.

233. Ustawa z dnia 14 czerwca 2024 r. O ochronie sygnalistów. URL: https://dziennikustaw.gov.pl/D2024000092801.pdf.

234. Valentyna Myronenko; Anzhela Kaliniuk; Kateryna Kutsyk; Anastasiia Zadorozhna; Inna Kovalenko. Social and legal protection of orphans and children left without parental care under martial law. La Revista Cuestiones Políticas. 2023. Vol. 41. No. 77 P. 227-242. (Web of Science). URL: https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/24502.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 73 (1). С. 104–111. (Серія «Право»). URL : https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/20.pdf.

2. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 108–114. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2023/6_2023/16.pdf.

3. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 133–136. URL: http://lsej.org.ua/12_2024/31.pdf.

4. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці.* 2025. № 1 (31). С. 564–580. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/issue/view/315/415.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Сидоренко Н. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 111–116.

2. Сидоренко Н. О. Аспекти участі прокурора в справах про відновлення втраченого судового провадження. *Регулювання приватно-правових відносин в*

умовах воєнного стану в Україні : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 67–71.

3. Сидоренко Н. О. Проблемні аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 429–434.

4. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти звернення державного чи приватного виконавця до суду в інтересах інших осіб. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 30–34.

5. Сидоренко Н. О. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: окремі аспекти порушення права власності добросовісних набувачів. *Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Миколаїв, 28 берез. 2024 р.). Миколаїв : МНІІП НУ «ОЮА», 2024. С. 31–35.

6. Сидоренко Н. Національне агентство з питань запобігання корупції: участь у цивільному судочинстві в інтересах викривачів. *Цивільне право в сучасних умовах: проблеми та перспективи* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. дню юриста в Україні (Київ, 8 жовт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 37–41.

7. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів державної влади та місцевого самоврядування в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах. *Захист прав людини і основоположних свобод: глобальні цілі сталого розвитку :* матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню захисту прав людини (Київ, 10 груд. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42–46.

8. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів опіки та піклування. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю PROКиїв* (Київ, 3–4 груд. 2024 р.). Київ : КНДУ «Наук.-досл. Ін-т соц.-економ. розвитку міста», 2024. С. 708–710.

Додаток Б

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор Національної
академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор
полковник поліції

Станіслав МОЗОЛЬ

_____ 2025 року

АКТ

27 . 03 . 2025 м. Київ № 35-01/42

Впровадження результатів дисертації Сидоренко Наталії Олександрівни «Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України» в освітній процес та наукову діяльність НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

– начальника відділу організації освітнього процесу лейтенанта поліції Бойчук Вікторії Олександрівни;

– т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата юридичних наук старшого лейтенанта поліції Горбенко Дар'ї Андріївни;

– завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології, доктора філософії, доцента Калінюк Анжели Леонідівни;

– начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;

– завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й узагальнила наукові праці аспіранта заочної форми навчання кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ Сидоренко Наталії Олександрівни, матеріали дисертації, поданої на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право», на тему «Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України» та на основі проведеного аналізу зробила висновок, що надана робота містить низку обґрунтованих теоретичних положень і пропозицій, спрямованих на удосконалення інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України.

Проаналізовано основні результати дослідження Сидоренко Н. О., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 73 (1). С. 104–111. (Серія «Право»). DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.18.

2. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 108–114. DOI : https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.16.

3. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. . 2024. № 12. С. 133–136. DOI : https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/29.

4. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці*. 2025. № 1 (31). С. 564–580. DOI : https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-1(31).

5. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали міжкафедр. наук.-теорет. круглого столу (Київ, 10 груд. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 111–116.

6. Сидоренко Н. О. Аспекти участі прокурора в справах про відновлення втраченого судового провадження. *Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні* : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 29 верес. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 67–71.

7. Сидоренко Н. О. Проблемні аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 трав. 2023 р.). Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 429–434.

8. Сидоренко Н. О. Окремі аспекти звернення державного чи приватного виконавця до суду в інтересах інших осіб. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23–24 лют. 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 30–34.

9. Сидоренко Н. О. Справи про визнання необгрунтованими активів та їх стягнення у дохід держави: окремі аспекти порушення права власності добросовісних набувачів. *Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Миколаїв, 28 берез. 2024 р.). Миколаїв : МНІІП НУ «ОЮА», 2024. С. 31–35.

10. Сидоренко Н. Національне агентство з питань запобігання корупції: участь у цивільному судочинстві в інтересах викривачів. *Цивільне право в сучасних умовах: проблеми та перспективи* : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню юриста в Україні (Київ, 8 жовт. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 37–41.

11. Сидоренко Н. Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів державної влади та місцевого самоврядування в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах. *Захист прав людини і основоположних свобод:*

глобальні цілі сталого розвитку : матеріали міжкафедр. наук.-практ. круглого столу, присвяч. Дню захисту прав людини (Київ, 10 груд. 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. С. 42–46.

12. Сидоренко Н. О Окремі нормативні підстави участі у цивільному процесі органів опіки та піклування. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю PROКиїв* (Київ, 3–4 груд. 2024 р.). Київ : КНДУ «Наук.-досл. ін-т соц.-економ. розвитку міста», 2024. С. 708–710.

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Сидоренко Н.О. містять науково обґрунтовані теоретичні положення, пропозиції, спрямовані на удосконалення інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України, а також практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання у науково-дослідній діяльності та в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право та процес: доктринальні та практичні проблеми», під час підготовки навчально-методичних та дидактичних матеріалів, рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Члени комісії: **Вікторія БОЙЧУК**

Дар'я ГОРБЕНКО

Анжела КАЛІНЮК

Олена ТИХОНОВА

Людмила ГАЙДАР

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент НАПрН України
А.Б. ГРИНЯК

25. 03 2025 року

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження в наукову діяльність

Комісія у складі: заступника директора із загальних питань кандидата юридичних наук Лапка А.Г., ученого секретаря кандидата юридичних наук, доцента Бодюла Є.М., завідувача відділу науково-правових експертиз доктора юридичних наук, професора Красицької Л.В., склала цей акт про те, що представлені Сидоренко Наталією Олександрівною матеріали за результатами дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії на тему «Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб у цивільному процесі України» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість, а отже можуть бути використані у науково-дослідній діяльності Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, а саме:

1. Сидоренко Н. О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 73 (1). С. 104–111.
2. Сидоренко Н. О. Цивільна процесуальна правосуб'єктність органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Право і суспільство.* 2023. № 6. С. 108–114.
3. Сидоренко Н. О. Участь у цивільному процесі Національного агентства з питань запобігання корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 133–136.
4. Сидоренко Н. О. Еволюція правового регулювання інституту органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. *Актуальні питання в сучасній науці.* 2025. № 1(31). С. 564–580.

Комісія підтверджує, що пропозиції, висновки та рекомендації, сформульовані Сидоренко Наталією Олександрівною за результатами дисертаційного дослідження, використовуються при проведенні фундаментального дослідження за темою «Концептуальні засади розвитку галузевого законодавства як складова юридичного прогнозування».

Заступник директора із загальних питань
кандидат юридичних наук **А.Г. ЛАПКО**

Учений секретар
кандидат юридичних наук, доцент **Є.М. БОДЮЛ**

Завідувач відділу науково-правових експертиз
доктор юридичних наук, професор **Л.В. КРАСИЦЬКА**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Керуючий партнер адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ»

_____ Олена КАРНАУХ-ГОЛОДНЯК
«27» 03 2025 року

АКТ

впровадження у правозастосовну діяльність дисертаційного дослідження на тему «Органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України» здобувача кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ Сидоренко Наталії Олександрівни

Комісія у складі:
Голови комісії – Керуючого партнера, адвоката адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ» Карнаух-Голодняк О.В.,
членів комісії: адвоката адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ» Голодняка М.В. та адвоката адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ» Хорис А.О.,
склали цей акт про те, що теоретичні положення та практичні рекомендації, викладені в дисертаційному дослідженні на тему «Органи та особи, яким законом надано право звертитися до суду в інтересах інших осіб, у цивільному процесі України», підготовленому здобувачем кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту прав та психології Національної академії внутрішніх справ Сидоренко Н. О., мають високий науковий рівень та практичну цінність для адвокатської діяльності.

Викладені у дисертаційному дослідженні теоретичні положення та практичні рекомендації використовуються у діяльності Адвокатського об'єднання «ЕТОРУМ» щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги під час розгляду і вирішення цивільних справ.

Голова комісії:
Керуючий партнер, адвокат адвокатського об'єднання
«ЕТОРУМ»
«27» 03 2025 року Олена КАРНАУХ-ГОЛОДНЯК

Члени комісії:
Адвокат адвокатського об'єднання
«ЕТОРУМ»
«27» 03 2025 року Микола ГОЛОДНЯК

Адвокат адвокатського об'єднання
«ЕТОРУМ»
«27» 03 2025 року Анна ХОРИС